

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МУРМИЛА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

УДК 338.439-043.86(477.4)(091)

ДИСЕРТАЦІЯ
ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР У ХАРЧОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н. І. Мурмила

Науковий керівник: **Москалюк Микола Миколайович**, доктор історичних
наук, професор

Тернопіль – 2026

АНОТАЦІЯ

Мурмила Н. І. Людський фактор у харчовій промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 – Історія та археологія. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2026.

У дисертаційній роботі здійснено комплексне дослідження людського фактора на території Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

У першому розділі проаналізовано історіографічну базу із досліджуваної проблематики, доведено, що людський фактор вивчався лише в загальному контексті соціально-економічного розвитку українських земель у пореформений період. Є декілька праць, які торкаються окремих аспектів цієї проблеми у Київській, Подільській та Волинській губерніях, але, здебільшого, вони є фрагментарними та узагальненими.

Історіографічну базу дослідження умовно класифіковано на три основні категорії: 1) праці дослідників періоду до встановлення радянської влади; 2) історіографія радянського періоду; 3) дослідження сучасних науковців. З'ясовано, що кожна з цих груп має свої особливості методологічного підходу. Праці, написані в епоху Російської імперії, здебільшого, мають описовий характер: у них рідко зустрічається глибокий аналіз подій, або процесів – подається загальна картина без критичного осмислення.

Водночас, ці дослідження стали відправною точкою у вивченні ролі людського чинника в Правобережній Україні. У них зібрано важливі статистичні дані, які були використані в цьому дослідженні.

Огляд радянської історіографії показав, що для науковців цього періоду характерна як методологічна обмеженість, так і ідеологічна упередженість.

Зокрема, вони суттєво перебільшували значення промислових робітників у розвитку суспільства того часу.

Із здобуттям Україною незалежності у 1991 році розпочався новий етап вивчення промислового розвитку країни в другій половині XIX – на початку XX століття. З'являється ряд праць, які висвітлюють маловідомі аспекти соціально-економічного розвитку українських земель у пореформений період. Зростає також інтерес до вивчення родин підприємців та їхньої меценатської діяльності.

Попри наявні обставини, питання впливу людського чинника в межах Київської, Подільської та Волинської губерній досі не було всебічно та комплексно проаналізовано в рамках окремого історичного дослідження.

У дослідженні проаналізовано стан харчової промисловості Київської, Волинської та Подільської губерній. З'ясовано, що в цей період спостерігалось активне зростання таких галузей, як борошномельна, винокурна та цукрова. Відзначено збільшення кількості підприємств і зростання вартості їхньої продукції. Цю динаміку підтверджують статистичні матеріали, наведені окремо для кожної губернії Правобережної України.

Особливу увагу приділено умовам праці, кваліфікаційному складу робітників, гендерному аспекту участі жінок у виробничих процесах, ролі інженерно-технічного персоналу, а також впливу міграційних процесів на формування робочої сили.

У роботі на основі архівних джерел, статистичних звітів, матеріалів губернських земств та публіцистики висвітлено трансформації трудових відносин у контексті індустріалізації регіону. З'ясовано, як людський капітал сприяв модернізації харчового виробництва та як соціальні проблеми – низький рівень оплати, відсутність соціального захисту, недостатня механізація – гальмували його розвиток.

Наукова новизна дисертації полягає у всебічному розкритті взаємозв'язку між трудовими ресурсами та індустріальним розвитком харчової галузі на прикладі Правобережної України, що дозволяє глибше осмислити як регіональні

особливості, так і загальноімперські тенденції доби, а також внесок родин Симиренків, Яхненків та Терещенків у становленні підприємництва.

У досліджуваній період простежується активний процес переходу до капіталістичних форм господарювання в промисловості. Втім, через сукупність причин – зокрема, економічну нестабільність Російської імперії, орієнтацію державної політики на залучення іноземних фінансових ресурсів замість сировини чи обладнання, а також нестачу національного капіталу – уряд був змушений звертатися до закордонних інвесторів. Найбільш помітну роль у цьому відігравали підприємці з Франції, Бельгії та Великої Британії. Залучення іноземного капіталу мало суперечливі наслідки: з одного боку, воно сприяло технологічному зростанню і пожвавленню промислового виробництва, а з іншого – закріплювало економічну залежність та посилювало експлуатаційний характер використання ресурсів українських територій.

У дослідженні окрему увагу приділено процесу становлення робітничого класу в харчовій промисловості. З'ясовано, що до складу цієї професійної групи входили особи з числа колишніх кріпаків, сільських і міських ремісників, а також кустарів. Встановлено, що на підприємствах, зокрема, млинах, серйозно ставилися до питань охорони праці. Це було зумовлено широким застосуванням складного обладнання, включно з паровими двигунами, для роботи з якими необхідно було мати базові технічні знання та дотримуватися правил безпеки.

Дослідження засвідчує, що в другій половині XIX – на початку XX століття відбувався інтенсивний процес становлення підприємницького прошарку. Після запровадження ліберальних реформ 1860-х років право займатися підприємництвом отримали представники різних соціальних груп. Найактивніше цю можливість використовували особи, які мали стартовий капітал і змогли інвестувати його у власне виробництво. Насамперед мова йде про купців і поміщиків. У національному складі підприємців Правобережної України переважали євреї, росіяни та поляки. Станом на 1872 рік у Подільській губернії спостерігалася помітна диспропорція у власності на промислові об'єкти. Більшість фабрик і заводів належала російським, єврейським та іноземним

підприємцям. Особливо яскраво це проявлялося у винокурній галузі, де євреям належало три чверті всіх заводів, тоді як на долю дворян, російських купців та місцевих власників припадала лише одна четверта частина. Суконні фабрики контролювалися іноземцями. Подібна структура власності могла негативно позначатися на економічному розвитку губернії, обмежуючи можливості місцевого підприємництва.

У Подільській губернії, за повідомленням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих у 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилася в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними – 14, у росіян – 8, поляків – 11, іноземців – 2. На противагу Подільській у Київській губернії панівне місце посідали росіяни (20 заводів), хоч тут були такі великі промисловці-поляки, як і Браницькі (6 заводів), Потоцькі (2), українці Терещенки (2) і Симиренко (1). Загалом, із 148 цукрових підприємств, що діяли у найбільшому цукровому районі імперії – правобережжі, на початку ХХ ст. 44 належали російським власникам, 63 – полякам і 33 євреям.

У дослідженні висвітлюється життєвий шлях і досягнення представників родини Симиренків, а також їхній визначальний внесок у формування підприємницького середовища Правобережної України. Симиренки були родом із кріпаків, однак, зуміли стати видатними промисловцями – насамперед у галузі цукроваріння й машинобудування. Їхня діяльність сприяла технічному оновленню аграрного сектору, адже саме вони створили перший в Україні паровий завод із переробки цукрових буряків на пісково-рафінадний цукор. Компанія «Брати Яхненки – Симиренко» зробила значний внесок у розвиток судноплавства та інженерного виробництва в Україні: виготовлене ними обладнання стало важливим технологічним фундаментом вітчизняної промисловості. Особливо варто згадати пароплави «Українець» і «Святослав», які першими в імперії вийшли на воду під українським управлінням. Їхні підприємства відзначалися новаторськими підходами до умов праці – зокрема, запровадженням демократичного стилю керування. Особливу увагу родина приділяла соціальній сфері: для працівників створювалося ціле промислове

поселення з розвиненою інфраструктурою – медичними закладами, магазинами, театром, бібліотекою та безкоштовними школами.

Окремо досліджується меценатська діяльність Симиренків: вони фінансували видання «Кобзаря», підтримували українських митців, учених і діячів культури. Їхня допомога була важливою для таких постатей, як Михайло Грушевський, Микола Лисенко та Михайло Коцюбинський.

Вагомий внесок у розвиток помології зробив Левко Смиренко, який досліджував сорти плодових і ягідних рослин, обґрунтовував підходи до їхнього добору для промислового садівництва. Його син Володимир Смиренко активно працював над відновленням садівництва в Україні, став ініціатором перших наукових україномовних публікацій у цій галузі. На жаль, радянський режим фактично знищив славу династію Симиренків.

У дослідженні аналізується підприємницька і меценатська діяльність родини Терещенків. Родина Терещенків – видатна українська династія підприємців, меценатів та активних діячів громадського життя, яка відіграла важливу роль у формуванні економіки, культурного середовища та благодійного руху України упродовж XIX – початку XX століття. Її витоки пов'язані з містечком Глухів, а започаткував родинну справу Артемій Терещенко – колишній кріпак, який здобув волю і розпочав торгову діяльність. Спочатку він торгував зерном, а згодом став одним із провідних виробників цукру свого часу. Його сини – Микола, Федір і Семен – продовжили справу батька, не лише зберігши, а й суттєво примноживши родинний статок. Завдяки їхнім зусиллям була створена потужна цукрова компанія, яка наприкінці XIX століття володіла великим сегментом цукрового ринку в межах Російської імперії.

У межах проведеного дослідження розкрито особливості формування системи підготовки фахівців для цукрової, винокурної, борошномельної галузей Правобережної України в умовах післяреформеного періоду. З'ясовано, що система професійно-технічної освіти того часу ще не мала чіткої централізованої структури. Заснування технічних навчальних закладів – як шкіл, так і училищ – найчастіше відбувалося з ініціативи місцевих спільнот, або окремих

підприємців. Через це кожен заклад мав індивідуальні риси та відрізнявся за організацією навчального процесу. Лише у березні 1888 року було ухвалено «Основні положення про промислові училища», що заклало правову основу для поділу цих навчальних інституцій на три типи: заклади з підготовки ремісників, індустріальних робітників та працівників сільськогосподарського виробництва.

У роботі подано узагальнену характеристику основних форматів внутрішньої торгівлі, що існували на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. Зокрема, проаналізовано ярмаркову, базарну та стаціонарну торгівлю. Після реформи 1861 року провідне значення у реалізації продукції борошномельного виробництва починає набувати торгівля через мережу магазинів і крамниць. Майже кожен населений пункт у той період мав ярмарок, або базар, що відігравали важливу роль у забезпеченні населення товарами промислового та аграрного походження. Починають з'являтися й спеціалізовані торговельні точки, що займалися виключно продажем борошна. Деякі з них мали значні товарообіги – як, наприклад, крамниці Якова Шпільберга, Йосифа Бялика, Мартка Каменіра, Яшка Альперта та Пейсаха Донцке у Житомирі. Водночас, встановлено, що внутрішня торгівля, особливо стаціонарна, в межах Київської, Подільської та Волинської губерній у зазначений період контролювалася представниками єврейської громади, які становили більшість серед місцевих торговців.

Ключові слова: Правобережна Україна, сільське господарство, харчова промисловість, підприємництво, меценат, модернізація, Перша світова війна, Російська імперія, економіка, реформи, легка промисловість, ярмарок, індустріалізація, селяни.

ANNOTATION

Murmyla N. I. The Human Factor in the Food Industry of Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries. Qualification scholarly work submitted as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in History, specialty 032 – History and Archaeology, field of knowledge 03 – Humanities, Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, 2026.

The dissertation presents a comprehensive study of the human factor in the territory of Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth and the early twentieth centuries.

The first chapter analyzes the existing historiographical base on the researched problem. The analysis demonstrates that the human factor has been studied only within the general context of the socio-economic development of Ukrainian lands in the post-reform period. There are several works that address certain aspects of this issue in the Kyiv, Podilia, and Volhynia provinces; however, most of them are fragmentary and generalized in nature.

The historiographical foundation of the research can be conditionally classified into three main categories: 1) works by scholars of the pre-Soviet period; 2) Soviet-era historiography; 3) studies by contemporary researchers.

It has been established that each of these groups is characterized by specific methodological approaches. Works produced during the era of the Russian Empire are predominantly descriptive in nature; they rarely contain in-depth analyses of events or processes and usually present a general overview without critical interpretation.

At the same time, these studies became a starting point for investigating the role of the human factor in Right-Bank Ukraine. They contain valuable statistical data that have been used in this research.

A review of Soviet historiography has shown that scholars of this period were characterized by both methodological limitations and ideological bias. In particular, they significantly exaggerated the role of industrial workers in the development of society at that time.

With Ukraine gaining independence in 1991, a new stage in the study of the country's industrial development in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries began. A number of works appeared that shed light on previously little-known aspects of the socio-economic development of Ukrainian lands in the post-

reform period. Interest in the study of entrepreneurial families and their philanthropic activities also increased.

Despite these developments, the issue of the influence of the human factor within the Kyiv, Podilia, and Volhynia provinces has not yet been comprehensively and systematically analyzed within a separate historical study.

The research analyzes the state of the food industry in the Kyiv, Volhynia, and Podilia provinces on the eve of the First World War. It has been established that during this period there was active growth in such branches as flour milling, distilling, and sugar production. An increase in the number of enterprises and the value of their output was recorded. This dynamic is confirmed by statistical materials presented separately for each province of Right-Bank Ukraine.

Special attention is paid to working conditions, the qualification structure of workers, the gender aspect of women's participation in production processes, the role of engineering and technical personnel, as well as the impact of migration processes on the formation of the workforce.

Based on archival sources, statistical reports, materials of provincial zemstvos, and publicistic writings, the dissertation highlights transformations in labor relations in the context of the region's industrialization. It is shown how human capital contributed to the modernization of food production and how social problems—low wages, lack of social protection, and insufficient mechanization—hindered its development.

The scientific novelty of the dissertation lies in a comprehensive disclosure of the relationship between labor resources and the industrial development of the food industry using the example of Right-Bank Ukraine. This approach allows for a deeper understanding of both regional features and empire-wide trends of the period, as well as the contribution of the Simyrenko, Yakhnenko, and Tereshchenko families to the formation of entrepreneurship.

During the studied period, an active transition to capitalist forms of industrial management can be observed. However, due to a combination of factors—economic instability within the Russian Empire, state policy oriented toward attracting foreign

financial resources rather than raw materials or equipment, and a shortage of national capital—the government was forced to turn to foreign investors. Entrepreneurs from France, Belgium, and Great Britain played the most significant role in this process. The attraction of foreign capital had contradictory consequences: on the one hand, it stimulated technological growth and industrial expansion; on the other hand, it entrenched economic dependence and intensified the exploitative use of the resources of Ukrainian territories.

The research devotes particular attention to the formation of the workforce in the food industry. It has been established that this professional group consisted mainly of former serfs, rural and urban artisans, and handicraftsmen. At the same time, it was found that enterprises—especially mills—paid serious attention to occupational safety issues. This was due to the widespread use of complex equipment, including steam engines, which required basic technical knowledge and strict adherence to safety regulations.

The study demonstrates that in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, an intensive process of forming an entrepreneurial stratum took place. Following the liberal reforms of the 1860s, representatives of various social groups gained the right to engage in entrepreneurship. Those who possessed initial capital and were able to invest it in their own production were the most active in using this opportunity—primarily merchants and landowners. In the national composition of entrepreneurs in Right-Bank Ukraine, Jews, Russians, and Poles predominated.

As of 1872, a significant imbalance in ownership of industrial facilities was observed in the Podilia province. The majority of factories and plants belonged to Russian, Jewish, and foreign entrepreneurs. This was particularly evident in the distilling industry, where Jews owned three-quarters of all distilleries, while nobles, Russian merchants, and local owners accounted for only one-quarter. Cloth factories were almost entirely controlled by foreigners. Such an ownership structure could negatively affect the province's economic development by limiting opportunities for local entrepreneurship.

According to the senior factory inspector, in the Podilia province in 1899, of the 52 operating sugar factories, 14 were solely owned or controlled by Jews, 8 by Russians, 11 by Poles, and 2 by foreigners. In contrast, in the Kyiv province, Russians held a dominant position (20 factories), although major Polish industrialists such as the Branicki family (6 factories) and the Potocki family (2), as well as Ukrainian entrepreneurs—the Tereshchenko family (2) and Simyrenko (1)—were also present. Overall, of the 148 sugar enterprises operating in the largest sugar-producing region of the empire—Right-Bank Ukraine—at the beginning of the twentieth century, 44 belonged to Russian owners, 63 to Poles, and 33 to Jews.

The dissertation highlights the life paths and achievements of members of the Simyrenko family and their decisive contribution to shaping the entrepreneurial environment of Right-Bank Ukraine. Originating from serfs, the Simyrenkos became prominent industrialists, particularly in sugar production and machine building. Their activities contributed to the technical modernization of the agricultural sector, as they established the first steam-powered sugar beet processing plant in Ukraine producing granulated and refined sugar. The company «Yakhnenko Brothers and Simyrenko» made a significant contribution to the development of navigation and engineering production in Ukraine; the equipment they manufactured became an important technological foundation for domestic industry. Special mention should be made of the steamships *Ukrainets* and *Sviatoslav*, which were the first in the empire to operate under Ukrainian management. Their enterprises were distinguished by innovative approaches to working conditions, including the introduction of a democratic management style. The family paid particular attention to social infrastructure: entire industrial settlements were created for workers, featuring medical facilities, shops, a theater, a library, and free schools.

The philanthropic activities of the Simyrenko family are examined separately. They financed the publication of *Kobzar* and supported Ukrainian artists, scholars, and cultural figures. Their assistance was of great importance to such prominent individuals as Mykhailo Hrushevskyi, Mykola Lysenko, and Mykhailo Kotsiubynskyi.

Levko Simyrenko made a substantial contribution to the development of pomology by studying fruit and berry varieties and substantiating approaches to their selection for industrial horticulture. His son, Volodymyr Simyrenko, actively worked on the restoration of horticulture in Ukraine and initiated the first scientific Ukrainian-language publications in this field. Unfortunately, the Soviet regime effectively destroyed the renowned Simyrenko dynasty.

The dissertation also analyzes the entrepreneurial and philanthropic activities of the Tereshchenko family. The Tereshchenkos were an outstanding Ukrainian dynasty of entrepreneurs, philanthropists, and active public figures who played a crucial role in shaping Ukraine's economy, cultural environment, and charitable movement throughout the nineteenth and early twentieth centuries. The family originated in the town of Hlukhiv, and its founder, Artemii Tereshchenko—a former serf—gained his freedom and began trading activities. Initially engaged in grain trade, he later became one of the leading sugar producers of his time. His sons—Mykola, Fedir, and Semen—continued their father's work, not only preserving but significantly increasing the family's wealth. Through their efforts, a powerful sugar company was established, which by the end of the nineteenth century controlled a substantial segment of the sugar market within the Russian Empire.

Within the framework of the study, the specifics of forming a system for training specialists for the sugar, distilling, and flour-milling industries of Right-Bank Ukraine during the post-reform period are revealed. It was found that the vocational and technical education system of that time lacked a clearly centralized structure. The establishment of technical educational institutions—both schools and colleges—most often occurred on the initiative of local communities or individual entrepreneurs. As a result, each institution had unique features and differed in the organization of the educational process. Only in March 1888 were the «Basic Regulations on Industrial Schools» adopted, which laid the legal foundation for dividing these institutions into three types: schools for training craftsmen, industrial workers, and agricultural workers.

The dissertation provides a generalized characterization of the main forms of internal trade that existed in Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. In particular, fair trade, market trade, and stationary trade are analyzed. After the Peasant Reform of 1861, trade through a network of shops and stores became increasingly important in the sale of flour-milling products. Almost every settlement during that period had a fair or market, which played a significant role in supplying the population with industrial and agricultural goods. Specialized retail outlets dealing exclusively in flour also began to appear. Some of them had substantial turnovers, such as the shops of Yakiv Shpilberg, Yosyp Byalyk, Martko Kamenir, Yashko Alpert, and Peisakh Donske in Zhytomyr. At the same time, it was established that internal trade—especially stationary trade—within the Kyiv, Podilia, and Volhynia provinces during the specified period was predominantly controlled by representatives of the Jewish community, who constituted the majority among local merchants.

Keywords: Right-Bank Ukraine, agriculture, food industry, entrepreneurship, philanthropist (or patron), modernization, the First World War, the Russian Empire, economy, reforms, light industry, fair (trade fair), industrialization, peasants.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дослідження

1. Мурмила Н. І. Особливості розвитку харчової промисловості Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // *Історія науки і біографістика*. 2023. №3. С. 265-276.
2. Мурмила Н. І. Внесок династії Симиренків у розвиток підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Історія науки і біографістика*. 2024. №3. С. 112-123.
3. Мурмила Н. І. Збут харчової продукції на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX століття: економічні та інституційні особливості // *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7(37). С. 2154-2165.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Мурмила Н. І. Роль людського фактора у харчовій промисловості правобережної України другої половини ХІХ –початку ХХ століть // *Innovations and Prospects for the Development of Science and Technology in the 21st Century: Challenges of the Future*. 2022 . Polska. С. 118.

5. Мурмила Н. І. Етнічне походження підприємців цукрової промисловості Київської, Волинської та Подільської губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть // *Сумські історико-краєзнавчі студії: [збірник] / Міністерство освіти і науки України, СумДПУ імені А.С. Макаренка; [редкол.: Д.В. Кудінов, В.О. Оліцький, Ю.В. Подрез та ін.]*. 2023. С. 211-214.

6. Мурмила Н. І. Особливості формування буржуазії на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Т. 4: До 70-річчя від дня народження професора Анатолія Григоровича Філінюка. 2023. С. 171-176.

7. Мурмила Н. І. Особливості розвитку торгівлі на території Правобережної України напередодні Першої світової війни // *Історична наука у ХХІ столітті: виклики та перспективи / Матеріали наукової конференції*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 20-23.

8. Мурмила Н. І. Формування класу підприємців на території Правобережної України напередодні Першої світової війни // *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, географії та методик їх викладання*. 2024. С. 35-39.

9. Мурмила Н. І. Терещенки – спадщина підприємництва і благодійності // *Публічне управління і політика*. 2025. №6(10). С.1-9.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
1.1. Історіографія дослідження.....	22
1.2. Джерельна база.....	40
1.3. Методологія дослідження.....	46
РОЗДІЛ 2. РОЛЬ ПІДПРИЄМЦІВ, ІНТЕЛІГЕНЦІ І РОБІТНИКІВ У ХАРЧОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	65
2.1. Формування класу підприємців.....	65
2.2. Інженерно-технічні кадри.....	90
2.3. Промислові робітники.....	98
РОЗДІЛ 3. ВИРОБНИЦТВО ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕЗНІЧНА БАЗА ПРОДУКЦІЇ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	117
3.1. Загальна характеристика харчової промисловості.....	117
3.2. Розвиток виробництв, пов'язаних з сільським господарством.....	125
3.3. Капіталізація, економічна політика держави та система забезпечення галузі промисловою сировиною.....	131
3.4. Інфраструктура, продуктивність та вектор технічних удосконалень у галузі.....	140
РОЗДІЛ 4. ЗБУТ ПРОДУКЦІЇ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА РОЛЬ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА У ТОРГОВЕЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ.....	156
4.1. Збут продукції на внутрішніх ринках.....	156
4.2. Транспортне забезпечення збуту продукції на зовнішні ринки.....	175
ВИСНОВКИ.....	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	199
ДОДАТКИ.....	219

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Аршин – 16 вершків – 4 четверті – 71,12 сантиметра

Берковець – 10 пудів – 163,8 кілограмів

Верста – 500 сажнів, 1,067 км

Вершок – 4,445 сантиметра

Відро – 30 фунтів – 12,299 літра

Десятина – 2400 квадратних сажнів – 1,092 гектара

Пуд – 40 фунтів – 16,38 кілограмів

Сажень – 3 аршини – 2,134 метрів

Фунт – 12 унцій – 409,5 грамів

Четверть – 64 фунти – 25,6 кілограмів

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАК – Державний архів м. Києва

ДАРО – Державний архів Рівненської області

ДАХмО – Державний архів Хмельницької області

ДАЧО – Державний архів Черкаської області

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначається необхідністю висвітлення ролі людського фактора у харчовій промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. У 1861 році в Російській імперії, до якої входили й українські землі, скасування кріпацтва стало початком епохи ліберальних реформ. Вони охопили ключові аспекти суспільного життя та суттєво вплинули на соціально-економічний розвиток. Напередодні Першої світової війни активними темпами розвивається цукрова, борошномельна, винокурна промисловість, розширюється внутрішній ринок. У XIX столітті проявляється формування прошарку підприємців на українських землях і цей процес розпочався ще задовго до проведення реформ 1860–1870-х рр. Ліберальні реформи активізували процес його чисельного зростання, відбуваються якісні зміни складу підприємців, які все більше усвідомлювали свою роль в економічному і громадському житті країни. У контексті досліджуваної проблеми варто відзначити роль меценатства підприємцями, адже наприкінці XIX – на початку XX століття поживалася філантропічна діяльність в Україні, посилюється роль науки, освіти та культури в духовній розбудові суспільства. Саме це робить актуальним дослідження меценатської діяльності династії Симиренків, Терещенків, Яхненків як представників нової української буржуазії.

Актуальність теми також зумовлюється тим, що у зарубіжній та вітчизняній історичній науці приділяється недостатньо уваги щодо ролі людського фактора у Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. А меценатство та благодійність підприємців в радянській історіографії не досліджувалося. Є декілька праць, які відображають окремі аспекти цієї проблеми, але у більшості випадків вони є узагальненими та фрагментарними. Актуальність всебічного вивчення людського фактора підкреслюється також значним обсягом доступних архівних та історіографічних джерел, що потребують подальшої систематизації та критичної оцінки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в межах наукових планів кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Авторка дисертації взяла участь у виконанні теми «Актуальні проблеми історії України та методики її навчання» (номер державної реєстрації 0121U107866).

Мета – комплексно дослідити вплив людського фактора на розвиток харчової промисловості Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- з'ясувати стан наукового дослідження проблеми, ступінь опрацювання джерельної бази та визначити методологічні засади дослідження;
- охарактеризувати особливості розвитку харчової промисловості на Правобережній Україні у пореформений період;
- розкрити економічну політику держави та систему забезпечення галузі промисловою сировиною;
- висвітлити діяльність родин Терещенків, Симиренків, Яхненків та їх внесок у соціально-економічний розвиток України;
- визначити джерела і шляхи формування кадрів для харчової промисловості на території Правобережної України у пореформений період;
- проаналізувати напрямки матеріально-технічних вдосконалень у галузі;
- охарактеризувати основні напрямки, обсяги та шляхи збуту продукції харчової галузі;
- розкрити специфіку розвитку транспорту на території правобережжя та його значення для промисловості;
- проаналізувати рівень популяризації та впливу родин підприємців Симиренків, Терещенків, Харитоненків та ін.

Об’єкт дослідження – соціально-економічні та виробничі процеси, пов’язані з функціонуванням харчової промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX століття.

Предмет дослідження – роль і трансформація людського фактора в харчовій промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX століття.

Методологічна основа дисертації. У дослідженні застосовано основні принципи, зокрема, історизм, об’єктивність, соціальний підхід та альтернативність. Для комплексного висвітлення розвитку харчової промисловості на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX століття та ролі людського фактора використано широкий спектр методів. У процесі дослідження застосовувалися дві основні групи методологічних підходів: загальнонаукові методи, а саме: дедукція, індукція, історичний метод, логічний метод, порівняння, синтез та аналіз; та спеціальні історичні методи, включаючи історико-генетичний, історико-хронологічний, проблемно-хронологічний, історико-типологічний підходи та метод статистичного аналізу і періодизації.

Хронологічні рамки дослідження зумовлені його тематикою та охоплюють період з другої половини XIX століття (від 1861 року — скасування кріпосного права) – до початку XX століття (1914 року, коли економіка почала переорієнтовуватися на потреби воєнного часу).

Такий підхід дозволив проаналізувати та дослідити особливості і характерні риси розвитку харчової промисловості та ролі людського фактора на території Київської, Подільської та Волинської губерній у зазначений період.

Територіальні межі охоплюють Правобережну Україну, зокрема, Київську, Подільську та Волинську губернії, які входили до складу Російської імперії. Сьогодні ці землі адміністративно представлені Вінницькою, Хмельницькою, Рівненською, Волинською, Київською, Житомирською, Черкаською областями в повному обсязі та частково охоплюють Одеську, Тернопільську і Кіровоградську області.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

уперше:

- комплексно досліджено роль людського фактора та його вплив на розвиток харчової галузі та ринкові відносини у Правобережній Україні другої половини ХІХ – на початку ХХ ст.;
- проаналізовано та класифіковано історіографічний та джерелознавчий матеріал із досліджуваної проблематики, до наукового обігу введено значну кількість раніше маловідомих архівних документів;

поглиблено:

- дослідження та обґрунтування специфічного впливу соціально-економічних трансформацій пореформеного періоду на еволюцію харчової промисловості;

- проаналізовано взаємозв'язок між рівнем освіти, кваліфікацією працівників, умовами праці та ефективністю виробництва харчових продуктів;

набуло подальшого розвитку:

- соціально-економічні фактори, що сприяли розвитку харчової промисловості у досліджуваний період;
- особливості розвитку харчової галузі в умовах технічної модернізації.

Особистий внесок здобувача. Усі результати наукового дослідження, що виносяться на захист, отримані авторкою самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та матеріали дисертаційної роботи представлені у доповідях на наукових та науково-практичних конференціях, зокрема: ІІІ Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Сумські історико-краєзнавчі студії» (1 грудня 2022 р., Суми); Міжнародна конференція «Інновації та перспективи розвитку науки і техніки у ХХІ столітті: виклики майбутнього» (25 грудня 2022 року, Польща); ІІІ Всеукраїнська науково-практичної конференції «Суспільні трансформації на Поділлі наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.» (18 травня

2023 р., м. Кам'янець- Подільський); наукова конференція «Історична наука у XXI столітті: виклики та перспективи» (20 грудня 2023 р., Тернопіль).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено у 9 публікаціях, 3 з яких – у наукових фахових виданнях України, 6 – матеріали всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається із анотації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (239 найменувань), 1 додатку. Загальний обсяг дисертації становить 220 сторінок, з яких 154 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Проблематика людського фактору у харчовій промисловості Правобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишається мало дослідженою і актуальною на сучасному етапі. Існує чимало досліджень, присвячених аналізу даної тематики дослідження. Для написання дисертації використана література, яка відображає майже всі аспекти досліджуваної проблеми. Історіографію з обраної проблеми умовно поділено на: 1) праці дослідників періоду до встановлення радянської влади; 2) історіографія радянського періоду; 3) дослідження сучасних науковців. Така класифікація базується не лише на часових межах, а й на відмінностях у підходах до вивчення проблеми, рівні об'єктивності та використаних методологічних засобах.

Питання ролі людського фактора в харчовій промисловості Правобережної України у досліджуваній період не було предметом спеціального комплексного історичного дослідження. Здебільшого, людський фактор висвітлюється в контексті вивчення окремих галузей харчової промисловості Правобережної України.

Дослідження, що належать до першої групи, охоплюють часовий проміжок з другої половини ХІХ століття – до 1914 року. Початком цього періоду вважається 1861 рік – саме тоді в Російській імперії було ліквідовано кріпацтво, що стало поштовхом до переходу економіки на ринкові засади. Завершальною межею є 1914 рік, коли з початком Першої світової війни економіка зазнала змін, зокрема, через переорієнтацію промисловості на військові потреби.

Аналізуючи дорадянські праці, варто відмітити дослідження І. Аксакова «Исследование торговли на украинских ярмарках» [1]. Велика кількість різноманітного матеріалу, старанна обробка і аналіз його, значне коло піднятих питань, критичне ставлення до офіційної статистики, уточнення її додатковими

даними і власними спостереженнями, історичні екскурси при вивченні окремих ярмарків – все це робить працю дослідника незамінним джерелом щодо вивчення ярмаркової торгівлі в Україні.

Регіональні аспекти досліджуваної проблеми є у праці А. Братчикова «Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях» [4]. У даній праці дослідник наводить багато цінної інформації, в тому числі і щодо харчової промисловості у Волинській губернії. Дане дослідження складається із матеріалів для вивчення губернії, зокрема, наводяться статистичні дані по губернії та деякі інші аспекти, які характеризують у повному ракурсі Волинську губернію та її розвиток.

Важлива інформація для характеристики становища і розвитку харчової промисловості міститься є у дослідженні М. Г. Новинського «Винокурная промышленность Волынской губернии» [74]. Автор показує значення винокуріння та його вплив на промисловість Правобережної України, наводить дані по випуску продукції винокурних заводів Волині, дає характеристику матеріально-технічній базі заводів та сировині, яку використовували на заводах для випуску продукції.

Вагоме дослідження зробив А. Дем'яненко «Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы» [28], який був секретарем Подільського губернського статистичного комітету. У дослідженні автор наводить статистичні дані, щодо Подільської губернії у 60-х роках XIX ст.

Серед праць представників цієї історіографічної течії варто передусім виділити дослідження В. Гульдмана [23]. У своєму дослідженні він розглядає особливості розвитку промислового виробництва й аграрного сектору Поділля. Особливе місце в дослідженні займає аналіз борошномельної галузі та торговельних процесів. Автор подає детальні відомості про інфраструктуру млинів у розрізі повітів, обсяги виробництва, а також про функціонування ярмарків у межах губернії. У дослідженні є демографічні дані та статистика – кількість населення, етнічний склад, міграційні процеси. Праця вирізняється

високою деталізацією та ґрунтується на численних статистичних матеріалах, що робить її надзвичайно цінною для дослідників економічної та соціальної історії Поділля другої половини ХІХ ст.

Заслуговує на увагу праця «Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям»), укладена М.В. Довнар-Запольським [31]. Це унікальне довідкове видання, що охоплює адміністративну, соціально-економічну та комерційну інформацію про три губернії Південно-Західного краю Російської імперії – Київську, Волинську та Подільську. У книзі вміщено: адресні списки посадовців, підприємців, службовців, власників закладів та організацій; перелік установ – адміністративних, судових, навчальних, релігійних; детальні дані про торговельні підприємства, фабрики, заводи, банки, страхові товариства, ремісничі майстерні тощо; статистичні відомості про населення, основні види господарської діяльності, транспортну мережу та економічну інфраструктуру; відомості про газети, типографії, книгарні, навчальні заклади та культурні осередки. Праця має велике значення як джерело для вивчення економічного і суспільного життя регіону на початку ХХ століття, а також для дослідників історії урбанізації, підприємництва й побуту.

В контексті дослідження заслуговує робота Г. Кривченко [55] – це науково-практичне дослідження історичних і господарських аспектів вирощування олійних культур та переробки насіння в Україні на початку ХХ ст. Автор аналізує вирощування олійних культур (насамперед таких, що дають насіння для виробництва олії) на українських землях. Це дозволяє зрозуміти, які культури відігравали ключову роль у тодішньому аграрному виробництві і скільки потенційної сировини було для олійної промисловості.

Дослідження М. Мельникова «Мукомольное дело» [65] є спеціалізованим техніко-економічним дослідженням, присвяченим борошномельному виробництву – одній із ключових галузей харчової промисловості ХІХ століття. Автор описує типи млинів (водяні, вітряні, парові), їх конструкції та принципи роботи; детально розглянуто технології помелу зерна, механізми очищення,

просіювання та пакування борошна; описані особливості впровадження новітніх на той час машин і механізмів, зокрема, в умовах переходу від ручної праці до машинної. Подано аналіз структури витрат, прибутковості підприємств, факторів, що впливали на продуктивність; обговорюється роль борошномельної промисловості в економіці Російської імперії, її взаємозв'язок із сільським господарством і торгівлею. Праця М. Мельникова є важливим джерелом для історії, техніки, економіки та аграрної історії, а також для дослідження становлення промислового виробництва в Російській імперії, зокрема, на Правобережній Україні, де борошномельна справа була однією з провідних галузей.

Варто відзначити Пам'ятні книги Волинської [105-121] та Київської губерній [122-123] – це офіційне щорічне видання, яке виходило в Російській імперії для кожної губернії і мало на меті інформувати про адміністративну, статистичну та історико-краєзнавчу інформацію регіону. Тут є опис адміністративного устрою Волинської та Подільської губерній (міста, повіти, волості); списки чиновників, службовців, духовенства, а також дані про навчальні заклади, лікарні, суди тощо; статистичні дані – населення, етнічний склад, землеволодіння. Це видання є цінним джерелом для дослідників історії Волині, родинної генеалогії, або адміністративного устрою Російської імперії на початку ХХ століття.

Підсумовуючи дореволюційну історіографію з даної проблеми, слід зауважити, що для неї характерним було насичення статистичним матеріалом, багато робіт було описового характеру, відсутній глибокий історичний аналіз.

До другої історіографічної групи належать праці, опубліковані в радянський період. Її початковий етап охоплює 1920-ті роки, коли на українських територіях утвердилася більшовицька влада. Завершується цей період у 1991 році – з проголошення незалежності України.

Досліджуючи радянську історіографію, варто відмітити, що вагомий внесок у комплексне дослідження історії розвитку цукрової промисловості, яка є однією із галузей харчової промисловості і відіграла одну із домінуючих

ролей у промисловому розвитку Наддніпрянщини, зробив К. Г. Воблий. Серед його праць варто назвати «Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості» [21]. У науковій праці автора висвітлюється процес становлення цукробурякової галузі, перебіг її промислової модернізації, ключові показники функціонування підприємств, особливості торгівлі цукром, а також умови праці робітників і службовців та державна політика у цій сфері. Дослідження має для нас цінність, адже в ньому здійснено ґрунтовний аналіз розвитку цукрової промисловості напередодні запровадження закону від 20 листопада 1895 року про її регулювання, а також визначено проблемні аспекти, що потребують подальшого вивчення. Його роботи потребують доповнень у питаннях формування буржуазії, робітників і технічної інтелігенції, технічних і технологічних вдосконалень внутрішньої і зовнішньої торгівлі цукром.

Водночас, у ґрунтовних монографіях І. Гуржія [24-27], О. Нестеренка [68-71], Л. Мельника [63-64] та інших, присвячених економічній історії України ХІХ ст., систематизований вагомий матеріал, у якому висвітлюється досліджувана проблематика. Загалом означена проблема потребує окремого й ґрунтовного дослідження. Важливо простежити структурні трансформації, що відбувалися в промисловому секторі Правобережної України у відповідний період, окреслити провідні напрями її спеціалізації та проаналізувати зростання виробничого потенціалу української промисловості. Водночас необхідно з'ясувати частку Правобережної України в ключових галузях промисловості Російської імперії.

Важливим джерелом є дослідження Л. Мельника «Технічний переворот на Україні у ХІХ ст.» [63], видане в Києві у 1972 році та присвячене вивченню технічного прогресу та індустріального розвитку на українських землях упродовж ХІХ століття. Автор розглядає розвиток харчової промисловості; впровадження нових технологій і технічних засобів у сільське господарство, транспорт, виробництво; вплив технічного прогресу на соціально-економічні процеси; зростання міст, формування пролетаріату; роль науково-технічної думки та взаємодію технічних змін із суспільними трансформаціями.

Досліджувана проблематика висвітлюється у працях І. Гуржія, у своїй монографії «Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму» [24] автор ґрунтовно аналізує соціально-економічні та політичні процеси, що відбувалися на українських землях у період капіталістичного розвитку від середини ХІХ – до початку ХХ століття, досліджує становище селян, робітників, ремісників за умов капіталістичної модернізації та підкреслюється поглиблення класової нерівності, тяжке становище найманих працівників у промисловості та сільському господарстві. І. Гуржій підкреслює, що розвиток харчової промисловості – особливо борошномельної та цукрової галузей – був безпосередньо пов'язаний із дешевою, чисельно зростаючою робочою силою, яка формувалася переважно з селян, позбавлених землі. Автор акцентує увагу на важких умовах праці, тривалому робочому дні, низькому рівні заробітної плати, відсутності соціального захисту – усе це свідчить про експлуатаційний характер капіталістичних відносин.

Цінним джерелом для визначення ролі людського фактора напередодні Першої світової війни є дослідження М. Якименко «Економічні основи переселенського руху в період капіталізму» [142]. Автор аналізує економічні чинники, що зумовлювали міграційні процеси в українських губерніях у часи капіталістичного розвитку (ХІХ – початок ХХ століття). Переселенський рух розглядається як результат соціально-економічних змін, спричинених розвитком ринкових відносин і аграрного перенаселення. Автор акцентує увагу на нерівномірному розподілі земельних ресурсів, що змушувало селян шукати нові можливості для виживання. Проаналізовано економічну політику царської влади, яка стимулювала переселення з центральних регіонів України до малозаселених районів імперії – зокрема, до Сибіру, на Далекий Схід, у Казахстан. Висвітлюються також наслідки цього руху, а саме, зміни в структурі сільського господарства, трудова міграція, соціальні трансформації в селянському середовищі. Особлива увага приділяється людському фактору як ключовому елементу розвитку промисловості на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Автор показує, що нестача робочої сили та

її нерівномірний розподіл були серйозним викликом для промислового виробництва в регіоні. Сезонність і міграційна мобільність селянства призводили до нестабільності на ринку праці. Часто селяни, позбавлені достатніх земельних наділів, змушені були шукати заробітку на промислових підприємствах або в містах. Також автор звертає увагу на низький рівень професійної підготовки робітників, що обмежувало темпи технічного прогресу, особливо в таких галузях, як цукрова та борошномельна.

В контексті дослідження заслуговують на увагу праці О. Нестеренка [68-71]. Це фундаментальні дослідження, присвячені еволюції промисловості в Україні від XVIII до початку XX століття. Автор детально аналізує перехід від феодально-кріпосницьких форм господарювання до капіталістичних відносин, з особливим акцентом на вплив політики Російської імперії на економічний розвиток українських земель. О. Нестеренко аналізує запровадження машин і парових двигунів у виробництво, що знаменувало початок технічної революції в українській промисловості. Він описує, як машинізація впливала на продуктивність праці та структуру виробництва. Дослідження О. Нестеренка є одними з найважливіших праць з економічної історії України. Вони аналізують трансформацію української промисловості в контексті загальноімперських процесів.

Дослідження радянського періоду демонструють наявність ідеологічної упередженості з боку науковців того часу. У межах марксистсько-ленінської доктрини основна увага приділялася висвітленню класової боротьби між робітничим класом і представниками підприємницького середовища, що розглядалися як гнобителі та експлуататори. Водночас роль робітників часто штучно перебільшувалась. Такий однобокий підхід сприяв формуванню негативного образу підприємців, що, у свою чергу, стало серйозною перешкодою для об'єктивного аналізу підприємців в постреформений період.

Таким чином, праці дослідників радянського періоду є важливим джерелом для вивчення значення людського чинника на території Правобережної України напередодні Першої світової війни. Однак, варто

відмітити, що проблематика діяльності підприємців, робітників та інших соціальних верств так і не стала предметом окремого історичного дослідження.

До третьої категорії належать дослідження, присвячені ролі людського чинника в розвитку харчової промисловості Правобережної України, які охоплюють період з 1991 року й до сьогодні. З моменту відновлення незалежності України, зазначена тематика почала активно привертати увагу науковців. Сучасні дослідники намагаються відійти від ідеологічних обмежень радянської доби та розглядають соціально-економічні процеси на українських теренах у новому світлі, прагнучи до об'єктивного аналізу подій.

Сучасна історіографія вирізняється позитивною тенденцією – активним розвитком регіональних і навіть локальних досліджень, що присвячені вивченню впливу людського чинника щодо становлення й модернізації харчової галузі Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., незалежно від загального контексту промисловості Російської імперії. Одночасно появляється помітне зростання великої кількості праць, які критично переосмислюють наукові підходи радянських істориків. Особливу увагу приділяють новому погляду на роль підприємців: замість негативного образу експлуататорів, вони постають як рушії економічного прогресу – ініціатори створення виробництв, освітніх установ і меценати.

Значне місце в дослідженнях українського підприємництва займає праця Т. Лазанської під назвою «Історія підприємництва в Україні (на основі торгово-промислової статистики XIX століття)» [57]. У своїй роботі авторка розглядає особливості індустріального розвитку українських територій та процес становлення підприємницького прошарку, який відіграв активну роль в економічному житті країни. Особливу увагу приділено промислому перевороту в борошномельній сфері, економічній кризі 1880-х років і формуванню монополістичних союзів борошномелів. Крім того, досліджуються механізми державного втручання в економіку, соціальні й національні чинники розвитку підприємницького середовища, а також діяльність представників торгово-промислового класу.

У статті Т. Лазанської «Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX столітті» [58] досліджується соціальна структура підприємницького середовища того часу. Авторка зосереджує увагу на представниках поміщицького та купецького станів, які склали основну частину промисловців. Їхня активна участь у розвитку виробництва пояснюється наявністю значних фінансових ресурсів, що дозволяли інвестувати у промислову сферу.

Варто відзначити монографію Н. Темірової «Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція» [134], у якій, спираючись на матеріали з різних джерел, проаналізовано трансформації соціально-економічного становища землевласників українських губерній, що перебували у складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття, охарактеризовані зміни у кількісному, національному складі та становій структурі цієї групи населення. Висвітлено процес еволюції поміщицьких землеволодінь в напрямку до безстанових. Охарактеризована діяльність поміщицького господарства, яка відзначалася раціональністю. У дослідженні детально розглянуто підприємницьку активність поміщиків, проаналізовано процес адаптації окремих поміщицьких господарств до ринкових умов, а також висвітлено складний і суперечливий характер взаємин між землевласниками та селянами. Окремо акцентовано на соціально-психологічних аспектах діяльності поміщиків в Україні.

Тематика становлення підприємницького прошарку знаходить відображення у публікаціях Т. Ніколаєвої, зокрема, у працях «Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.)» та «Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.)», [72-73]. У цих дослідженнях авторка аналізує ключові аспекти соціального становища, національного складу та освітніх ініціатив українських підприємців.

У згаданих роботах аналізується етнічний склад підприємницького середовища, державна політика щодо промисловості, а також внесок промисловців у розвиток системи професійної освіти на українських територіях.

У межах вивчення процесу формування підприємницького прошарку та його ролі в індустріальному поступі українських земель, значну увагу заслуговують дослідження О. Доніка [32-37]. У своїх роботах автор, спираючись на багатий фактологічний матеріал, розглядає роль дворянства у промисловому житті ХІХ століття, особливо в тих галузях, які тісно були пов'язані з поміщицькими маєтками. Важливою частиною дослідження є також аналіз національного складу підприємців, серед яких – євреї, росіяни, іноземці та українці.

Цікавою та важливою є монографія О. Доніка «Родина Терещенків в історії доброчинності» [35]. У ній проаналізовано благодійну діяльність представників відомої родини українських підприємців-поміщиків Терещенків. Значну увагу приділено характеристиці їхньої діяльності як засновників і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, початкової, ремісничо-професійної, середньої та вищої освіти, культурно-освітніх філантропічних товариств тощо. Висвітлено меценатську діяльність і колекціонування творів мистецтва членами родини Терещенків, показано їхній значущий внесок у духовну спадщину і культуру України. З'ясовано суспільні та моральні чинники, що спонукали Терещенків, як представників підприємницького класу, до широкої доброчинної та меценатської діяльності у тогочасну епоху.

Заслуговує на увагу дослідницький доробок О. Доніка про внесок підприємців Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття у розвиток харчової промисловості. Зокрема, стаття «Терещенки – меценати та їх внесок у культурну спадщину України» [37] є ґрунтовним історичним дослідженням, присвяченим меценатській діяльності відомої родини українських промисловців та підприємців – Терещенків та їхньому значному внеску в культурну спадщину України у період ХІХ – початку ХХ століття. Дослідження висвітлює походження, становлення та розвиток родини Терещенків як впливової підприємницької сили в Україні. Праця детально аналізує різноманітні напрямки благодійної та меценатської діяльності представників родини, зокрема, Миколи, Івана та Федора Терещенків. У

контексті меценатської діяльності Терещенків, автор також торкається ширших проблем соціально-економічного та культурного розвитку України у XIX – на початку XX століття, зокрема, питань національної ідентичності, розвитку громадянського суспільства та ролі меценатства у цих процесах.

У сучасній українській історіографії соціально-економічних процесів кінця XIX – початку XX ст. помітне місце посідають регіональні дослідження, присвячені аналізу соціальних взаємин у промислово-аграрних регіонах. У цьому контексті важливою є стаття С. Мартинчука «Соціальні взаємини підприємців та робітників Волинської губернії» [62], у якій автор зосереджує увагу на особливостях формування та функціонування взаємовідносин між підприємницьким і робітничим середовищем Волині. Дослідник розглядає процеси становлення підприємницької верстви, соціальний склад робітництва, умови праці та побуту найманих робітників, а також характер соціальних конфліктів і форм співіснування між сторонами. Праця вирізняється прагненням поєднати соціально-економічний аналіз із регіональною специфікою, що дозволяє простежити вплив модернізаційних процесів на соціальні відносини у Волинській губернії та доповнює загальноукраїнську картину розвитку підприємницько-робітничих взаємин напередодні XX ст.

У дослідженні П. Білецького «Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)» [2] розглядається внесок підприємців-іноземців у розвиток харчової індустрії регіону. Автор детально аналізує шляхи надходження іноземних інвестицій, зміцнення матеріально-технічної бази підприємств та організаційні підходи, що впроваджувалися іноземними спеціалістами. Особливу увагу приділено даним про власників млинів іноземного походження, що діяли на території Подільської губернії.

Серед сучасних досліджень, присвячених аналізу розвитку ключових галузей промисловості на українських землях, зокрема, харчової, у період після реформ, значне місце займають наукові праці М. Москалюка [66-67]. Його праці розкривають роль українських територій у сільськогосподарському секторі

імперії. У дослідженнях здійснено ґрунтовний аналіз стану харчової галузі, розглянуто матеріально-технічну основу, джерела формування капіталів, а також економічний курс царського уряду. Окрема увага приділена процесам становлення підприємництва, інженерно-технічного прошарку та промисловців.

Стаття Г. Білоцерківської «Василь Федорович Смиренко – меценат української культури» [3] присвячена життю і громадській діяльності видатного українського мецената та культурного діяча Василя Федоровича Смиренка. Авторка окреслила життєвий шлях і суспільну роль Василя Федоровича, українського промисловця, інженера та благодійника, який значну частину своїх доходів спрямовував на підтримку української культури і книжкової справи. Це біографічно-історичний нарис, який не лише представляє особистість видатного українського мецената, а й розкриває його роль у розвитку української культури, друку та інтелектуального життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Важливе місце в сучасній українській історіографії соціально-економічної історії займають праці, присвячені вивченню підприємницької верстви кінця ХІХ – початку ХХ ст. У цьому контексті заслуговує на увагу стаття Є. Пилипенка «Видатні українські підприємці ХІХ – початку ХХ ст.» [126], у якій здійснено огляд діяльності найбільш помітних представників українського підприємництва зазначеного періоду. Автор розглядає підприємництво не лише як економічний феномен, а й як важливий соціальний чинник модернізації, акцентуючи увагу на поєднанні господарської ініціативи з благодійною та меценатською діяльністю. Праця має узагальнювальний характер і сприяє формуванню цілісного уявлення про роль українських підприємців у процесах економічного, культурного й громадського розвитку на межі ХІХ–ХХ ст.

Важливим є дослідження З. Степник «Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття» [132], присвячене вивченню становлення та еволюції винокурної галузі на досліджуваній території в період значних соціально-економічних змін. У праці проаналізовано динаміку розвитку винокурних підприємств, їхню технічну оснащеність, обсяги індустрії, а також роль винокурства в економіці регіону.

Значну увагу приділено впливу державної політики, реформ та податкової системи на розвиток галузі. Окремо досліджуються питання організації праці, участі підприємців і робітників у промисловому виробництві та зміни в структурі власності на підприємства.

Вагомим аспектом для аналізу впливу людського ресурсу на розвиток харчової промисловості Правобережної України в означений історичний період є монографія В. Левицького «Легка промисловість українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття» [60], в якій автор досліджує розвиток галузей легкої промисловості на території українських губерній, що входили до складу Російської імперії упродовж значного історичного періоду. Автор досліджує вплив економічної політики Російської імперії, розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків, інвестицій, кредитування на становлення та зростання легкої промисловості в регіоні.

Монографія Н. Романюк «Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній)» [130] є важливим джерелом для дослідження розвитку борошномельної промисловості. У праці розглянуто ключові аспекти становлення підприємництва в аграрному секторі, промисловості, торгівлі та банківській справі. Авторка приділяє значну увагу функціонуванню борошномельної галузі, аналізує законодавчі ініціативи російського уряду, що впливали на розвиток промисловості, а також визначає місце цієї галузі в економіці імперії. Окремий акцент зроблено на статистичних даних щодо роботи млинів у регіонах Правобережної України. Важливою складовою дослідження є вивчення національного складу підприємців та їхнього внеску в господарське життя українських земель.

Значний пласт історіографії, присвяченої українському підприємництву та аграрно-економічним ініціативам кінця XIX – початку XX ст., становлять праці біографічного та історико-наукового характеру. У цьому контексті важливою є робота О. Шестопаля «Симиренко – фундатор економіки і організації промислового садівництва та його послідовники» [140], у якій комплексно висвітлено наукову й організаційну діяльність Льва Платоновича Симиренка.

Автор розглядає його як одного з засновників промислового садівництва, аналізуючи внесок ученого у формування економічних засад галузі, розвиток помології та створення системи промислового плodівництва. Окрему увагу приділено впливу ідей та практик Самиренка на подальший розвиток садівництва через діяльність його послідовників. Праця має важливе значення для осмислення ролі окремих представників українського підприємницько-наукового середовища в модернізації аграрної економіки.

Останнім часом спостерігається зростання зацікавленості до тематики борошномельної промисловості. Яскравим підтвердженням цього є праця О. Жам «Борошномельне виробництво Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: історіографія» [41]. У своїй роботі авторка вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії здійснила всебічний аналіз наукових джерел, присвячених розвитку млинарства на території Правобережної України. Зібрано, узагальнено та систематизовано значний обсяг матеріалів, що стосуються цієї галузі. Важливим здобутком дослідниці є виокремлення трьох історіографічних етапів вивчення теми – імперського, радянського та сучасного періодів. У роботі надано глибокий аналіз праць кожного з цих етапів, зокрема розглянуто методологічні підходи, характерні для кожного з них. Крім того, до наукового обігу введено численні архівні джерела, що дозволили більш детально дослідити окремі аспекти функціонування борошномельної промисловості у постреформений час.

Варта уваги стаття Я. Цецика «Соціально-економічні відносини Волині» [137], у якій акцент зроблено на комплексному аналізі соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. У контексті історіографії проблема соціально-економічного розвитку Волині в цій статті розглядається як складова загальноукраїнських процесів, але з урахуванням регіональної специфіки, що надає роботі значущості для реконструкції локальних моделей економічного розвитку.

Стаття В. Крутікова «Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр.» [56], присвячена аналізу складу та

внутрішньої диференціації міської буржуазії на українських землях у передреволюційний період початку ХХ століття. Автор досліджує основні соціальні групи, які входили до міської буржуазії – підприємців, власників промислових підприємств, торговців, фінансистів, а також представників інтелігенції, які виконували управлінські чи технічні функції. Особливу увагу приділено питанню економічного становища, соціального походження, етнічної приналежності та політичних настроїв буржуазних верств напередодні революційних подій 1905–1907 років. У статті також розглядається вплив соціальної структури на здатність буржуазії до самоорганізації та участі в суспільно-політичному житті.

Дослідження Т. Стоколоси «Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття» [133] присвячена всебічному аналізу становлення та еволюції млинарської галузі на Правобережжі у період активних соціально-економічних змін. У дослідженні автор висвітлює особливості розвитку борошномельної промисловості, технічну модернізацію млинів, впровадження новітнього обладнання – зокрема парових установок і вальцових верстатів. Значну увагу приділено впливу аграрних реформ, державної економічної політики та ринку на функціонування галузі. Автор аналізує виробничу інфраструктуру, рівень капіталовкладень, кількість працівників, а також соціально-економічну роль борошномельної промисловості у житті регіону. Це дослідження є важливим внеском у вивчення індустріального розвитку українських земель у складі Російської імперії.

У дослідженні «Історії успіху: видатні українські бізнесмени ХІХ ст.» [22] Т. Водотика вивчає феномен підприємництва в Україні у важливий період її історії. Книга не просто перелічує імена успішних діячів, а глибоко аналізує контекст, в якому вони жили та працювали, розкриваючи складові їхнього успіху та їхній вплив на розвиток українських земель. Авторка ретельно змальовує соціально-економічну ситуацію в українських землях, які на той час перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Аналізуються особливості розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансової

системи. Показуються можливості та виклики, з якими стикалися підприємці в цих умовах, включаючи законодавчі обмеження, податкову політику та конкуренцію. Особлива увага приділяється ролі залізничного будівництва та розвитку парового транспорту як каталізаторів економічного зростання. Дослідження представляє історії життя та діяльності цілої плеяди успішних підприємців XIX століття. Серед них можуть бути такі відомі родини як Яхненки та Симиренки (цукрова промисловість, машинобудування), Терещенки (цукрова промисловість, меценатство), Бродські (цукрова промисловість, фінанси), а також інші менш відомі, але не менш важливі постаті. Для кожного бізнесмена, або родини, детально розглядаються їхні починання, ключові рішення, інновації, злети та падіння. Авторка аналізує їхні бізнес-стратегії, підходи до управління, вміння адаптуватися до мінливих ринкових умов. Книга охоплює історії підприємців різного походження (українського, єврейського, німецького, французького та ін.), що прибули на українські землі та зробили свій внесок у їхній розвиток.

Варта уваги книга Ю. Ковтун «Сузір'я Симиренків» [53] – це історико-краєзнавче та генеалогічне дослідження, присвячене історії та діяльності роду Симиренків – видатної української родини, яка зробила значний внесок у промисловість, науку, культуру та меценатство в Україні. Автор аналізує діяльність родини в контексті історичних процесів XIX – початку XX ст., зокрема, питання національного відродження, модернізації економіки та розвитку громадянського суспільства в Україні.

В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу стаття П. Лазечко «Меценати української культури» [59], у якому автор характеризує явище меценатства в Україні та звертає увагу на роль українських меценатів у підтримці культури, розкриває сутність меценатства як явища, яке полягає в безкорисливій матеріальній підтримці культурних, освітніх, наукових і громадських ініціатив.

Праця Ю. Калашник «Нікола Терещенко: до 200-ліття від дня народження: краєзнавчий дайджест» [52] присвячена життю та діяльності Миколи Артемійовича Терещенка – видатного українського підприємця,

цукрозаводчика, мецената та громадського діяча. Дослідження присвячено життєвому шляху Миколи Терещенка – від його народження в селі Чорнобиль (на той час Київська губернія) до становлення як впливового промисловця, а також меценатській спадщині Терещенка: фінансування будівництва шкіл, лікарень, церков, музеїв. Саме його родина згодом стала символом меценатства в українській культурі.

У статті І. Жеребило «Меценатство як прагнення до суспільної користі в Україні» [42] описано феноменом меценатства в Україні як соціально-культурного явища. Авторка аналізує сутність і соціальне призначення меценатства – не лише як форми благодійності, а як самовідданого прагнення служити спільній користі через фінансову та інтелектуальну підтримку суспільно важливих справ. Стаття розглядає історичний розвиток меценатської діяльності в Україні, простежуючи її витоки та еволюцію, зокрема в контексті національного відродження, модернізації суспільства та культурних процесів.

Стаття І. Жилєнкової «Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу» [43] аналізує соціально-економічні процеси на українських територіях у складі Російської імперії після реформи 1861 р. Авторка описує, як після реформ Російської імперії українські землі стали частиною процесу формування ринкових відносин, модернізації господарства, промислового розвитку, концентрації виробництва, хоч і з вираженими імперськими особливостями економічної політики.

Серед досліджень, які відображають сучасний стан проблематики, важливими є роботи І. Довжука [29-30], що висвітлюють різні аспекти економічного розвитку регіону. У статті «Аграрний сектор Наддніпрянської України в середині XIX ст.» [29] автор аналізує стан сільського господарства в період, що передував радикальним змінам після реформ 1860–1870-х років. Стаття «Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку» [30] розкриває питання розвитку харчової промисловості в умовах індустріалізації та зростання ринкового попиту. Автор аналізує основні галузі (цукрова, борошномельна, м'ясна, пивоварна тощо),

фактори їхнього розвитку, роль транспортної інфраструктури та міських ринків, а також проблеми, що обмежували розвиток виробництва. Довжук акцентує увагу на взаємозв'язку аграрного виробництва та харчової промисловості, показуючи, що розвиток переробної галузі був тісно пов'язаний із сільськогосподарською базою регіону. Автор також підкреслює значення модернізації технологій та впливу капіталу на структуру виробництва.

Стаття О. Кошолан «Розвиток системи професійної освіти на Поділлі» [54] присвячена історичному аналізу зародження та розвитку професійної освіти на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX ст. Автор досліджує історичні умови формування системи професійної освіти на Поділлі, що зумовлено потребами розвитку промисловості та господарства в умовах модернізації. Аналізує структуру та функціонування професійних навчальних закладів регіону, їхню роль у підготовці кваліфікованих робітників.

Важливі і актуальними залишаються праці таких дослідників, як О. Реєнт [129] та С. Орлик [103-104], у яких досліджується проблема розвитку та впливу людського фактору на промисловість Правобережної України досліджуваного періоду.

Таким чином, аналіз сучасної історіографії свідчить про зростаючий інтерес до проблематики людського фактору у харчовій галузі Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX століття. Сучасна історична наука кардинально переосмислює значення та місце підприємців у соціально-економічному житті пореформеної України. На відміну від радянської історіографії, вони уже не розглядаються як клас експлуататорів. У працях українських дослідників відзначено позитивний вплив підприємців на розвиток економіки, освіти та їхню активну участь у благодійницькій діяльності.

Отже, наявний історіографічний доробок, що висвітлює роль людського чинника в харчовій промисловості другої половини XIX — початку XX століття, можна умовно поділити на три групи. Наукові положення та фактичний матеріал, викладені у працях зазначених дослідників, були враховані авторкою під час підготовки дисертаційного дослідження. Водночас комплексного історичного

аналізу людського чинника в харчовій промисловості на території Правобережної України в означений період досі не здійснено. Для усунення цієї історичної прогалини і покликане наше дослідження.

1.2. Джерельна база

Дослідження ґрунтується на широкому колі джерел, що відрізняються за своїм походженням, змістом та характером. Умовно їх можна поділити на кілька основних категорій: 1) неопубліковані документи з центральних і регіональних державних архівів, 2) друковані джерела, серед яких – документи, довідники та статистичні видання. До цієї групи належать загальноросійські промислові звіти, різноманітні збірники, пам'ятні книги, огляди Київської, Волинської та Подільської губерній, а також матеріали щодо фабрично-заводської промисловості та суміжних галузей є надзвичайно цінними для дослідника, адже всі проаналізовані типи документальних видань містять значний узагальнений і впорядкований статистичний масив, який охоплює період з другої половини XIX – до початку XX століття.

Архівні фонди містять цінні дані про соціально-економічні процеси, що відбувалися на українських територіях у другій половині XIX – на початку XX століття. Помітне місце серед цих матеріалів займає інформація, пов'язана з розвитком людського актору у харчовій промисловості Правобережної України в досліджуваний період.

Серед ключових джерел, використаних у дослідженні, особливу увагу заслуговують документи, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), а також матеріали з обласних архівів Житомирської, Хмельницької, Рівненської, Черкаської областей, Державному архіві м. Києва.

Серед джерел, що мають особливу вагу для нашого дослідження, виділяється фонд 442 Центрального державного історичного архіву України у Києві [44-45; 47-50;], у якому зберігаються документи канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора. У цьому фонді зібрано звіти

губернаторів, що відображають соціально-економічну ситуацію в губерніях, включаючи значний обсяг статистичних даних щодо кількості млинів, їх класифікації, обсягів виробництва та чисельності працівників. Один із таких звітів має докладну характеристику інфраструктури млинарських підприємств Подільської губернії станом на 1884 рік. Також архів містить відомості про роль млинарства в економічному розвитку Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX століття, що дозволяє співставити цей сектор із іншими галузями промисловості. Окрему увагу приділено опису основних ярмарків, які проводилися на території Поділля. У фонді є дозволи та звіти про діяльність заводів Терещенків.

Важливе місце в джерельній базі дослідження посідають документи 574 фонду [51], які відображають стан промислового розвитку та соціально-трудова відносин у Київській губернії на початку XX ст. Серед них особливу цінність становить справа «Звіт фабричних інспекторів по семи округах Київської губернії за 1914 р.». Документ є узагальнюючим річним звітом фабричної інспекції та містить систематизовані відомості про кількість промислових підприємств, чисельність робітників, умови праці, тривалість робочого дня, рівень заробітної плати, стан охорони праці, виробничий травматизм, а також факти порушення фабричного законодавства та заходи контролю з боку державних органів.

У 575 фонді [38-40] знаходиться дорожній журнал фабричного інспектора, який фіксує результати інспекційних поїздок фабричного інспектора по підприємствах Київської та Волинської губерній. Він відображає реальний стан промислових закладів і праці робітників, а не нормативні вимоги. У журналі описується: тип підприємства (фабрика, завод, майстерня); наявність і стан машин, механізмів, парових котлів; рівень зношеності обладнання; дотримання техніки безпеки та інше.

Таким чином, матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві зберігають цінні відомості про розвиток промисловості на

Правобережній Україні у відповідний історичний період та вплив людського фактора на її розвиток.

Значний обсяг матеріалів із досліджуваної проблематики, а саме, життя та діяльність родини Симиренків, відображають матеріали Державного архіву Черкаської області. Зокрема, у фонді 129 «Симиренки. Купці першої гільдії, спадкові почесні громадяни м. Одеса, промисловці, видатні вчені-помологи та соціологи, меценати» [131] зібрано генеалогічні відомості про рід Симиренків, документи періодів діяльності Федора Степановича, Платона Федоровича, Василя Федоровича, Льва Платоновича, Володимира Львовича Симиренків. Також є інформація про родичів славнозвісної родини, листи, документи майново-господарчого характеру. Родинний фонд сформований у держархіві Черкаської області з документів, які надійшли від дочки Володимира Львовича Симиренка – Тетяни Володимирівни Симиренко-Торп, яка мешкає у Канаді. У цьому ж фонді містяться документи про діяльність Торгового дому братів Яхненків і Симиренка (статті, листування, звіт, баланс та ревізійний акт адміністративного управління у справах Торгового дому).

До складу джерельної бази дослідження залучено неопубліковані архівні матеріали цивільно-правового характеру, що зберігаються у Держархіві Хмельницької області [128; 138-139]. У зазначених фондах значну увагу зосереджено на взаємодії промислового сектору та сільського господарства, зокрема на практичних аспектах їх функціонування, включаючи характеристику стану аграрної сфери. Тут містяться відомості про всі галузі харчової промисловості в розрізі повітів, простежуються зв'язки та взаємини між промисловим виробництвом і сільським господарством у контексті постачання сировини. Особливо цінними є повітові статистичні дані щодо посівних площ і врожайності технічних культур, подані у табличній формі за окремі періоди. Вони дають змогу простежити конкуренцію між землевласниками у сфері вирощування технічних культур, що сприяє глибшому розумінню причин піднесення або занепаду переробних галузей промисловості.

Значний обсяг матеріалів із досліджуваної проблематики відображають фонди Держархіву Житомирської області. У 352 фонді [46] подається звіт інструктора з хмелярства Волині за 1910 рік І. Засухіна, у якому він висвітлює високий рівень розвитку хмелярства у Волинській губернії на початку ХХ століття. Площа плантацій у 2500 десятин і річне виробництво до 150 тисяч пудів свідчать про значні масштаби галузі. Інвестиції в обсязі 3 млн крб. підкреслюють її стратегічну важливість для місцевої економіки. Проте технічне оснащення залишалося недостатнім, що обумовлювало необхідність у створенні спеціалізованої інфраструктури для зберігання хмелю та сушіння. Це могло позитивно вплинути як на якість кінцевого продукту, так і на ефективність виробничих процесів. Окремо звертається увага на низьку собівартість хмелю на Волині – 5-7 крб. за пуд, що значно нижче, ніж у провідних європейських регіонах. Це створювало конкурентну перевагу на ринку, дозволяючи українським виробникам бути більш гнучкими у ціноутворенні.

До джерельної бази дослідження залучено протоколи засідань членів акціонерного товариства, що знаходяться у Держархіві Рівненської області. У 240 фонді [127] зберігаються протоколи, які відображають механізми функціонування корпоративних форм підприємництва, процес ухвалення управлінських і фінансових рішень, а також соціальний склад та економічні інтереси учасників товариства. Джерело дозволяє реконструювати особливості організації господарської діяльності та практики корпоративного управління на регіональному рівні.

Важливу складову джерельної бази дослідження становлять архівні матеріали протокольного характеру, що відображають соціально-економічні та адміністративно-правові процеси періоду Першої світової війни. Документи висвітлюють діяльність спеціальної адміністративної комісії з розгляду клопотань іноземних підданих та містять відомості про практику правового регулювання їхнього статусу, обмеження економічної та соціальної активності, а також механізми державного контролю в умовах воєнного часу. Також джерельний комплекс фіксує колективну діяльність професійних об'єднань

хмелярів Волині, розкриваючи особливості організації спеціалізованого сільськогосподарського виробництва, форми самоврядування, економічні інтереси виробників та їх взаємодію з ринковими й адміністративними структурами.

Отже, матеріали, які зберігаються у фондах Держархіву Житомирської області дають можливість дослідити різноманітні аспекти функціонування харчової промисловості на території Волинської губернії.

Таким чином, архівні джерела зберігають великий масив даних, що охоплюють різні сторони діяльності підприємств харчової промисловості на Правобережній Україні в період з другої половини XIX – до початку XX століття. Ці матеріали включають клопотання про зведення та види млинів, їхні креслення, технічні параметри, обсяги випуску продукції, ціни на неї, відомості про інфраструктуру, транспортні шляхи, зовнішню та внутрішню комерцію, правове регулювання галузі, рівень оплати праці робітників, умови їхньої роботи тощо.

Слід враховувати, що відомості, які зберігаються у згаданих фондах, не завжди є абсолютно достовірними та потребують критичного осмислення. Причиною цього є часті випадки внутрішніх суперечностей у документах, а також необхідність їхньої верифікації шляхом зіставлення з іншими надійними джерелами. Наприклад, губернаторські річні звіти можуть охоплювати не всі промислові об'єкти, а лише ті, що підпадали під нагляд фабричної інспекції.

Дослідження розвитку людського фактора у харчовій промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., незважаючи на недоліки архівних даних, неможливе без зазначеної групи джерел. Надзвичайно важливе значення для вивчення винокурної, борошномельної та цукрової промисловості становлять опубліковані документи та матеріали, які формують другу групу історичних джерел. До них можна віднести загальноросійські зведені статистичні відомості, збірники, пам'ятні книжки та огляди губерній, довідники, дані про фабрично-заводську промисловість та ін.

Важливе місце у джерельній базі займають офіційні статистично-аналітичні видання другої половини XIX – початку XX ст., зокрема, огляди Волинської [75-76], Київської [77-80] та Подільської губерній [81-92]. Зазначені джерела містять систематизовані відомості про демографічний, соціально-економічний та господарський стан регіонів, розвиток сільського господарства, промисловості й торгівлі, а також галузеву структуру мануфактурного виробництва в межах Російської імперії. Їх залучення дозволяє здійснити порівняльний аналіз регіональних особливостей розвитку Волинської, Київської та Подільської губерній і простежити загальноімперські тенденції економічної еволюції, водночас, потребуючи критичного підходу з огляду на офіційно-адміністративний характер поданих матеріалів.

Значний фактологічний та статистичний матеріал мають різноманітні збірники та огляди галузей промисловості і сільського господарства [135-136]. У цих збірниках наведено статистичні дані стосовно інфраструктури, обсягів і вартості виробництва млинів Київської, Волинської та Подільської губерній наприкінці XIX – на початку XX ст. Зазначається також інформація про становище борошномельної промисловості, відмічено кризові явища, які супроводжували галузь у 1880-х рр., обсяги експорту муки та крупи на зовнішні ринки.

Важливим джерелом для дослідження розвитку харчової промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. є законодавчі акти та постанови з «Повного зібрання законів Російської імперії» [124-125]. Вони відігравали становлять важливу роль для функціонування держави, стояли на захисті існуючого державного ладу. Нормативно-правові акти, які є у зібранні, відображають урядову політику, яка проводилася в економічній сфері.

До джерельної бази дослідження залучено матеріали галузевої періодичної преси, зокрема, номер «Южно-русской сельскохозяйственной газеты» від 17 вересня 1915 р. [141], який відображає стан і проблеми сільського господарства Південно-Західного регіону в умовах Першої світової війни. Публікації мають відомості про вплив мобілізації та реквізицій на аграрне

виробництво, цінову кон'юнктуру, діяльність земських і кооперативних організацій, а також практичні рекомендації щодо ведення господарства, що дозволяє реконструювати повсякденні економічні практики та суспільні настрої сільського населення.

Вагоме значення має інформація про харчову промисловість, опублікована в періодичних виданнях початку ХХ століття, зокрема у вісниках цукрової галузі [5–19]. У цих джерелах міститься значний обсяг цінних відомостей, передусім пов'язаних із торговельною діяльністю, зокрема подано розгорнуті статистичні дані щодо експорту цукру за кордон.

Проте і це цінне джерело має свої недоліки. В основному, дані по вивозу цукру за кордон наводяться у дуже вузьких географічних межах ринків збуту продукції.

Таким чином, дослідження, присвячене людському фактору у розвитку харчової промисловості на Правобережній Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, спирається на широкий спектр історичних джерел. Передусім, варто звернути увагу на архівні документи з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, а також обласних архівів Житомирщини, Черкащини та Хмельниччини, де зібрано значну кількість справ, що висвітлюють різні аспекти функціонування цієї галузі. Крім того, суттєву інформаційну цінність мають друковані видання – пам'ятні книги, губернські огляди, збірники, довідкові матеріали та законодавчі документи. Комплексне використання цих джерел дозволило авторці всебічно проаналізувати розвиток харчової галузі та вплив людського фактору в означений історичний період.

1.3. Методологія дослідження

У сучасній науковій інтерпретації методологія постає як комплекс підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що використовуються в процесі наукового пізнання. Водночас це сфера теоретичних знань і уявлень про сутність, форми, закономірності, порядок та умови їх застосування. Її

формування ґрунтується як на загальних принципах пізнання, так і на специфіці предмета дослідження певної науки.

Методологія сучасного наукового пошуку має спиратися на комплекс принципів, методів і підходів, які є найбільш доцільними та ефективними для конкретного дослідження з огляду на його мету й визначені завдання.

Історичне дослідження має базуватися на дотриманні усталених наукових принципів, які визначають підхід дослідника до аналізу історичних подій, джерел та методів. У зв'язку з цим, методологічною базою для вивчення людського фактора у харчовій промисловості на території Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX століття є комплексний аналіз чітко визначеної тематики з обов'язковим дотриманням принципів історизму та об'єктивності.

Дослідження задекларованої проблематики орієнтується на сучасні методологічні підходи, які дозволяють всебічно охопити досліджуваний предмет у його соціально-економічному, політичному, культурному та антропологічному вимірах.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, наукової об'єктивності, системного підходу та антропоцентризму. Ці принципи дозволяють забезпечити комплексне бачення історичних процесів, пов'язаних із формуванням, трансформацією та функціонуванням людського чинника як рушійної сили в харчовій промисловості. Тому розвиток харчової галузі на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. розглядається у тісному зв'язку з соціально-економічним розвитком Російської імперії загалом, зокрема, трьох українських губерній – Київської, Волинської та Подільської, особливостями економічної політики царської влади, змінами у забезпеченні галузей сировиною, технічними вдосконаленнями тощо.

Принцип історизму забезпечує вивчення явищ у контексті їхнього розвитку, враховуючи конкретно-історичні умови, у яких існували й функціонували підприємства та працювали робітники. Такий підхід дозволяє виявити специфіку періоду кінця XIX – початку XX ст., коли харчова

промисловість зазнавала помітних якісних змін на тлі модернізаційних процесів в економіці Російської імперії.

Наукова об'єктивність передбачає неупереджене ставлення до історичних фактів, критичний підхід до джерел, урахування протилежних точок зору та уникнення тенденційної інтерпретації. Особливе значення має опрацювання джерел не лише з офіційного значення (статистичні збірники, звіти, урядові документи), а й із позиції самих учасників трудового процесу (листування, мемуари, матеріали преси, документи страйкового руху тощо).

Одним із ключових методологічних засад є принцип розвитку. Жодне явище не постає без попередніх передумов: спершу виникають необхідні умови, далі формується можливість нового явища, і лише за сприятливих обставин ця можливість реалізується в реальність. Саме з огляду на таке розуміння розглянуто трансформації в соціально-економічних процесах.

Системний підхід дозволяє розглядати харчову промисловість не ізольовано, а як частину загального соціально-економічного комплексу Правобережної України, в якому людина була не просто «робочою силою», а активним суб'єктом, який взаємодіяв з технологіями, економікою, владою та соціальним середовищем.

Антропоцентричний підхід є ключовим у дослідженні, адже саме людина (робітник, майстер, технік, управлінець, підприємницький прошарок) є основною ланкою, що забезпечувала функціонування промислового виробництва. У центрі уваги опиняються умови праці, рівень освіти, соціальна мобільність, гендерні аспекти, взаємодія між керівництвом і робітниками, повсякденні практики, страйки та форми опору.

Наукове пізнання спирається на використання комплексу пізнавально-дослідницьких методів. У практичному вимірі воно полягає у вивченні конкретних явищ і процесів об'єктивної дійсності та орієнтоване на розв'язання дослідницьких завдань, тобто наукових проблем.

Кожен метод відображає окремий аспект науково-дослідної діяльності та спрямований на розв'язання певної проблеми. У сукупності ж вони охоплюють

увесь дослідницький процес – від постановки завдань до формулювання здобутого нового знання в його найвищому вияві, тобто у формі наукових теорій.

До спеціальних методів, використаних авторкою, належать прийоми статистичної обробки матеріалу. Статистичне дослідження здійснювалося у кілька послідовних етапів: статистичне спостереження – збирання конкретної інформації про досліджуване явище; зведення та групування – підрахунок і систематизація отриманих даних із подальшим оформленням результатів у таблицях; опрацювання й аналіз – розрахунок статистичних показників, що слугували узагальненою характеристикою явищ, які вивчалися.

У процесі реалізації дослідження, використано методи історичного пізнання. Порівняльно-історичний метод дав змогу виявити спільні та відмінні риси у становищі працівників різних галузей харчової промисловості, а також проаналізувати регіональні відмінності між підприємствами Правобережної України.

Хронологічний метод дозволив структуровано простежити динаміку змін, що відбувалися у кадровій політиці підприємств, модернізації виробництва, зміні ролі робітника в контексті розвитку промислового капіталізму, впливу революційних подій 1905–1907 рр. та Першої світової війни на трудові відносини.

Статистичний метод був застосований під час опрацювання матеріалів періодичних звітів фабрично-заводської інспекції, статистичних збірників губернських управ, матеріалів промислових виставок тощо. Його використання дозволило проаналізувати динаміку зайнятості, оплату праці, кількісний склад персоналу, його вікову, професійну та гендерну структуру.

Історико-соціологічний метод сприяв глибшому розумінню соціальної структури робітничого середовища: формування пролетарських осередків, зв'язків між поколіннями, освітнього рівня працівників, їхніх побутових умов, культурних практик та форм самоорганізації.

Історико-антропологічний підхід дав змогу реконструювати повсякденне життя робітників на підприємствах, дослідити взаємодію «людина–машина»,

вивчити адаптаційні механізми до виробничого середовища, а також символічне сприйняття праці, механізації, дисципліни тощо.

Картографічний метод використовувався при вивченні просторового розміщення промислових об'єктів, робітничих поселень, локальних страйкових осередків, що дало змогу простежити концентрацію робітничих спільнот, зони впливу окремих підприємств на соціальну структуру місцевості.

Застосовуючи метод цитування джерела, авторка використовувала не просто вибірково-ілюстративне цитування, а намагалася критично підійти до джерела, відбирати найбільш типове і характерне, відображене в тексті.

Крім суто історичних методів, у дослідженні активно застосовуються міждисциплінарні підходи, зокрема, з економічної історії – для аналізу впливу виробничих стратегій та підприємницьких інвестицій на умови праці; історії праці – для розгляду робітника як активного учасника трансформацій виробничого процесу; соціальної антропології – у вивченні культури праці, взаємин у робітничих колективах; історії повсякдення – для аналізу повсякденних практик, життєвих стратегій та ідентичностей робітників.

Застосування цих методів обумовлено необхідністю опрацювати великий за обсягом статистичний матеріал, результати обстеження, документи діловодства. Отримані результати наведені у таблицях.

Спираючись на зазначені вище принципи й методи наукового пізнання, виклад матеріалу здійснено послідовно та логічно цілісно, з належним відтворенням історичних процесів, зокрема активного становлення ринкових відносин. Дослідження ґрунтується на загальнонаукових підходах із використанням науково-критичного аналізу історичних джерел.

Іншою важливою методологічною проблемою дослідження історії становлення та ролі людського фактору у харчовій промисловості правобережжя України є вивчення її регіональних особливостей. У досліджуваний період значні регіональні особливості мало Правобережжя, яке входило до складу Російської імперії, проте було чи не єдиним регіоном, який за особливостями розвитку харчової промисловості не мало аналогів у державі. Синхронність

аналізу, співставлення результатів у регіональному розрізі, окрім чіткого визначення меж територій, є неодмінним атрибутом науковості дослідження.

Для поставлених у дисертаційному дослідженні завдань, авторка залучила комплекс джерел, який є репрезентативним і дозволяє розглянути комплексно всі аспекти розвитку харчової промисловості та виокремити її регіональні особливості. Серед усього корпусу джерел, використаних для написання дисертації, домінують архівні матеріали та законодавчі документи.

Вагомим методологічним аспектом у дослідженні історії становлення та розвитку людського чинника в харчовій промисловості Правобережної України означеного періоду є чітке окреслення понятійно-категоріального апарату, з огляду на наявні труднощі в інтерпретації історичної та економічної термінології. До ключових категорій цієї проблематики належать: «харчова промисловість», «економічна політика», «капіталізація», «промисловий переворот», «підприємництво», «торгівля», а також міри ваги.

Слід підкреслити, що у трактуванні цих понять у досліджуваній період і в сучасній науці простежуються як спільні риси, так і певні відмінності. У роботі здійснено спробу чітко розмежувати категорії «харчова» та «обробна промисловість», а також відрізнити економічну політику держави від заходів, що здійснювалися суб'єктами господарської діяльності.

Методологія історичного дослідження передбачає вибір дослідницею відповідних концептуальних орієнтирів і підходів, які узгоджуються з її баченням об'єкта вивчення. Відповідно до обраної методики здійснюється добір конкретних методів. Їх визначення зумовлюється як загальною постановкою проблеми, так і специфікою наукових завдань, сформульованих у дослідженні.

Комплексне застосування принципів, методів і підходів дозволило мінімізувати суб'єктивізм у процесі дослідження та забезпечити наукову обґрунтованість і достовірність отриманих результатів.

Висновки до першого розділу

Опрацювання наукової літератури засвідчує, що окремі аспекти ролі людського фактору у харчовій промисловості Правобережної України в

зазначений період знайшли своє відображення в узагальнюючих працях та спеціальних публікаціях. Зокрема, більш повне розкриття отримали питання становища промисловості, формування кадрів, матеріально-технічної бази та збуту промислової продукції.

Новітня історіографія продемонструвала відчутний прогрес у дослідженні дореволюційного етапу розвитку промисловості. Було суттєво розширено джерельну та дослідницьку базу, запроваджено сучасні математичні методи аналізу, активізовано вивчення становища робітництва, а також ролі монополістичних об'єднань в економіці держави, зокрема, у сфері харчової промисловості.

У працях 1990-х років серед основних недоліків радянської історіографії другої половини 1950–1980-х рр. ХХ ст. називали вульгарний соціологізм, надмірну ідеологізованість, догматизм, переважання описовості та спрощений підхід до аналізу історичних процесів.

У наукових працях 1990-х років відбувся перегляд оцінок, притаманних радянській історіографії, зокрема щодо діяльності істориків, економістів і представників промислових кіл. Замість однозначно негативного трактування капіталістів як експлуататорів, характерного для радянського періоду, дослідники зосередилися на висвітленні ролі підприємців в організації виробництва, а також їхньої участі у фінансуванні культурних і освітніх установ.

Зокрема, потребують вивчення ряд проблем щодо даного дослідження. Щоб виконати такий великий обсяг роботи потрібно, на нашу думку, спочатку провести регіональні дослідження.

Відсутність або втрата значної частини документальних матеріалів у багатьох обласних архівах України суттєво ускладнили роботу авторки над досліджуваною проблемою та не дали змоги однаковою мірою повно й всебічно її висвітлити.

На жаль, документальні матеріали збереглися нерівномірно. Окремі фонди налічують лише 2–5 справ, частина з яких втрачена, що істотно ускладнило проведення дослідження.

Архівні матеріали цього періоду потребують сумлінного підходу. Зокрема, це стосується статистичних даних. Нажаль, у нашій науці ще не вироблено єдиного критерію до аналізу цих даних.

Залучаючи широке коло першоджерел і спеціальну історичну, економічну літературу, авторка ставить завдання дослідити роль людського фактору у зростанні харчової промисловості та його роль у розвитку товарного виробництва в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., простежити процес проникнення товарно-грошових і ринкових відносин у харчову галузь, а також висвітлити питання про розвиток ярмаркової, базарної і постійної торгівлі на правобережжі України та визначити її місце у зовнішній торгівлі та ряд інших питань.

Також обрані принципи, методи й підходи у дослідженні зазначеної проблематики дозволяють не лише реконструювати загальну картину розвитку харчової промисловості, але й поглиблено дослідити роль людини у цих процесах – як творця, виконавця, опору та рушія соціальних змін.

Список використаних джерел до першого розділу

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с.
2. Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії: друга половина XIX – початок XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. Т. 24. С. 387–399.
3. Білоцерківська В. Василь Федорович Симиренко – меценат української культури // *Бібліотечний вісник*. 2007. № 3. С. 36-38.
4. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир, 1868. Вып. 1. 129 с.
5. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. № 29. 20 июля.

6. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №30. 27 июля.
7. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №31. 3 (16) августа.
8. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. № 32. 10 (23) августа.
9. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №35. 31 августа (13 сентября).
10. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №36. 7 (20) сентября.
11. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №38. 21 сентября (4 октября).
12. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №39. 28 сентября (11 октября).
13. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №43. 26 октября (8 ноября).
14. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №44. 2 (15) ноября.
15. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №46. 16 (29) ноября.
16. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №47. 23 ноября (6 декабря).
17. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1909. №5. 1 (14 февраля).
18. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1909. №14. 5 (18 февраля).
19. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1910. №14. 4 (17) апреля.

20. Відомість про кількість робочих машин і видів вироблених заводами виробів // Держархів Хмельницької області. Ф. 244 (Подільський губернський статистичний комітет). Оп. 1. Спр. 5. 146 арк.

21. Воблый К. Г. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.). М.: Издание правления сахаротреста. 1928. Т. 1. 412 с.

22. Водотика Т. Історії успіху: видатні українські бізнесмени ХІХ ст. Харків: Фоліо, 2020. 235 с.

23. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Каменец-Подольский, 1903. 897 с.

24. Гуржій І. О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. К.: Радянська Україна, 1958. 40 с.

25. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.

26. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 р.). К.: В-во АН УРСР, 1962. 208 с.

27. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.

28. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольский, 1865. 69 с.

29. Довжук І. Аграрний сектор Наддніпрянської України в середині ХІХ ст.» // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 26. С. 71–72.

30. Довжук І. Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині ХІХ ст.: деякі аспекти розвитку // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2005. Вип. 10. С. 27–33.

31. Довнар-Запольский М. В. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям. Киев, 1913. 1158 с.

32. Донік О. *Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.)*. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 271 с.

33. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // *Український історичний журнал*. 2007. №5. С. 18-41.

34. Донік О. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 254–267.

35. Донік О. М. *Родина Терещенків в історії доброчинності*. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 314 с.

36. Донік О. Терещенки. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STR=Tereschenky_rid.

37. Донік О. Терещенки – меценати та їх внесок у культурну спадщину України // *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2001. № 2. С. 151.

38. Дорожній журнал фабричного інспектора // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 7. 85 арк.

39. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан, про склад і кількість робітників і про умови їх роботи на підприємствах Київської і Волинської губерній // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія Київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 4. 191 арк.

40. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан, про склад і кількість робітників і про умови їх роботи на підприємствах Київської і Волинської губерній // ЦДІАК України. Ф. 575 (Канцелярія Київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 5. 192 арк.

41. Жам О. Борошномельне виробництво Житомирського повіту в XIX столітті // *Краєзнавство*. 2000. № 1–2. С. 187–195.

42. Жеребило І. Меценатство як прагнення до суспільної користі в Україні // *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2008. № 3. С. 84-90.

43. Жилєнкова І. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 112–141.

44. Звіт волинського губернатора за 1878 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 532. Спр. 181. 101 арк.

45. Звіт волинського губернатора про стан губернії за 1879 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 533. Спр. 158 123 арк.

46. Звіт інструктора з хмелярства Засухіна про стан хмелярства на Волині за 1910 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 352 (Урядовий агроном Волинської губернії). Оп. 1. Спр. 19. 46 арк.

47. Звіт київського губернатора про стан губернії за 1878 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 532. Спр. 202. 72 арк.

48. Звіт київського губернатора про стан губернії за 1880 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 534. Спр. 422. 86 арк.

49. Звіт київського губернатора за 1895 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатор). Оп. 626. Спр. 277. 64 арк.

50. Звіт про становище Київської, Подільської і Волинської губернії // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 634. Спр. 724. 20 арк.

51. Звіт фабричних інспекторів по семи округах Київської губернії за 1914 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 574 (Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії). Оп. 1. Спр. 1742. 30 арк.

52. Калашник Ю. Нікола Терещенко: до 200-ліття від дня народження. Суми, 2019. С. 13.

53. Ковтун Ю. Сузір'я Сими́ренків. Київ: Україна, 2009. 382 с.

54. Кошолан О. Розвиток системи професійної освіти на Поділлі // *Наукові записки*. 2009. Вип. 29. С.116–129.
55. Кривченко Г. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. К., 1919. 86 с.
56. Крутіков В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 57–66.
57. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
58. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. // *Український історичний журнал*. 1996. №2. С. 65-73.
59. Лазечко П. Меценати української культури // *Дзвін*. 2003. № 7. С. 114–115.
60. Левицький В. Легка промисловість українських губерній. Броди: Просвіта, 2018. 392 с.
61. Листування з Міністерством торгівлі і промисловості // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 183. 275 арк.
62. Мартинчук С. Соціальні взаємини підприємців та робітників Волинської губернії // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 252-253.
63. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. К.: В-во Київського університету, 1972. 240 с.
64. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні. К.: Вища шк., 1988. 104 с.
65. Мельников М. Мукомольное дело. СПб., 1879. 28 с.
66. Москалюк М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2005. 20 с.

67. Москалюк М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 31–36.

68. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX веков. М.: Госполитиздат, 1954. 308 с.

69. Нестеренко О. О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине в конце XIX и на начале XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.

70. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине: в 2 ч. К.: В-во Академії наук Української РСР, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 496 с.

71. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине: в 2 ч. К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 580 с.

72. Ніколаєва Т. Роль підприємців в Україні в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // *Український історичний журнал*. 2005. №1. С. 82–96.

73. Ніколаєва Т. Соціокультурна характеристика підприємців України // *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 95-107.

74. Новинский М. Г. Винокуренная промышленность Волынской губернии (Оттиск из трудов киевского агрономического общества). К.: Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1913. 12 с.

75. Обзор Волынской губернии за 1912 год. 104 с.

76. Обзор Волынской губернии за 1914 год. 86 с.

77. Обзор Киевской губернии за 1898 год. 134 с.

78. Обзор Киевской губернии за 1905 год. 130 с.

79. Обзор Киевской губернии за 1907 год. 166 с.

80. Обзор Киевской губернии за 1908 год. 187 с.

81. Обзор Подольской губернии за 1890 год. 144 с.

82. Обзор Подольской губернии за 1891 год. 156 с.

83. Обзор Подольской губернии за 1892 год. 182 с.
84. Обзор Подольской губернии за 1893 год. 171 с.
85. Обзор Подольской губернии за 1895 год. 208 с.
86. Обзор Подольской губернии за 1896 год. 207 с.
87. Обзор Подольской губернии за 1897 год. 176 с.
88. Обзор Подольской губернии за 1899 год. 252 с.
89. Обзор Подольской губернии за 1901 год. 215 с.
90. Обзор Подольской губернии за 1903 год. 195 с.
91. Обзор Подольской губернии за 1905 год. 164 с.
92. Обзор Подольской губернии за 1911 год. 460с.
93. Обзор различных отраслей мануфактурных отраслей промышленности России. СПб., 1865. Т. III. 655 с.
94. Огляд Волинської губернії за 1883 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 307. 68 арк.
95. Огляд Волинської губернії за 1884 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 308. 74 арк.
96. Огляд Волинської губернії за 1885 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 309. 75 арк.
97. Огляд Волинської губернії за 1886 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 310. 100 арк.
98. Огляд Волинської губернії за 1888 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 311. – 41 арк.
99. Огляд Волинської губернії за 1889 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 312. 41 арк.

100. Огляд Волинської губернії за 1891 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 313. 65 арк.

101. Огляд Волинської губернії за 1895 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 314. 68 арк.

102. Огляд Волинської губернії за 1906 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 315. 73 арк.

103. Орлик С., Орлик М. Проблема становлення та розвитку банківського кредитування в Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII – початок XX ст.): сучасний науковий дискурс вітчизняних учених // *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. Вип. 15. С. 122-153.

104. Орлик С. Фінансові обмеження у Російській імперії під час Першої світової війни для інвесторів німецького, австрійського, угорського, турецького та болгарського підданства, які проживали на українських землях // *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Серія: історичні науки. 2024. №65. С. 80-94.

105. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир, 1885. 77 с.

106. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Житомир, 1888. 65 с.

107. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. Житомир, 1890. 65 с.

108. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год. Житомир, 1893. 65 с.

109. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир, 1895. 65 с.

110. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. Житомир, 1896. 65 с.

111. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Житомир, 1898. 65 с.
112. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. Житомир, 1899. 64 с.
113. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Житомир, 1901. 79 с.
114. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. Житомир, 1902. 99 с.
115. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. Житомир, 1903. 97 с.
116. Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир, 1904. 99 с.
117. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. Житомир, 1905. 43 с.
118. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. Житомир, 1909. 44 с.
119. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир, 1913. 635 с.
120. 474. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир, 1914. 548 с.
121. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Житомир, 1915. 502 с.
122. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 год. Киев, 1857. 385 с.
123. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 год. К., 1912. 251 с.
124. Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. Т. 36. Отд. II. № 37197.
125. Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. Т. 36. Отд. II. № 37760.
126. Пилипенко Є. Видатні українські підприємці XIX – поч. XX ст. // *Київська старовина*. 2009. № 3. С. 52-56.

127. Протоколи засідань членів акціонерного товариства // Держархів Рівненської області. Ф. 240 (Акціонерне товариство пивоварний завод «Бергшльос» у м. Рівне). Оп. 1. Спр. 2. 67 арк.

128. Рапорти повітових поліцій і відомості про діючі винокурні заводи, виробництво вина, ціни на спирт і трьохпробне вино // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 1. Спр. 3323. 30 арк.

129. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття): у 2 кн. / Ін-т історії України НАН України. К., 2021. 845 с.

130. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво. Житомир: Полісся, 2012. 600 с.

131. Симиренки. Купці першої гільдії, спадкові почесні громадяни м. Одеса, промисловці, видатні вчені-помологи та соціологи, меценати // Держархів Черкаської області. Ф. 129 (Фонд роду Симиренків). Оп. 1. Спр. 2. 72 арк.

132. Степник З. Розвиток винокурної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття ... Дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2018. 282 с.

133. Стоколоса Т. Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. Дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2021. 304 с.

134. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.

135. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. Вып. III. К., 1895. 267 с.

136. Фабричная и заводская промышленность Украины в 1908 году. Вып. 5. Харьков, 1922. 665с.

137. Цецик Я. Соціально-економічні відносини Волині // *Чорноморський вісник*. 2014. Вип. 9. С. 104–109.

138. Циркуляри і рапорти губернатора // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 1. Спр. 9488. 168 арк.

139. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ про ярмаркову торгівлю // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 1. Спр. 9685. 2 арк.

140. Шестопаль О. Смиренко – фундатор економіки і організації промислового садівництва та його послідовники: присвячено 150-річчю від дня народження Льва Платоновича Смиренка. К., 2005. 70 с.

141. Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 17 сентября.

142. Якименко М. Економічні основи переселенського руху селян України в період капіталізму // *Історія народного господарства та економічної думки УРСР*. 1989. Вип. 23. С. 55–59.

РОЗДІЛ 2

РОЛЬ ПІДПРИЄМЦІВ, ІНТЕЛІГЕНЦІЇ І РОБІТНИКІВ У ХАРЧОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ

2.1. Формування класу підприємців

Переломним етапом в історії Правобережної України стала друга половина XIX століття, оскільки саме в цей період відбулися значні зміни в соціально-економічній сфері. Поразка Російської імперії, до складу якої входила Правобережна Україна, у Кримській війні виявила її відставання від передових західних країн, що змусило Росію розпочати суспільні реформи. Ці реформи, які тривали упродовж другої половини XIX століття, призвели до встановлення капіталістичної системи господарювання. Найважливішим наслідком цих змін стало промислове будівництво, яке було рушійною силою всіх економічних і соціальних перетворень в тогочасній імперії та її національних окраїнах. Економічна модернізація суспільства, яка завершилася наприкінці XIX століття з утвердженням фабрично-заводської промисловості, спричинила значні соціальні зміни в структурі населення України. Скасування кріпосного права в 1861 році сприяло розвитку ринкових відносин і формуванню нових соціальних груп, таких як підприємці, наймані робітники та інтелігенція. У процесі індустріального розвитку зростала кількість і вплив підприємців, які були з різних соціальних прошарків та етнічних груп [32, с. 3].

За результатами дослідження М. Москалюка, у структурі одноосібного підприємництва промислового сектору саме цукрова галузь характеризувалася найвищим рівнем концентрації підприємців. Інтерес до цього виду виробництва виявляли представники різних соціальних груп. У переробній промисловості частка міщан перевищувала 54%, тоді як участь селянства та інтелігенції залишалася мінімальною. Статистичні дані за 1910–1911 роки засвідчують, що на Правобережній Україні 33 цукрові заводи належали євреям, 25 – росіянам, 10 – іноземцям і лише 6 – українцям. Після скасування кріпацтва поміщики, втративши дешеву робочу силу й часто не маючи достатніх обігових коштів,

виявилися неспроможними пристосуватися до нових ринкових умов, що зумовило закриття або продаж їхніх підприємств. Головними покупцями стали купці, задіяні в торгівлі цукром, а також акціонерні товариства, у яких провідну роль відігравав купецький капітал. Нові власники мали низку переваг порівняно з дворянством: глибше розуміння ринкової кон'юнктури, підприємницьку активність і наявність необхідних фінансових ресурсів. За таких умов витіснення дворян-поміщиків із цукрової промисловості відбувалося доволі інтенсивно. Уже на початку 1880-х років купецтво контролювало щонайменше дві третини підприємств галузі в регіоні – лише через два десятиліття після реформи 1861 року [41, с. 32].

Досліджуючи соціокультурні особливості підприємців, Т. Ніколаєва зазначає, що становлення цього соціального прошарку на українських територіях розпочалося значно раніше соціально-економічних реформ 1860–1870-х років. Однак, саме в цей період, з розвитком фабрично-заводської промисловості та механізованого транспорту, спостерігалось активне зростання чисельності підприємців та якісні зміни в їхньому складі. Вони все більше усвідомлювали свою значущість в економічному та суспільному житті. Водночас, суспільно-економічні умови, що склалися на етапі фабрично-заводського розвитку промисловості, зокрема, збереження значних залишків феодалізму в сільському господарстві та домінування дворянства в політичній сфері, вплинули на формування буржуазії. За даними перепису населення 1897 року, в українських губерніях було зафіксовано 111626 осіб, які жили за рахунок доходів від капіталу та нерухомості, 306644 особи займалися торгівлею, а 3612 – кредитно-торговими операціями (за загальної кількості населення українських губерній понад 22 млн осіб). Отже, підприємницький прошарок разом із сім'ями становив не більше, ніж 2% від загальної кількості населення [46, с. 96].

Поширення фабрично-заводського виробництва та механізованого транспорту в економічній сфері зумовило не тільки кількісне зростання нових суспільних верств, а й суттєві якісні зміни в їхньому складі та значенні для

громадського й економічного життя. У результаті промислового перевороту сформувалися нові соціальні групи – підприємці та наймані робітники [32, с. 76].

На Правобережжі у середовищі промисловців провідні позиції посідали поляки, євреї та росіяни. Так, у 1872 р. в Подільській губернії переважна більшість фабрик і заводів перебувала у власності росіян, євреїв та іноземців. Серед винокурних підприємств розподіл власності був таким: дворянам належало 5 заводів, російським купцям — 5, місцевим власникам — 19, тоді як євреям — 36. Отже, близько трьох чвертей усіх винокурень губернії зосереджувалося в руках єврейських підприємців, тоді як на інших власників припадала лише чверть. Суконні фабрики майже повністю контролювалися іноземцями. Така структура власності мала суперечливі наслідки для економічного розвитку губернії [22, арк. 62].

За даними старшого фабричного інспектора, у Подільській губернії з 52 цукрових заводів, що функціонували у 1899 р., 14 перебували в одноосібній власності євреїв або контролювалися ними, 8 належали росіянам, 11 — полякам, а 2 — іноземцям. Натомість, у Київській губернії провідні позиції займали російські підприємці, яким належало 20 заводів. Водночас тут діяли й відомі польські промисловці, зокрема Браницькі (6 підприємств) та Потоцькі (2), а також українські цукрозаводчики — Терещенки (2) і Симиренки). Загалом на початку ХХ ст. із 148 цукрових підприємств Правобережжя — найбільшого цукрового регіону імперії — 44 перебували у власності росіян, 63 — поляків і 33 — євреїв [31, с. 65].

Дослідники акцентували на тому, що як внутрішня, так і зовнішня торгівля на Волині значною мірою зосереджувалася в руках єврейських підприємців. Провідними торговельними осередками Волинської губернії були Житомир і Рівне. Переважання єврейського капіталу в економічному житті регіону пояснюється, з одного боку, існуванням запровадженої російським урядом «смуги осілості», до якої входила Волинь, а з іншого — традиційною залученістю представників цієї етнічної спільноти до торговельної діяльності. Так, у 1903 р. в Луцькому повіті торговельні патенти купців I–III гільдій

поновили 28 осіб, і всі вони за етнічною належністю були євреями. Станом на 1910 р. у Дубенському повіті більшість купців також становили євреї. Подібна ситуація простежувалася і в Рівненському, а також в інших повітах і губерніях регіону [61, с. 105].

Влада обмежувала можливість євреїв стати землевласниками, але надавала їм право бути землеробами. Намагаючись використати єврейське населення у трудомісткому землеробстві, влада законодавчо надавала йому значні пільги [31, с. 71].

У досліджуваний період купецтво українських губерній вирізнялося строкатим етнічним складом. Найчисельнішою групою були євреї — 37 863 особи (55,9% від загальної кількості). Росіяни, до яких зараховувалася й частина зросійщених українців, становили 19 626 осіб (30%). Українців налічувалося 4 672 (6,9%), німців — 1 971, татар — 1 457, вірмен — 663, поляків — 494, греків — 424. У масштабах усієї імперії станом на 1897 р. 60,5% купців були російськомовними (до цієї категорії входили також українці та білоруси), тоді як 25,5% припадало на євреїв, які водночас становили лише 4,2% усього населення Росії. Наведені статистичні дані свідчать про етнічну строкатість українського купецтва. Кількісно домінували представники єврейської та російської спільнот, тоді як українці, зосереджені переважно в аграрному секторі, мали значно скромніші позиції у сфері торгівлі й промисловості. За чисельністю єврейське населення в Україні посідало третє місце після українців (20 млн 600 тис.) і росіян (2 млн 85 тис.). Найбільша концентрація євреїв спостерігалася у Київській, Подільській та Волинській губерніях — загалом 1 млн 48 тис. осіб. Упродовж 1863–1897 рр. міське населення українських губерній зросло з 1,46 млн до 2,988 млн осіб, і близько 33% міщан становили євреї. У низці міст і містечок Правобережжя їхня частка перевищувала половину населення. Так, у 1883 р. в Бердичеві Київської губернії з 74 879 жителів 64 425 осіб (86%) були євреями; в Умані — відповідно 24 489 і 17 651 (72,1%); у Кам'янці-Подільському — 29 103 і 16 878 (58%); у Житомирі — 56 097 і 27 064 (48,2%) [13, с. 54-55].

Аналізуючи економічні відносини між єврейським населенням і українським селянством, слід брати до уваги специфіку розвитку як Волинської губернії, так і всієї Правобережної України. Вона визначалася, зокрема, тим, що цей край належав до межі єврейської осілості. Унаслідок ухвалення відповідних законодавчих актів та політики центральної й місцевої влади права євреїв були суттєво обмежені. Намагання пристосуватися й вижити в таких умовах нерідко спричиняло напруження у взаєминах з іншими верствами населення. У 1860-х роках євреям заборонили купувати нерухомість. «Тимчасові правила» 1882 року та закон 1887 року не дозволяли створювати нові поселення в сільській місцевості. У результаті єврейське населення переважно концентрувалося в містах і містечках. Через відсутність чітко визначених меж міських територій постійно виникали труднощі та суперечки щодо визначення місця їхнього проживання. Основною сферою діяльності євреїв залишалася торгівля. Водночас через малоземелля селяни змушені були орендувати землю. Характерною рисою економіки регіону стало поширення суборенди: поміщики здавали великі земельні масиви, переважно євреям та дрібній шляхті, які, своєю чергою, передавали їх у користування селянам [31, с. 66].

Отже, у другій половині XIX ст. на Правобережжі відбувається активний процес формування підприємницької верстви. Завдяки низці ліберальних реформ в Російській імперії представники усіх станів отримали можливість займатися підприємницькою та торговою діяльністю. Особливістю Правобережної України було те, що серед промисловців домінували саме поляки та євреї.

Матеріали фонду 240 «Акціонерне товариство пивоварний завод «Бергшльос», м. Рівне» зберігають відомості про провідну роль підприємства у нарощуванні обсягів виробництва на Волині. До фонду входить переписка підприємства з органами влади, контрагентами та постачальниками, що відображає господарську діяльність у міжвоєнний період. Документи фонду дозволяють відстежити організаційні та фінансові заходи підприємства, обсяги

виробництва та поставок, взаємодію з місцевими структурами і стратегічні рішення керівництва» [50, арк. 67].

Вирішальний внесок у зростання виробничих показників на Волині забезпечували сільські підприємці — поміщики та заможні селяни, які змогли ефективно використати земельну власність, отримуючи прибутки як у сфері аграрного виробництва, так і в промисловості. Основу їхньої господарської діяльності становили вирощування та переробка сільськогосподарської продукції, а також освоєння природних ресурсів — корисних копалин і лісових багатств. Великі землевласники, зокрема Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли та інші, зорієнтувалися на найбільш рентабельні напрями: вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю, а також створення власних цукроварень, винокурень, пивоварень, млинів та інших підприємств. Вагомих результатів вони досягли й у розвитку деревообробної, скляної, фарфорової, паперової та цементної промисловості [53, с. 240].

Перші цукрові заводи засновані у Житомирському повіті. Із джерельних матеріалів відомо, що цукрові заводи в місті Червоне та селі Коровинці належали Ф. Терещенку, тоді як підприємство в Андрушівці перебувало у власності М. Терещенка. На заводі в Коровинцях у середньому працювало 800–900 робітників, а загальний річний фонд заробітної плати становив 107785 рублів. Таким чином, представники родини Терещенків, поряд із виробництвом сільськогосподарської продукції, активно інвестували кошти в одну з найприбутковіших галузей того часу — цукрову промисловість. Така стратегія господарювання забезпечувала їм фінансову стабільність, постійні прибутки та конкурентоспроможність на ринку.

Функціонування промислових підприємств забезпечувало стабільніше фінансування сільського господарства, яке залишалося залежним від кліматичних чинників. У свою чергу, аграрний сектор постачав необхідну сировину для розвитку харчової промисловості, формуючи тісний взаємозв'язок між цими сферами. Серед відомих підприємців вирізнялися Євстахій Сангушко та його син Роман, який господарював у другій половині XIX — на початку

XX ст. і володів 65 тис. 212 десятинами землі. Свій маєток він реорганізував у капіталістичну економію, поєднавши аграрне виробництво з промисловою переробкою продукції. Його підприємства посідали провідні позиції у суконній галузі, започаткованій ще його батьком у першій половині XIX ст. Тривалий час проживаючи у Славуті, Роман Сангушко сприяв економічному розвитку містечка. Він заснував чотири паперові фабрики — дві у Славуті та по одній у селах Комарівка і Сивки, — де виробляли папір і картон різних сортів, відомі на українському ринку. Крім того, йому належали винокурні підприємства у Білгородці, селах Михля та Цвітоха Заславського повіту, а також млини в Заславлі, Славуті та інших населених пунктах.

Серед власників промислових підприємств, зокрема цукрових заводів у Волинській губернії, були й іноземці — німець І. Альбрехт, який займався хлібопекарським виробництвом, австрієць А. Грофман, пов'язаний із цукровою галуззю, та інші підприємці. Поширеною практикою була передача цукрових заводів в оренду. Орендарями виступали як приватні особи, так і товариства. Значну частину серед них становили представники юдейського віросповідання, оскільки чинне законодавство обмежувало їхні можливості щодо заснування власних цукрових підприємств. З метою обходу цих обмежень єврейські підприємці часто вдавалися до орендних форм господарювання. Подібна практика набула значного поширення на Правобережній Україні [41, с. 33].

Е. Маньковський вважається одним із першопрохідців у розвитку цукрової промисловості на Поділлі, адже саме він збудував перший цукровий завод у с. Борівці. Окрім цього, у своєму маєтку підприємець заснував кінний завод і займався розведенням тонкорунних овець. Він також обіймав посаду директора в кількох акціонерних товариствах, а в 1858-1859 роках представляв Ямпільський повіт у Подільському губернському дворянському комітеті, де займався питаннями поліпшення життя поміщицьких селян. З 1860 року Маньковський увійшов до складу комітету, що об'єднував представників Київської, Подільської та Волинської губерній і займався організацією

Сільськогосподарського товариства західних губерній та Земського кредитного товариства [53, с. 242].

Українці не проявляли значної зацікавленості у торговельній діяльності, віддаючи перевагу землеробству. Як відомо, накопичення капіталу в сільському господарстві, на відміну від торгівлі, відбувалося значно повільніше. Згідно з переписом 1897 року, серед українців також спостерігався низький відсоток дворян (27,7%) та особистих дворян і чиновників (23,7%), тоді як серед росіян ці показники становили 43% та 62,4% відповідно. Таким чином, серед українського населення був невеликий прошарок купців і дворянства, які складали основну підприємницьку силу тогочасного суспільства. Серед відомих банкірів українці практично не зустрічалися. Тут домінував єврейський капітал, представлений такими прізвищами, як Гальперін, Бродський, Гінзбург та інші. Капітали українських промисловців і купців, за рідкісними винятками, були незначними та розпорощеними в різних, менш вагомих для економіки галузях промисловості. У Києві на 1900 рік серед власників машинобудівних і чавуноливарних заводів не було жодного українця, а серед 93 інших промислових підприємств міста лише 6 належали українським підприємцям, які володіли миловарним, кахельним, спиртоочисним виробництвами, тютюновою та паркетною фабриками [32, с. 179].

Роман Сангушко, відомий підприємець, який провадив свою діяльність у другій половині XIX – на початку XX ст., був власником значних земельних угідь, що становили 65212 десятин. Свій маєток він реорганізував в ефективне господарство, де сільськогосподарське виробництво було інтегровано з промисловою переробкою. Підприємцю належали великі площі, засаджені цукровими буряками, а також цукрові заводи, розташовані у Шепетівці, Клембівці та Кременчуці. На цих підприємствах виробляли цукор-пісок і рафінад, які постачалися як на внутрішній, так і на зовнішні ринки. Крім того, Роман Сангушко був власником суконних фабрик і винокурних заводів, що приносили йому значні прибутки [53, с. 242-243].

Розширювала свою діяльність винокурна промисловість. Цьому сприяв приїзд у губернії Правобережної України чеських і німецьких пивоварів, які працювали на приватних пивоварнях, орендуючи їх, чи засновували нові заводи. На Поділлі у 1880-х рр. вихідці із чеських земель напередодні Першої світової війни іноземці та підприємці відігравали важливу роль у розвитку сільського підприємництва на правобережжі. Російський уряд підтримував переселення іноземців, надаючи їм дешеві землі та сприятливі умови господарювання, зокрема, з метою протидії впливу польських землевласників. З цією метою було сформовано систему заходів і створено відповідне нормативно-правове підґрунтя.

Закон 1861 року надав поміщикам право залучати іноземну робочу силу та розміщувати її у своїх маєтностях. Уже в 1868 році іноземні колоністи офіційно дістали дозвіл на поселення в губерніях Правобережної України. Їх звільнили від військової повинності, а також на п'ятирічний термін — від сплати податків під час придбання нерухомості в цьому краї. Брак достатніх фінансових ресурсів у вітчизняних промисловців, економічна відсталість регіону та державний курс на заохочення іноземного капіталу сприяли активному проникненню закордонних підприємців. Оселившись у краї, вони вкладали інвестиції передусім у харчову промисловість, що стало вагомим чинником її оновлення та стимулювало розвиток науково-технічного прогресу [1, с. 388].

Задля розвитку Зіньківського пивоварного заводу підприємець В. Девишек залучив досвідчених чеських майстрів — Олександра та Йосипа Будзінських, які опанували мистецтво пивоваріння в Пльзені. Прагнучи розширити виробництво й звести ще одне підприємство, він скористався позикою банкірської контори Я. Моранца у Проскурові. З архівних джерел відомо, що 15 листопада 1894 року Девишек повністю розрахувався з кредитором, однак уже за тиждень уклав нову угоду, отримавши позику в 7 тисяч срібних рублів строком на шість років під заставу пивоварні та 30 сотих землі. Станом на 1897 рік завод виробляв якісне пиво різних сортів, зокрема мюнхенське й пльзенське. У 1902 році на підприємстві працювало 35 робітників, середній річний заробіток яких становив

126 рублів. До 1905 року пиво розливали в жовті скляні пляшки, які згодом замінили темно-коричневими. Високий рівень продукції підприємства був відзначений нагородами на загальноросійських виставках [1, с. 388].

Більше, ніж два століття тому, на Черкащині зародилася родина надзвичайно талановитих і успішних господарників – Симиренків. Її засновник, козак за походженням Степан, зумів перетворити невеличку ділянку землі на потужну цукрову промисловість. Його справу гідно продовжили нащадки – діти та внуки, які згодом стали засновниками наукового садівництва в Україні.

Згідно архівних даних, перші документальні відомості про рід є в «Ревизькому реєстрі» за 1811 рік, в якому зазначається, що Степан Андрійович та діти Хома, Федір та Авксентій належали до кріпаків містечка Городища Черкаського повіту Київської губернії графині О. Браницької. Степан Симиренко народився на Платоновому хуторі, який знаходився між Млієвом і Городищем. Одружений був з Василюю Марчевською, у них було восьмеро дітей, доля яких, крім Федора надалі невідома [55, арк. 72].

Один із найвідоміших представників цього роду – Федір Симиренко. Після смерті батька він опинився в кріпацтві, однак, завдяки своїй хазяйновитості та наполегливості, зміг не лише вийти з неволі сам, а й викупити всіх членів своєї великої родини [5, с. 40].

На думку дослідниці підприємництва Т. Водотики, Федір Симиренко – цукро заводчик і один із фундаторів відомої підприємницької династії Симиренків – спочатку був кріпаком у князя Михайла Воронцова. Свою справу він розпочав з оренди млинів і ця діяльність виявилася настільки успішною, що дала йому змогу викупити з кріпацтва не лише себе, а й усю свою родину [5, с. 40].

Федір Степанович Симиренко був одружений з Анастасією Михайлівною Яхненко, донькою теж колишнього кріпака з роду смілянських козаків. Федір Симиренко вправно керував маєтком графа Михайла Воронцова, водночас, займаючись власною торгівлею борошном – для цього він орендував водяні млини. Його комерційна діяльність виявилася настільки прибутковою, що він

здобув волю. Згодом, об'єднавшись з іншими колишніми кріпаками – братами Яхненками, Смиренко став співзасновником підприємства «Брати Яхненки і Смиренко». Ця фірма стала однією з перших агропромислових компаній на теренах України. Вони активно торгували зерновими, худобою, іншою сільськогосподарською продукцією, а також зводили млини. Завдяки значним прибуткам підприємці придбали земельні угіддя, що на той час були у вільному обігу й започаткували новий надзвичайно прибутковий напрям – виробництво цукру.

Вагому роль у подальшому розвитку подій відіграло й випадкове знайомство Платона Смиренка з працівником цукрового заводу, що належав графу Бобринському. Це знайомство дало змогу партнерам ознайомитися з ефективною бізнес-моделлю, яку вони вирішили не лише повторити, а й вдосконалити. Зрештою, вся родина вирішила розпочати новий напрям діяльності. Маючи на той момент капітал у 600 тисяч рублів, компанія «Брати Яхненки і Смиренко» орендувала землі, що належали поміщикам Березовським і взялася за зведення Ташлицького цукрового заводу – він розпочав роботу у 1843 році в теперішньому селі на території Смілянського району Черкаської області [5, с. 41].

У 1843 році в селі Ташлик компанія «Брати Яхненки і Смиренко» заснувала перший не лише в Україні, а й у всій Російській імперії паровий пісково-рафінадний завод. Сировиною для виробництва слугували цукрові буряки, вирощені на орендованих у графа Воронцова землях. Особливістю підприємства стало виготовлення високоякісного очищеного рафінаду. Успіх ініціативи підтвердився вже за п'ять років відкриттям ще одного заводу — у містечку Городище поблизу Млієва. Згодом компанія перетворилася на одного з провідних виробників у Європі, отримуючи щорічний прибуток у розмірі 50–150 тисяч рублів. Робітниками були місцеві селяни, які отримували заробітну плату, що на той час було рідкістю. На території підприємства діяли казарми, лазня, лікарня, церква, а також бібліотека й технічне училище, що свідчить про соціально орієнтований підхід власників [5, с. 41-42].

Найвищого піднесення цукрова галузь, заснована українськими підприємцями, досягла у 1840–1850-х роках. У ті часи продукція відомої фірми займала почесні місця на полицях майже кожної крамниці. У таких великих містах, як Харків, Москва, Нижній Новгород, Київ, Кременчук та Одеса, функціонували просторі склади для зберігання цукру, виробленого цією компанією. Саме діяльність торговельного дому «Брати Яхненки і Симиренко» забезпечила те, що українські заводи виготовляли близько 75% усього цукру-піску та понад 80% рафінаду на теренах Російської імперії [50].

Сини Федора Симиренка – Платон і Василь продовжили батькову справу, здобувши фахову освіту в Паризькому політехнічному інституті. Вони стали справжніми професіоналами у сфері цукрового виробництва, досконало володіючи передовими технологіями галузі. Заводи, якими керували брати, вважалися одними з найефективніших і найсучасніших серед усіх подібних підприємств свого часу [60].

Сучасники відзначали, що компанія приділяла велику увагу соціальному й культурному добробуту своїх працівників. Було створено ціле індустріальне містечко, де кожна сім'я мешкала в окремому будинку з власним садом і городом. Для дітей працювала безкоштовна школа з викладачами, які мали університетську освіту. Крім того, у містечку функціонували лікарня, бібліотека, крамниці, їдальня, театр, паровий млин, система водопостачання, а також машинобудівний завод [60].

Платон Симиренко вирушив за кордон, де ознайомився з провідними машинобудівними підприємствами Парижа та Брюсселя. Побачене настільки його надихнуло, що він захопився ідеєю створити подібне виробництво в Україні. Після консультацій із родиною він запросив до співпраці французьких фахівців. У результаті компанія «Брати Яхненки і Симиренко» започаткувала зведення першого машинобудівного заводу на теренах Південно-Західного краю, оснащеного за найновішими на той час науково-технічними стандартами [57].

Левко Симиренко, син Платона Симиренка, став одним із найвідоміших українських фахівців у галузі помології – науки про плодові культури. Його захоплення рослинами почалося ще в дитинстві, у саду батька. Неочікуваний досвід садівництва він здобув у Східному Сибіру, куди був засланий після завершення навчання в університеті через свої політичні переконання. У 1879 році Левка заарештували за участь у народницькому русі й призначили восьмирічне заслання. У 1881 році його мати звернулася з проханням до губернатора Миколи Ігнатієва переглянути справу сина. Після цього Левка перевели до Красноярська, хоча строк покарання залишився незмінним [48, с. 52].

Під час перебування в ув'язненні, Лев облаштував біля тюремної стіни невеличкий город, де займався вирощуванням овочів і квітів. Із його щоденникових записів дізнаємося, що він висадив корінь цикорію-салату, сподіваючись за тиждень приготувати для своїх колег по засланні оригінальну страву й приємно їх здивувати [9].

У 1886 році Левко повернувся на рідну землю та заснував у Млієві помологічний розсадник – першу в Україні садівничу лабораторію такого масштабу. Уже за кілька років цей розсадник здобув визнання як найкращий не тільки в межах Російської імперії, але й серед провідних європейських закладів у цій галузі [62].

У 1912 році колекція Лева Симиренка в його помологічному розсаднику налічувала майже 3000 різновидів рослин: ягідних, плодових, горіхоплідних та декоративно-квіткових. До неї входили численні сорти яблук, груш, черешень, вишень, персиків і абрикосів, а також горіхи, агрус, різні види троянд. Колекція також включала хвойні дерева й кущі, бузок та інші декоративні рослини [26].

Родина Симиренків відзначалася не лише підприємницькою діяльністю, а й вагомим внеском у розвиток українського меценатства. Вони активно підтримували національний рух, починаючи з фінансування видання «Кобзаря» у 1860 році й до допомоги представникам наступних поколінь українських літераторів і вчених. Особливо значущою була роль Платона Симиренка –

покровителя творчості Тараса Шевченка. Саме він, за кілька місяців до смерті поета, оплатив друк одного з небагатьох прижиттєвих видань «Кобзаря». Водночас, Платон категорично не хотів, щоб його ім'я згадували як спонсора, і навіть був обурений, коли Шевченко зробив це без його згоди. Імовірно, це було пов'язано з бажанням уникати політичних асоціацій, адже підтримка поета, нещодавно звільненого з десятирічного заслання, могла негативно вплинути на підприємницьку репутацію [52].

Володимир Симиренко, син Левка Симиренка, заснував у Млієві виняткову українську школу садівництва. Цей навчальний заклад, а згодом і створений на його основі перший у країні Всесоюзний інститут південних плодових і ягідних культур, стали провідним методичним осередком Союзу з питань розвитку садівництва [7].

Володимир Левкович Симиренко активно займався селекцією та науковою діяльністю. Він організовував підготовку спеціалізованих збірників наукових праць, у яких свої дослідження публікували провідні вчені з усіх куточків країни. Його зусилля були спрямовані на відновлення садівництва, що зазнало занепаду через події Першої світової війни, революцію та повоєнну розруху. Завдяки керівництву Володимира площа помологічного розсадника за чотири роки зросла у 65 разів, а на території всієї України з'явилася мережа наукових опорних пунктів, підпорядкованих Мліївській станції.

Однак, доля вченого склалася трагічно. У 1933 році його заарештували, а в 1937 – розстріляли, звинувативши у ворожості до радянської влади. Разом із ним було знищено не тільки його особисту спадщину, а й внесок родини Симиренків в українську науку та культуру. Володимира Левковича поховано в урочищі «Солянка» в межах міста Курськ. Ці репресії стали причиною багаторічної заборони генетики в Україні [6].

Радянська влада знищила і заборонила наукові твори його батька та довела до занепаду Мліївську дослідну станцію, зруйновано родинну симиренківську Свято-Троїцьку церкву. Більшовики репресували родичів Симиренків, які не

встигли врятуватися втечею за кордон. Володимир Симиренко реабілітований у 1957 році [63].

Цікавою постаттю був Василь Симиренко. Він розбудовував цукроварство в с. Сидорівка на Київщині на найвищому технологічному рівні, із застосуванням сучасних методів технологічного процесу, а також й машин власного винаходу. Таким чином, він підняв українське цукроварство на вищий рівень, організував у себе виробництво пастили і цей дорогий делікатес давав прибуток і звільняв країну від потреби імпортувати пастилу [3]. Ще з молодості він був пов'язаний зі Старою Громадою, уважно слідкував за її діяльністю, хоча жодних керівних функцій у ній не виконував. Василь Симиренко щедро фінансово підтримував український рух, не вимагаючи жодних умов чи вказівок щодо використання коштів. У період суворих заборон на українську мову та культуру, запроваджених Валуєвським та Емським указами, більшість українських видань не могли б вийти без його матеріальної допомоги. Упродовж багатьох років він був надійною опорою для таких видань, як «Рада», «Громадська Думка» та «Літературно-науковий вісник» [3].

Василь Симиренко надавав фінансову підтримку українським діячам культури й науки, зокрема, Михайлові Грушевському, Лесі Українці та Михайлу Коцюбинському. Завдяки його меценатству побачило світ багато значущих для українського народу видань – від кількох перевидань Кобзаря до праць з історії та права. У 1912 році, за його кошти, Наукове товариство імені Шевченка придбало нову будівлю у Львові. Крім того, він фінансово долучився до зведення Академічного дому у Львові – проекту, започаткованого Михайлом Грушевським для підтримки українських студентів [3].

У наш час родина Симиренків залишається однією з найшанованіших династій в Україні. У листопаді 2005 року Національний банк України випустив пам'ятну монету номіналом 10 грн під назвою «Родина Симиренків». Вона стала частиною серії «Славетні роди» й була присвячена вшануванню видатного українського роду [49].

Династія Терещенків залишила помітний слід в історії України. Їхній рід відзначався активною діяльністю у промисловості, державному управлінні та меценатстві. Терещенки – знана українська родина підприємців, благодійників і громадських діячів, яка зробила суттєвий внесок у розвиток української економіки, культури та доброчинності у ХІХ – на початку ХХ ст. Їхні корені з міста Глухів, а початок династії поклав Артемій Терещенко – колишній кріпак, здобувши волю, зайнявся торгівлею. Почавши з продажу зерна, він згодом став одним із основних виробників цукру того часу. Його сини – Микола, Семен і Федір – не лише зберегли, а й значно примножили сімейний капітал, створивши одну з найвпливовіших цукрових компаній у межах Російської імперії. Напередодні Першої світової війни їхні підприємства займали вагомe місце на ринку цукру.

У 1861 році на теренах Наддніпрянської України було ліквідовано кріпосне право. Це дало можливість Артемію Терещенку та його синам, Миколі й Федору, активно розвивати власну підприємницьку справу. Вони почали орендувати та викупувати маєтки польських поміщиків на правобережжі, разом із розташованими там цукровими заводами. Завдяки оновленню та технічній модернізації цих підприємств уже за кілька років родина володіла понад десятьма цукроварнями.

Артемій розпочав свою торговельну діяльність разом із дружиною з невеликої роздрібної торгівлі — спершу вони продавали товари просто з візка, а пізніше відкрили невелику крамницю. Завдяки природному хисту до підприємництва він швидко досяг успіху: розширив асортимент і почав торгувати хлібом та деревиною, що забезпечило йому перші вагомі прибутки [56].

З публікації Марії Скробат «Історія успіху роду Терещенків» стає відомо, що витoki цієї славетної родини пов'язані з пов'язані з козацьким оточенням міста Глухів, розташованого на території сучасної Сумської області. Родоначальником династії, яка здобула популярність у галузі цукрової промисловості, став Артемій Терещенко. Народився у 1794 році в козацькій

родині, які на той час вже перебували в скрутному матеріальному становищі. На початку XIX ст. Артемія мобілізували до війська для участі в боротьбі проти наполеонівської армії, яка загрожувала Російській імперії [56]. Під час служби в армії Артемій Терещенко потрапив до французького містечка Бове, що розташовувалося неподалік Парижа. У той час там проводилися важливі сільськогосподарські дослідження, які підтримував сам Наполеон. Через морську блокаду з боку Англії постачання тростинного цукру з Антильських островів суттєво ускладнилося, тому Франція почала розвивати альтернативне джерело – виробництво бурякового цукру. Перебуваючи у Бове, Артемій вирішив не марнувати час і почав вивчати французьку мову. Саме тоді він познайомився з молодими вченими, які займалися розробкою технологій із переробки буряків у цукор. Його зацікавленість у цій галузі зростала і він швидко зрозумів, що ці знання можуть мати велике значення для України, де росли високоякісні цукрові буряки. Це відкривало шлях не лише до економічного розвитку, а й до боротьби з голодом. Артемій глибоко освоював цукроварне ремесло, вже тоді замислюючись про заснування власного виробництва після повернення на Батьківщину.

У 1819 році він одружився із Єфросинією Григорівною Стеслявською – донькою місцевого купця. У родині народилося троє синів: Микола, Семен і Федір. Життя родини починалося досить скромно і шлях до матеріального достатку був тривалим. Артемій спочатку займався дрібною торгівлею, а згодом його справу продовжував син Микола. Він налагодив перевезення зерна до Криму, звідки привозив сіль та рибу. Саме завдяки цій торгівлі Терещенки поступово здобули репутацію провідних постачальників продуктів у Глухівському повіті [56].

За свідченнями джерел, у маєтках родини Терещенків було запроваджено передову аграрну культуру. Вони стали одними з найпрогресивніших господарств із сучасним обладнанням для вирощування цукрового буряка, зернових та інших сільськогосподарських культур. Висока родючість ґрунтів забезпечувала значні врожаї, що дозволяло експортувати доброї якості пшеницю

за межі краю. Крім того, земля стала основою для успішного розвитку промислової діяльності [59].

Підприємницька діяльність братів Терещенків стала підґрунтям для родинного девізу, викарбуваного на їхньому гербі — «Заради суспільного добра». Артемій Терещенко разом із синами презентував свою продукцію на провідних промислових виставках Європи. Серед представників династії особливо виокремлюються Микола Артемійович Терещенко, його брат Федір Артемійович Терещенко та син Миколи — Іван Миколайович Терещенко. Водночас саме Микола відіграв ключову роль у розбудові та зміцненні сімейного бізнесу. На одній із міжнародних виставок Артемій Терещенко отримав срібну нагороду за борошно найвищої якості, вироблене з озимої пшениці. Уже станом на 1887 рік родина володіла дев'ятьма цукровими й рафінадними заводами, які виробляли 2,6 мільйона пудів продукції загальною вартістю 12,6 мільйона карбованців. У наступні десятиліття обсяги виробництва стрімко зростали: до 1910 року кількість підприємств збільшилася до одинадцяти, а виробництво сягнуло 6,6 мільйона пудів — у 2,5 раза більше, ніж раніше. Загальна вартість продукції на той час становила 27,7 мільйона карбованців [12].

У 1880-х роках родина Терещенків увійшла до десятки найпотужніших цукровиробників у межах Російської імперії. У 1887 році вони разом з іншими провідними промисловцями стали співзасновниками першого цукрового синдикату, який об'єднав власників 171 заводу. Пізніше, у 1902 році, Терещенки приєдналися і до організації синдикату з виробництва рафінаду.

Як зауважує дослідниця С. Мартинчук, у місті Андрушівка Житомирського повіту цукрові підприємства перебували у власності Микола Терещенко, тоді як заводи в місті Червоне та селі Коровінці належали Федір Терещенко. Коровинецький завод забезпечував роботою в середньому 800–900 працівників, а загальний річний фонд оплати праці становив 107785 рублів [38, с. 252].

Терещенки, як досвідчені підприємці, паралельно з аграрним виробництвом активно інвестували у найприбутковішу на той час галузь —

цукрову промисловість. Такий підхід дозволяв їм не лише забезпечувати стабільні прибутки, а й успішно конкурувати на ринку. Наявність промислових об'єктів давала змогу ефективніше фінансувати сільське господарство, яке часто зазнавало впливу несприятливих погодних умов [38, с. 252].

Підприємницька активність братів Терещенків не зосереджувалася виключно на цукровій галузі. Окрім цукроварень, їм належали вісім винокурень, парові та водяні млини, ремонтні майстерні при кожному заводі, лісопильні підприємства, суконна фабрика й навіть невелика авіамайстерня. Родинні статки оцінювалися у значні суми. Зокрема, головна контора Артемій Якович Терещенко у 1871–1872 роках отримала прибуток у 682,3 тисячі карбованців; у 1884–1885 роках цей показник зріс до 1 210,7 тисячі, а в 1893 році прибуток становив 1 122,8 тисячі карбованців [38, с. 252]. Його називали «цукровим королем», адже саме йому належали найпотужніші та найефективніші цукрорафінадні заводи в межах Російської імперії. Розпочавши підприємницький шлях разом із братами з мінімальним капіталом, він завдяки наполегливості, стратегічному мисленню та комерційному хисту зумів швидко розширити бізнес і примножити родинні статки [56].

Микола Терещенко на початку своєї підприємницької діяльності був власником трьох цукрових заводів: Андріївського в Житомирському повіті, Старо-Осятинського в Чернігівському повіті, а також бурякоцукрового підприємства в селі Тьоткіно Рильського повіту Курської губернії [11, с. 151].

Родина підприємців Терещенків інвестувала свої кошти в найвигідніші на той час сектори економіки, а саме: велике землеволодіння, орієнтоване на поміщиків, цукрову промисловість та супутнє виробництво алкогольних напоїв. Серед їхніх успішних придбань були цукрові заводи, розташовані як на Лівобережній, так і на Правобережній Україні. Вони стали власниками значних маєтків, що включали цукроварні та винокурні, які раніше належали, переважно, польським землевласникам у Київській та Волинській губерніях.

Серед найбільших придбаних маєтностей слід відзначити Андрушівський (площею 18860 десятин), Коровинецький (16569 десятин) і Червонський (16207

десятин) у Житомирському повіті, Головківський (13120 десятин) у Чигиринському повіті та Мартинівський (7461 десятина) у Канівському та Черкаському повітах. На початку ХХ століття велика родина Терещенків володіла близько 200 тисячами десятин землі, враховуючи як власні, так і орендовані угіддя. Їхні маєтки, організовані переважно за капіталістичними принципами господарювання, стали важливими центрами виробництва сільськогосподарської продукції, особливо зернових культур та цукрового буряку і характеризувалися високим рівнем агротехніки. Вирощена високоякісна пшениця та інша сільськогосподарська продукція у значних обсягах експортувалася через Одеський порт на міжнародні ринки [11, с. 151].

Микола Терещенко був власником значних земельних угідь, що сягали 85 тисяч гектарів, а також п'яти цукрорафінадних заводів, спиртових заводів, парових та водяних млинів, розташованих у Чернігівській, Київській, Волинській, Харківській та Подільській губерніях.

На початковому етапі діяльності компанії її капітал становив 3 млн рублів, а до 1900 року зріс до 8 млн рублів. У 1880-х роках річний прибуток товариства Терещенків складав близько 750 тисяч рублів, а в 1911 році на їхніх рахунках в іноземних банках зберігалось понад 13 млн рублів [59].

З праці О. Доніка випливає, що упродовж перших двох десятиліть існування «Товариства цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків» його власники отримували значні прибутки [12].

Київський етап життя та діяльності Миколи Терещенка є особливо важливим. Відомо, що тривалий час він мешкав у цьому місті, де придбав будинок на розі Бібіковського бульвару та Олексієвської вулиці (нині бульвар Шевченка). До нього садиба належала міському голові Києва, князю П. Демидову-Сан-Донато. Після перебудови двоповерхового палацу розпочався київський період в історії родини Терещенків [33, с. 114].

Микола Артемійович тривалий час входив до складу обліково-позичкового комітету Київського відділення державного банку, а також брав активну участь у діяльності біржового комітету. До складу цієї установи входили комерсанти та

промисловці, які формували так зване біржове товариство і регулярно її відвідували [27, с. 13].

Видатною особистістю серед Терещенків був Федір Артемійович, який заснував трикласне училище для хлопців. Високий рівень освіти всіх працівників цього навчального закладу підкреслює серйозне ставлення родини до своєї громадської діяльності та до освіти майбутніх поколінь [51].

Іван, старший син Миколи Терещенка, відзначався природною допитливістю та добросердечністю. Він також присвятив себе громадській діяльності, колекціонуванню мистецьких творів, масштабній благодійності та меценатству, успішно продовжуючи сімейний бізнес. Свою юридичну освіту Іван здобув у Київському університеті [21]. Іван Терещенко належав до тієї генерації підприємницької династії, яка формувалася та зростала в аристократичному оточенні. Його вирізняли високий рівень освіченості, різноманітність інтересів та глибоке розуміння естетичної цінності мистецьких творів. Іван Терещенко підтримував творчі зв'язки з такими відомими художниками, як М. Мурашко, М. Пимоненко та іншими.

У Києві Іван Миколайович Терещенко разом із братом Олександр Терещенком за фінансової підтримки Миколи Терещенка створили «Товариство буряково-цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків». Діяльність товариства швидко охопила майже всю територію Наддніпрянської України. Упродовж 1883–1891 років Іван неодноразово обирався до органів міського самоврядування Російської імперії [21].

Родина Терещенків володіла кількома пишними садибами в Києві, які вирізнялися елегантною архітектурою та становлять значну історичну цінність. Особливої уваги заслуговує будинок, збудований для доньки Федора Терещенка, Н. Уварової. Цю двоповерхову будівлю в класичному стилі було зведено за проєктом архітектора П. Голландського. У 1912 році в Києві постала ще одна садиба, виконана в стилі барокової класики; її замовником став директор цукрових заводів М. Шестаков, пов'язаний родинними узами з Ф. Терещенком. Найбільшої історико-культурної ваги нині набули споруди, що функціонують як

музеї, серед яких особливо вирізняється Національний музей Тараса Шевченка [47, с. 192-193].

Благодійна діяльність родини Терещенків є гідною глибокої поваги. У радянській історіографії про меценатів, які сприяли значному піднесенню української культури, згадували неохоче. Це пояснюється тим, що радянська ідеологія сформувала у суспільній свідомості стійкі стереотипи, згідно з якими підприємець сприймався як експлуататор робітників і селян. Багато купців та промисловців, які особисто фінансували розвиток освіти, мистецтва, лікарень та притулків, були виключені з позитивних образів для молодого радянського покоління. Внаслідок цього уявлення про заможних людей залишається неоднозначним і переважно негативним.

Вражає й водночас здається парадоксальним те, що українські купці та промисловці вкладали великі кошти, не очікуючи на фінансову віддачу. Звісно, не слід ідеалізувати їхні благодійні мотиви, оскільки серед них траплялися й ті, хто жертвував заради задоволення власних прагнень або ж для отримання дворянських титулів та нагород. Проте українське меценатство є унікальним явищем в історії країни, що характеризується не лише разовими внесками на благодійні цілі, а й являє собою особливий феномен в культурному просторі України, який не має аналогів [19, с. 84].

Знаковою подією в меценатській діяльності родини Терещенків стало безоплатне передання місту Києву лікарні для малозабезпечених громадян (сьогодні це дитяча лікарня «ОХМАТДИТ»). Завдяки їхній фінансовій підтримці було відкрито картинну галерею на вулиці Терещенківській, а також Маріїнський дитячий притулок на розі Паньківської та Микільсько-Ботанічної вулиць (нині тут міститься Інститут психології імені Г. С. Костюка Національна академія педагогічних наук України). Окрім цього, вони облаштували приміщення для міського парафіяльного училища на Ярославовому Валі, яке у 1965 році було передано Київський інститут театрального мистецтва імені Івана Карпенка-Карого [21].

У Києві майже не існувало освітньої установи, якій би Микола Терещенко не надав благодійної підтримки. Він опікувався й фінансово підтримував низку столичних навчальних закладів, зокрема Першу та Четверту гімназії, Перше комерційне училище, засноване Купецьким товариством, а також Реальне училище. Крім того, функціонували Чоловіча торговельна школа імені Миколи Терещенка, Торговельні класи, що носили його ім'я, а також Жіноча торговельна школа, названа на честь дружини мецената – Пелагеї Терещенко [39].

Київський політехнічний інститут було засновано за значної підтримки родини Терещенків. Існувала нагальна потреба в інженерно-технічних спеціалістах, підготовку яких мав забезпечити новостворений вищий технічний навчальний заклад, який відкритий у 1898 році. Представники родини Терещенків входили до складу комітету з його організації. Фінансування будівництва Київської політехніки здійснювалося за рахунок приватних та громадських пожертв, проте найбільші суми надійшли саме від Терещенків [10].

Наприкінці XIX ст. комерційні школи посідали особливе місце серед приватних навчальних закладів. Вони створювалися переважно торговельно-підприємницькими об'єднаннями. У 1896 році в Києві за фінансової підтримки Купецького товариства на базі середньої школи було відкрито комерційне училище.

До його стипендіального фонду одразу почали надходити внески від різних організацій та приватних осіб. Микола Терещенко одним із перших у 1897 році виділив значну суму в 30 тисяч рублів на заснування 12 стипендій для учнів із незаможних родин. У той час у Києві відчувалася потреба у відкритті освітніх закладів, які б надавали знання, необхідні для роботи в торговельно-промислових установах. З цією метою у 1896 році було засновано Товариство поширення початкової комерційної освіти. Спочатку цей навчальний заклад очолював Микола Терещенко, а згодом його зять, Б. І. Ханенко [10].

Привертає увагу та викликає зацікавлення спосіб надання благодійної допомоги нужденним. Микола Артемович Терещенко, підтримуючи найменш забезпечені верстви населення, жертвував не основний капітал, а відсотки від

нього, що забезпечувало постійну, а не одноразову підтримку. Про масштабність його благодійної діяльності свідчать такі цифри: на Різдво 1907 року грошову допомогу на загальну суму 947 рублів отримали 329 осіб, на Великдень 1908 року – 948 рублів та 436 осіб, а в 1914 році на Різдво та Великдень допомогу було надано 785 особам на суму 1879 рублів. Ця підтримка надавалася вдовам, сиротам, інвалідам та хворим [31].

Безкорислива благодійність родини Терещенків зберігає свою актуальність і сьогодні. 20 червня 2009 року в Києві було відкрито пам'ятник Миколі Терещенку, який розташований на вулиці Чорновола, 28/1, поруч із Науково-практичним центром дитячої кардіології «Охматдит» [31].

Родина Терещенків була власником значних колекцій мистецьких творів. Встановити чіткий перелік особистих збірок Терещенків є складним завданням, оскільки окремі предмети мистецтва часто передавалися між членами родини. Для тогочасного суспільства ці надбання сприймалися як єдина родинна колекція, яка мала потенціал об'єднатися у велику галерею, доступну для публічного огляду.

Значну частину колекцій Терещенків складала полотна художників, які народилися в Україні та тривалий час тут працювали і своєю творчістю зробили вагомий внесок у становлення й розвиток українського мистецтва. Серед цих видатних митців варто згадати таких, як Т. Шевченко, Д. Левицький, В. Боровиковський та інші [11, с. 151].

Микола Терещенко відзначився активною участю не лише в підприємницькій та торговельній сферах, а й у громадському житті. У період з 1851 по 1860 роки його було обрано старшим бургомістром міста Глухова і він обіймав цю посаду упродовж дев'яти років, а згодом ще чотирнадцять років виконував обов'язки міського голови. Загалом, Микола Артемійович понад два десятиліття очолював глухівське міське самоврядування, що яскраво свідчило про глибоку повагу його земляків до його результативної діяльності.

У громадській діяльності Микола Артемійович Терещенко значну увагу зосереджував на благодійності: допомагав дитячим притулкам, міській лікарні, а

також підтримував ув'язнених, очолюючи місцеве відділення товариства опіки над тюрмами.

У Глухові коштом та завдяки пожертвам мецената Терещенка було зведено чоловічу та жіночу гімназії, ремісниче училище, пансіон для гімназистів, дитячий будинок, міську лікарню, учительський інститут, а також низку приватних житлових споруд.

Таким чином, формування класу підприємців на правобережжі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було важливою складовою процесу модернізації українських земель у складі Російської імперії. Цей процес охоплював не лише економічну трансформацію, але й соціальні зрушення, що сприяли виникненню нової суспільної групи – заможного, підприємницьки активного прошарку, здатного впливати на розвиток промисловості, торгівлі та фінансів. Підприємницький клас на правобережжі мав багатокomпонентний склад. Його основу становили як представники традиційних купецьких родин і шляхти, що зуміли адаптуватися до нових умов, так і вихідці з міщанського, селянського та навіть козацького середовища. Значну роль відіграли також єврейські громади, які активно брали участь у торгівлі й кредитно-фінансових операціях. Важливим чинником формування підприємницького середовища була активність окремих династій, серед яких особливе місце належить родинам Терещенків і Смиренків. Терещенки, завдяки інвестиціям у цукрову промисловість, стали однією з найвпливовіших родин не лише на правобережжі, а й у масштабах усієї імперії. Їхня діяльність поєднувала промислову ефективність з меценатством, що сприяло не лише економічному розвитку регіону, а й підтримці освіти, культури й медицини. Смиренки, у свою чергу, проявили себе як новатори у харчовій промисловості, зокрема, у галузі цукроваріння та парового машинобудування. Їхнє підприємство в Млієві стало зразком поєднання технологічного прогресу з національною свідомістю, адже Смиренки активно підтримували український культурний рух.

2.2. Інженерно-технічні кадри

Із зростанням промислового сектору на Правобережній Україні виникла нагальна потреба у фахівцях інженерно-технічного профілю. В епоху активного розвитку капіталістичних відносин особливо, гостро постало питання створення освітніх інституцій, здатних забезпечити економіку кваліфікованими працівниками, які могли б ефективно виконувати виробничі завдання.

Напередодні Першої світової війни харчова промисловість правобережжя демонструвала тенденцію до збільшення чисельності кваліфікованих кадрів, серед яких зростала частка українських та російських робітників, тоді як кількість іноземних спеціалістів поступово зменшувалася. Державні інституції усвідомлювали важливість підготовки фахівців для харчової галузі та звертали увагу на розширення мережі відповідних навчальних закладів.

З появою комерційних цукрових заводів потреба у досвідчених майстрах мала б стати ще більш відчутною. Очевидно, що українські цукровари змушені були звертатися до західних країн у пошуках кваліфікованих робітників для цукрового виробництва. Зокрема, для виконання механічних робіт на парових цукрових заводах часто залучали іноземних механіків.

Важливою особливістю великих парових заводів (наприклад, підприємств Бобринського, Яхненка і Симиренка) була наявність власних допоміжних механічних майстерень. Ці майстерні відігравали роль своєрідних центрів навчання та передачі досвіду у сфері механічних робіт, необхідних для функціонування цукрових заводів. Безперечно, існування таких закладів сприяло розвитку та вдосконаленню ремесел у країні, а також збільшенню кількості кваліфікованих механіків на промислових підприємствах [52].

Питання виникнення і розвитку вищої інженерно-технічної освіти є дискусійним. Джерела свідчать про те, що ідея спеціальної інженерної освіти в Російській імперії не розглядалося. Спеціалістів запрошували із-за кордону, насамперед, з Голландії, Німеччини та Англії. Поступово Російська імперія розширює економічні зв'язки із Заходом, що актуалізувало потребу ознайомлення із європейською освітою. Напередодні Першої світової війни у

Російській імперії існувало 6 вищих технічних закладів, які готували невелику кількість фахівців. Згідно статистичних даних, загальна кількість осіб керівного складу в промисловості становила 22000, з них 7% мали середню та вищу технічну освіту (третину становили іноземці) [34, с. 286].

Наприкінці XIX ст. вища технічна освіта перебувала у занедбаному стані. Попри те що в наступні роки чисельність висококваліфікованих спеціалістів із вищою освітою поступово збільшувалася, вона все ж не відповідала реальним потребам. Обмежена кількість закладів професійно-технічної підготовки кваліфікованих спеціалістів середньої ланки перешкоджала розвитку харчової промисловості. У зв'язку з цим, провідні представники вітчизняної науково-технічної інтелігенції почали вживати заходів для створення професійно-технічних навчальних закладів. У 1868 році Російське технічне товариство об'єднувало значну кількість науковців, інженерів та технічних спеціалістів. Його основною метою було сприяння розвитку промисловості, а особлива увага приділялася поширенню технічної освіти.

Активізація розвитку вищої технічної освіти в Російській імперії була зумовлена її поразками у Кримській війні (1853–1856 рр.), що виявили відставання промисловості та необхідність скасування кріпацтва – ключових чинників, які гальмували капіталістичний розвиток. Стрімкий розвиток капіталізму після ліквідації кріпацтва в 1861 році сприяв розширенню товарно-грошових відносин, зміцненню економічних зв'язків між регіонами, Центральною Росією та країнами Європи. Це також призвело до активного розвитку сільського господарства, значного зростання промислового виробництва та експорту зерна.

Розвиток системи освіти в промислово розвинених містах відображався у зростанні кількості відповідних закладів: у Києві їх налічувалося 13, в Одесі – 8, Харкові – 7, Катеринославі – 5, Єлисаветграді – 4. Комерційні училища та торговельні школи змагалися за учнів, пропонуючи передові освітні програми, що зробило їх своєрідними освітніми центрами [34, с. 286].

Наприкінці XIX століття на Правобережній Україні було сформовано основні нормативні засади нижчої професійної освіти. Вони ґрунтувалися на «Основних положеннях про промислові училища», ухвалених урядом у 1888 році. Цей документ залишався ключовим регулятором діяльності професійно-технічних навчальних закладів аж до 1917 року. Важливими нормативними актами в цій сфері були також «Положення про нижчі ремісничі школи» (1895 р.), «Положення про школи ремісничих учнів» (1898 р.) та «Закон про ремісничі й технічні навчальні майстерні та курси» (1902 р.) [29, с.116].

Відповідаючи на запити часу та потребу в кваліфікованих технічних кадрах для промисловості, торгівлі й інших сфер економіки, 19 листопада 1864 року був затверджений Статут реальних гімназій. Ці навчальні заклади прирівнювалися до класичних гімназій, проте замість стародавніх мов (латини та грецької) вивчали сучасні європейські – французьку, німецьку й англійську. Крім того, збільшилася кількість годин на природничо-математичні дисципліни, а також впроваджувалися технічні знання з урахуванням регіональних потреб. Випускники реальних гімназій могли вступати до вищих навчальних закладів, або працювати в технічній сфері як помічники інженерів [34, с. 293].

Задля підготовки фахівців для місцевих потреб Кам'янець-Подільська та Немирівська гімназії, які були одними з найбільших навчальних закладів, були реорганізовані в реальні гімназії. Проте це викликало значні суперечки між прихильниками класичної та реальної освіти. Лише у 1869 році цим закладам повернули статус класичних гімназій. Унаслідок освітньої реформи 1871 року, проведеної російським урядом, класичні гімназії остаточно відокремили від реальних. Вони зберегли свій становий характер і залишалися доступними лише для дітей із привілейованих верств суспільства [29, с.117].

Найвизначніше місце в системі професійної освіти належало середньому Кам'янець-Подільському 8-ми класному технічному училищу (1903-1919 рр.). Його заснування пов'язане з Указом Миколи II від 24 лютого 1902 року. Училище стало третім середнім технічним навчальним закладом Київському навчальному окрузі. Згідно даних за 1906-1907 рр., Кам'янець-Подільське

технічне училище мало хорошу матеріальну базу та добре підготовлений викладацький склад [29, с. 120].

Задум створити Київське комерційне училище виник у Купецького товариства ще у 1888 році. Так, було встановлено у листопаді 1888 року добровільні внески у розмірі 25 крб. для купців першої гільдії та 5 крб. для купців другої гільдії. Ці пожертвування перейшли у фонд комерційного училища [40, с. 229].

До Київського комерційного училища мали право вступати особи будь-якого стану, але перевага надавалася купецьким дітям. Після закінчення цього закладу випускники могли вступити до професійних вузів, але не до університетів [45, с. 82].

Важливим є те, що Микола Терещенко одним із перших, ще у 1897 році, надав значну фінансову підтримку у розмірі 30 тисяч карбованців для заснування дванадцяти стипендій. Ці кошти були призначені для навчання учнів, які походили з малозабезпечених родин. У той самий період у Києві гостро відчувалася потреба у створенні навчальних інституцій нового типу, які б забезпечували студентів знаннями та навичками, необхідними для успішної роботи в торгово-промислових організаціях. У відповідь на цю потребу, у 1896 році було ініційовано створення Товариства з метою поширення початкової комерційної освіти. Першим керівником цього навчального закладу став сам Микола Терещенко, а згодом його очолив його зять, Богдан Іванович Ханенко [51].

У листопаді 1896 року в Києві було відкрите трикласне училище П. М. Натансона, яке у 1899 році перетворене в семикласне [45, с. 89].

Згідно архівних даних у 1901 році в Києві було утворене художнє училище, яке відіграло неабияку роль у розвитку освіти. Відомо, що у період з 1 грудня 1900 р. по 1 вересня 1901 р. на розвиток даного закладу поступило всього 3 крб. 25 коп. Помітну роль у навчальній діяльності студентів відіграла академія художнього мистецтва у Києві, яка заснована ще у 1842 р [40, с. 229].

Були інколи випадки, коли студентів за їхнім бажанням та за дозволом Київського навчального округу за станом здоров'я могли перевести з одного навчального закладу в інший [40, с. 229].

З ініціативи Міністерства народної освіти було прийнято рішення про заснування Київського політехнічного інституту (КПІ). Варто зазначити, що цей навчальний заклад підпорядковувався Міністерству фінансів, а саме, його департаменту торгівлі та мануфактур. Згідно з проектом статуту, який було затверджено Міністерством у 1898 році, структура інституту передбачала наявність таких факультетів: сільськогосподарського, технологічного, шляхів сполучення та лісового господарства. На початковому етапі навчання для студентів проводилося у будівлі Київського комерційного училища. Вперше в історії вищої спеціальної освіти замість п'ятирічного було запроваджено скорочений чотирирічний курс навчання [34, с. 286].

Упродовж навчального року в Київському політехнічному інституті для студентів регулярно проводили екскурсії на підприємства. Зокрема, П. Єрченко супроводжував студентів механічного відділення під час відвідин фабрик, що спеціалізувалися на обробці різних волокнистих матеріалів [34, с. 286].

Київський політехнічний інститут було засновано за активного сприяння родини Терещенків, оскільки на той час відчувалася нагальна потреба в інженерно-технічних фахівцях, підготовку яких і мав забезпечити новостворений вищий технічний навчальний заклад, відкритий у 1898 році. Представники родини входили до комітету з його організації. Фінансування будівництва інституту здійснювалося завдяки приватним і громадським пожертвам, однак найбільші внески зробили саме Терещенки [51].

У вищих технічних навчальних закладах діяла багатогранна система підготовки інженерно-технічних кадрів, яка передбачала освоєння експериментальних методів, організацію практичного навчання на виробництві та стимулювання креативного мислення.

Наприкінці XIX століття значні трансформації відбувалися у сфері загальної та технічної освіти, що надавалася працівникам цукроварень. Згідно з

відомостями за 1894 рік, Департамент торгівлі та мануфактур через фабричну інспекцію провів систематизацію даних щодо організації шкільного навчання для підлітків, які працювали на фабриках і заводах. Інформація, надана старшим фабричним інспектором Київської губернії, дає уявлення про стан шкільної освіти на цукрових заводах Київщини. Наприклад, у 1894 році із 65 цукроварень Київської губернії школи існували лише на 14-15 підприємствах. Ці дані відображають рівень підготовки кадрів нижньої та середньої ланки для цукрової промисловості [40, с. 88].

На деяких промислових підприємствах Київської губернії функціонували навчальні заклади для дітей працівників молодшого віку. Винятком були лише тютюнові фабрики, де подібні школи не були організовані. Зокрема, у місті Сміла, що належало до Черкаського повіту Київської губернії, діяла дворічна школа. Фінансував даний заклад граф Бобринський. Випускники цього навчального закладу мали можливість продовжити навчання у технічних класах училища. Після успішного дворічного курсу вони отримували кваліфікацію, достатню для роботи на цукрових заводах на посадах молодших помічників у сфері цукрового виробництва та механічної частини обладнання. Навчальна програма закладу включала такі дисципліни, як основи будівельної справи, теоретичні та практичні аспекти цукрового й рафінадного виробництва, фізику, лабораторні практикуми, креслення, а також практичні заняття у виробничих майстернях. Викладання у технічних класах здійснювали працівники Смілянського цукрового заводу [40, с. 240].

У 1870-х роках XIX століття особливо гостро постала потреба у заснуванні профільних технічних навчальних закладів. Вони мали готувати кваліфікованих фахівців для роботи з технікою та обслуговування обладнання — зокрема, машиністів і їхніх помічників, колійних майстрів, працівників друкарень та інших спеціалістів. Варто зауважити, що ще у 1868 році в Житомирі, який входив до складу Волинської губернії, було зроблено кроки у цьому напрямі і було засновано єврейське ремісниче училище. Фінансування цього навчального закладу здійснювалося коштом відповідного товариства. Основними

спеціальностями, яких навчали в училищі, були токарна справа, слюсарство, ковальство та столярство. Випускники цього училища, як правило, працевлаштовувалися в різноманітних майстернях, на залізниці та на цукрових заводах. У 1899 р. було відкрито ремісниче училище імені М. Терещенка у Глухові Чернігівської губернії [40, с. 226].

У м. Млієві, при машинобудівному підприємстві, що належало Яхненкам-Симиренкам, власники ініціювали створення технічного училища для дітей своїх робітників. У цьому закладі учні отримували базові знання як з технічних дисциплін, так і з загальноосвітніх предметів. Підприємці мали на меті заснувати повноцінний технічний навчальний заклад, однак цей задум не був реалізований через фінансову неспроможність їхнього торгового дому у 1880-х роках ХІХ ст. [45, с. 84].

Підтримка розвитку освіти в українських губерніях, що перебували у складі Російської імперії, стала однією з провідних сфер соціокультурної діяльності підприємців упродовж останньої чверті ХІХ – початку ХХ століття. У пореформений період, на тлі поступових модернізаційних змін, неухильно зростала кількість початкових шкіл, гімназій, спеціалізованих училищ і вищих навчальних закладів. Державна потреба в підготовлених чиновниках поєднувалася зі зростаючим попитом у торгівлі, фінансовій сфері та промисловості на освічених комерсантів, бухгалтерів, фінансистів, інженерів, управлінців і кваліфікованих робітників. Від 1880-х років помітно підвищувався й рівень грамотності міського населення українських губерній. Якщо раніше значна частина торговельно-промислових кіл розглядала освіту переважно як засіб підвищення соціального статусу своїх дітей, а не як інструмент інтелектуального розвитку чи набуття практичних знань у сфері підприємництва, то наприкінці ХІХ століття ситуація змінилася. Об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, забезпеченні економіки кваліфікованими фахівцями та недостатня увага уряду до народної освіти зумовили те, що на межі ХІХ–ХХ століть освітня галузь, передусім професійна,

стала одним із головних напрямів діяльності підприємницьких кіл, особливо представників купецтва [11, с. 151].

Готовність міських середніх верств, у складі яких провідну роль відігравали підприємці, здобувати освіту й підтримувати її розвиток стала одним із ключових чинників динамічних змін у житті українських міст на початку ХХ століття. Підготовка кваліфікованих фахівців для власних підприємств розглядалася ними як економічно доцільна справа. Участь підприємців у розвитку освітньої сфери переконливо засвідчує, що їхня діяльність поєднувала два основні мотиви – прагматичну господарську зацікавленість і усвідомлення суспільної відповідальності.

Подібна діяльність сприймалася як служіння «загальному благу» й становила провідний напрям соціокультурної активності найпрогресивніших представників підприємницького середовища. Вона закономірно поєднувалася з просвітницькою роботою, адже підприємці усвідомлювали значення підвищення рівня освіти як у масштабах усієї країни, так і в регіонах, де вони провадили свою господарську діяльність. У щоденній практиці вони постійно стикалися з браком належно підготовлених фахівців і добре розуміли, що кваліфікована наймана праця є значно продуктивнішою. Спрямовуючи кошти на розвиток освіти, підприємці керувалися не лише міркуваннями престижу, а й розглядали це як стратегічну інвестицію в умовах формування ринкової економіки. Водночас спеціальна освіта в їхньому середовищі почала сприйматися як важливий чинник удосконалення управління торговельними та промисловими підприємствами.

Ініціатива представників ділових кіл, передусім купецтва, а також їхні благодійні кошти були спрямовані на створення професійних навчальних закладів різних рівнів, із особливим акцентом на комерційній освіті. Саме розвиток ринкових відносин у пореформений період найбільше стимулював цю галузь, а провідне місце серед освітніх установ посіли комерційні училища, масове заснування яких припадає на межу ХІХ–ХХ століть. Їх створенням насамперед опікувалися купецькі товариства та подібні об'єднання, зацікавлені в підготовці фахівців у сфері торгівлі та фінансово-кредитної діяльності.

Наприкінці 1890-х років в українських містах почали виникати товариства поширення комерційної освіти, які стали основною організаційною формою фінансування цього напрямку освітньої діяльності з боку купецтва.

Найзаможніші купці, зазвичай, обіймали посади почесних попечителів і входили до складу опікунських рад освітньо-професійних закладів, забезпечуючи їх матеріальну підтримку та належні умови для навчального процесу. Іншим важливим напрямом підприємницької участі в розвитку освіти була фінансова допомога викладачам і турбота про малозабезпечених учнів та студентів. Це передбачало оплату навчання, заснування стипендій, спорудження гуртожитків і їдалень, надання грошових виплат та підтримку в складних життєвих обставинах [14, с. 255].

Отже, напередодні Першої світової війни питання забезпечення промисловості інженерно-технічними кадрами було актуальним для багатьох країн світу, зокрема, й для Російської імперії, до складу якої входила значна частина сучасної України. Значний попит на таких фахівців був зумовлений активним розвитком промисловості, розбудовою залізничної мережі, зростанням військового виробництва та урбанізацією. На початку ХХ століття Російська імперія суттєво поступалася країнам Західної Європи в рівні підготовки інженерних кадрів. Незважаючи на наявність технічних навчальних закладів, їхня кількість та якість освіти не повністю задовольняли потреби промислового та військового секторів економіки.

2.3. Промислові робітники

Розвиток капіталістичних відносин у промисловій сфері сприяв зростанню прошарку найманих працівників, чисельність яких швидко збільшувалася. Однією з характерних тенденцій того часу стала урбанізація – розширення міського населення. За національним складом серед мешканців міст переважали росіяни, євреї та поляки, тоді як українці становили лише незначну частку.

Робітничий клас пройшов різні стадії розвитку. На усіх рівнях дрібнотоварного і мануфактурного виробництв власники матеріальних благ були

ще тісно пов'язані з ремеслом та сільським господарством. Вони частково зберігали незалежність, володіли деякими знаряддями праці й могли обійтися без найму. Дану соціальну верству називали нетиповим пролетаріатом.

Найвищим етапом промислового розвитку стала фабрика. В умовах капіталізму робітники, не маючи власних засобів виробництва, залишалися юридично вільними, але їхнім єдиним засобом для існування була робоча сила, яку вони змушені були продавати капіталістам. На підприємствах капіталістичної епохи робітничий клас, працюючи як наймані працівники, мусив освоювати сучасні технології виробництва та засвоювати нові принципи його організації, в основі яких лежало підприємництво [53, с. 423].

Збільшення обсягів торгівлі та проникнення ринкових відносин у сільське господарство, активний розвиток виробництва, будівництво залізничної мережі, вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних вмінь та навичок. Це призвело до відкриття професійно-технічних шкіл і училищ, а також середніх спеціалізованих комерційних та технічних закладів освіти, призначених для підготовки кваліфікованих робітників, а також фахівців нижчої та середньої ланки технічного персоналу [45, с. 82].

Напередодні Першої світової війни існувала суттєва розбіжність між потребою у кваліфікованих робітниках та системою тогочасної освіти, яка, на жаль, не відзначалася системністю. Заснування професійних навчальних закладів відбувалося завдяки громадській ініціативі. Наприкінці XIX ст. не існувало уніфікованого державного плану розвитку освіти, тому кожна школа та училище були унікальними. Місцеві громади, земства та окремі підприємці здійснювали фінансове забезпечення навчальних закладів [58, с. 145].

У другій половині XIX ст. простежується процес зростання промислового виробництва, що зумовило збільшення чисельності робітників. Цей процес відбувався за рахунок кількох чинників. Першочергово слід виділити селянство, яке після реформи 1861 року втратило значну частину своїх земельних наділів і було змушене шукати роботу, зокрема, на млинах. Наслідки кріпосного права, високі податки та викупні платежі, що часто перевищували прибутки селянських

господарств, призводили до масового зубожіння і розорення селян. У результаті багато хто відмовлявся від обробітку землі й змушений був шукати інші джерела доходу. Це, у свою чергу, створювало для підприємців доступ до дешевої робочої сили [42, с. 134].

Напередодні Першої світової війни посилюються міграційні процеси населення. Згідно статистичних даних у період з 1870 по 1917 рр. близько 3 млн українців змінили місце свого проживання [64, с. 55].

На території Київської, Волинської та Подільської губерній у період 60-90-х років XIX ст. швидко збільшувалась кількість промислових робітників. У період з 1875 по 1897 рр. їхня чисельність зросла удвічі (з 116 тис. до 226 тис. чоловік) [58, с. 150].

Подібні зміни спостерігалися і в борошномельній промисловості. Наприклад, на млинах Подільської губернії у 1886 році було зайнято 4070 робітників, тоді як у 1891 році їхня кількість зросла до 4316, а до 1909 року досягла 6438 осіб [58, с. 150].

Чисельність працівників у Волинській губернії у борошномельній промисловості збільшувалася. Це було особливо помітно на парових і водяних млинах, які мали найвищі темпи зростання виробництва.

На території Правобережної України умови життя робітників були важкими. Вони зазнавали експлуатації та утисків з боку поміщиків, промисловців та зарубіжних підприємців. Жорсткі умови праці поєднувалися з залишками кріпосницького ладу. У зв'язку з тим, що робітники були безправними, власники підприємств прагнули максимізувати свої прибутки.

Промисловий розвиток сприяв формуванню постійного прошарку робітників, які більше не були залучені до сільського господарства. Це, у свою чергу, сприяло розширенню внутрішнього ринку. Оскільки особисто вільний, але позбавлений власних засобів виробництва працівник змушений був купувати необхідні товари, зростала потреба в продуктах харчування, одязі, взутті та предметах домашнього вжитку [58, с. 152–153].

Умови праці на підприємствах залишалися вкрай складними. Фізична праця була виснажливою, а технічного оснащення бракувало. Під час нічних змін доводилося працювати при світлі смолоскипів, або гасових ламп. Промисловці приділяли мінімальну увагу заходам безпеки, оскільки це потребувало додаткових витрат [40, с. 247].

Як свідчать записи у журналі фабричного інспектора, у 1888 році на паровому млині Карла Вержбицького в Житомирі не були встановлені огороження ременів, що створювало небезпеку для працівників. Попри це, млин продовжував свою роботу. До 1890 року ситуація з дотриманням техніки безпеки не змінилася – необхідні захисні конструкції так і не з'явилися, що спричинило закриття підприємства [16, арк. 191].

Жінки майже не залучалися до роботи в борошномельній промисловості. Це пояснювалося як високими фізичними навантаженнями, що вимагали значної сили, так і поширеними забобонами, згідно з якими присутність жінки на млині вважалася недобрим знаком. Наприклад, на млині Ф. Терещенка, що функціонував у селі Коровинці Житомирського повіту Волинської губернії, працювали лише дві жінки. Вони виконували ідентичну з чоловіками роботу, але заробляли удвічі, або утричі менше [34, с. 178].

На млини переважно наймали працівників за щомісячною оплатою, але також існувала можливість наймати їх на тимчасовій основі. Щоденно вони отримували чорноробочих, вантажників, підсобників та інших працівників, чий робочий графік залежав від завантаженості підприємства. На кожному паровому млині обов'язково був мельник зі своїми помічниками, машиніст, механік та кочегари. Кількість останніх змінювалася залежно від потужності конкретного млина. Практично на всіх таких об'єктах працював коваль, який вчасно ремонтував механізми, оскільки й найменша поломка могла зупинити виробництво на тривалий період [17, арк. 8].

У період після реформ в Російській імперії, включаючи Правобережну Україну, матеріальне становище працівників у промисловості, транспорті та сільському господарстві було вкрай складним. Це було спричинене дуже довгим

робочим днем, несприятливими умовами праці, безжалісною експлуатацією, низькою оплатою праці та іншими факторами. На підприємствах працювали не менше 12 годин на день, а деякі навіть 14 годин та більше. Навіть шкідливі та небезпечні умови праці не скорочували тривалість робочого дня [24, с. 350].

Слід підкреслити, що з упровадженням машин у виробництво та розвитком ринкових відносин посилювалася експлуатація не тільки чоловічої праці, а й праці жінок і підлітків. Підприємці охоче залучали їх до роботи з машинами, де не вимагалось тривалого навчання чи значних фізичних зусиль, адже оплачували їхню працю значно нижче, ніж чоловічу. Щоб уникнути безробіття, жінки та підлітки були змушені погоджуватися на менш сприятливі умови праці. Лише в 1882 році, під впливом страйкового руху, уряд ухвалив закон, який забороняв працю дітей до 12 років на фабриках і обмежував тривалість робочого дня для підлітків 12–15 років до восьми годин. Станом на 1897 рік в Україні жінки та діти становили 22% від загальної кількості робітників [25, с. 350].

На горіланому заводі Київського товариства працювало 26 жінок, які щоденно доїжджали на роботу за 30–40 км. Умови праці робітників були дуже важкими. На підприємствах переважала важка виснажлива фізична праця, позбавлена необхідних засобів механізації. На нічних змінах денну норму доводилося виконувати при світлі газових ламп чи смолоскипів. Промисловці мало дбали про засоби безпеки, оскільки це потребувало додаткових витрат. Основними причинами великої кількості нещасних випадків були надмірна тривалість робочого дня та відсутність належних засобів охорони праці. Упродовж 1864–1899 років у промисловості Правобережної України внаслідок виробничих травм загинуло майже 3,3 тисячі робітників, а понад 16 тисяч отримали каліцтва. У сільському господарстві рівень травматизму був у три–чотири рази вищим [25, с. 350–351].

Однією з характерних рис економічного життя Володимира-Волинського було існування значної кількості ремісничих майстерень, у яких, окрім власника, зазвичай працювали один-двоє найманих працівників або учень. У місті в

1911 році була значна кількість 4484 ремісників, які склалися з 2368 робітників та 2601 учня [23, с. 96].

У Києві стрімко зростала чисельність робітників, особливо зайнятих на фабриках і заводах. Якщо у 1862 році на київських винокурнях працювало 1380 осіб, то до 1897 року ця кількість перевищила 11,2 тисячі [25, с. 248].

У Київської губернії становище робітників на промислових підприємствах було надто важким. Відомо, що у 1900 р. тут працювало 56 тис. робітників. Окрім цього, у сфері кустарного та ремісничого виробництва працювало 69256 осіб [25, с. 281].

У 1914 р. на території Черкаського повіту Київської губернії у промисловості було зайнято 29360 робітників. Того ж року на 26 винокурнях правобережних губерній працювало понад 100 робітників, на 8 підприємствах – по 500, на 4 – понад 1000, а на двох найбільших – більш ніж 2000 осіб. [40, с. 248–249].

Наприкінці XIX століття на більшості підприємств Подільської губернії працювало менше, ніж 10 робітників. Упродовж 1891–1900 років у винокурній промисловості було зайнято 27294 особи. Підрядники та підприємці збагачувалися, експлуатуючи робітників. У подільських селах вони часто наймали зuboжілих селян для роботи на цукрових і винокурних заводах, виплачуючи їм лише 4-6 рублів на місяць, тоді як самі отримували 8-10 рублів чистого прибутку за кожного працівника. Погані умови життя та праці спричиняли високу смертність від інфекційних хвороб. Лише у 1872 році на Поділлі від холери та скарлатини загинуло 9888 осіб, а в 1874 році від чуми та дизентерії – 9402 особи [23, с. 31–32].

Через жорстку експлуатацію заробітна плата робітників була надзвичайно низькою. Наприклад, у 1877 році працівники винокурного заводу в Сатанові Проскурівського повіту отримували лише 50 копійок за день, а на підприємстві в місті Куть Гайсинського повіту власник платив 7 рублів 50 копійок за місяць роботи [4, арк. 146].

Працівники Коростишівського винокурного заводу Київської губернії отримували різну заробітну плату: заторщикам і квасильщикам платили по 9 рублів на місяць, апаратникам – 14 рублів, солодовник отримував 12 рублів, а змащик – 10 рублів. Однак, фактичний заробіток був значно нижчим за номінальний, оскільки частину грошей привласнювали майстри та підрядники. Крім того, власники підприємств часто виплачували зарплату продуктами зі своїх магазинів, де ціни були значно вищими за ринкові [25, с. 351].

Заробітну плату на більшості підприємств досить часто затримували. Це робилося з метою змусити робітників купувати товари в кредит у крамницях, що належали підприємцям. Власники підприємств мали право частково виплачувати зарплату не грошима, а видаючи працівникам ручні знаряддя праці, одяг, взуття та інші речі [25, с. 351].

Підприємці також утримували значну частину заробітку робітників у вигляді штрафів, які накладалися з будь-якого приводу. Після ухвалення закону «Про штрафи» у 1886 році їх застосування було частково обмежене, а зібрані кошти почали використовувати для надання допомоги в разі тимчасової чи постійної втрати працездатності, підтримки жінок під час вагітності та в деяких інших випадках [25, с. 351].

Доволі часто були випадки стягнення штрафів із заводів. Зокрема, у 1914 р. на винокурному заводі Київської губернії фабричний інспектор оштрафував Овечавський завод на 5495 руб. 89 коп. [20, арк. 30].

Робітники мешкали в жахливих умовах, адже промисловці та земські власті майже не дбали про благоустрій робітничих поселень, які швидко зростали біля підприємств у промислових районах. Хоча фабрикантів зобов'язували будувати казарми та бараки для своїх працівників, цей процес відбувався вкрай повільно. До того ж, житлові приміщення були холодними, вологими, з довгими темними коридорами та переповненими кімнатами, де мешкало багато робітників, включаючи сім'ї. Найчастіше бараки будували лише для частини працівників, розраховуючи, що поки одна зміна відпочиває, інша

працює на виробництві. Щоб умістити якомога більше людей, у приміщеннях встановлювали багатоярусні нари, або ліжка [25, с. 352].

Незадовільні житлові умови та надто тривалий робочий день призводили до фізичного виснаження робітників, руйнування їхнього здоров'я. Медична допомога була вкрай недостатньою оскільки лікарень та інших медичних установ не вистачало [25, с. 352-353].

Варто сказати, що наприкінці XIX століття зростала експлуатація робітників. Робочий день у Російській імперії, зокрема на території України, був одним із найдовших серед європейських країн і становив 11,5 годин. За офіційною, хоча й заниженою, статистикою 1913 року, з 2,25 мільйона робітників понад 117 тисяч працювали не менше 12 годин на добу. Майже дві третини працівників перевищували встановлену законом 1897 року норму робочого часу. На підприємствах Правобережної України середня тривалість робочого дня становила 12–14 годин. В офіційних звітах зазначається, що в Київській фабричній окрузі у 1900-1901 роках 7% робітників працювали по 13 годин щодня, а ще 43% – від 12 до 13 годин [24, с. 397].

Відповідно до статті 430 закону «Про ремісничу промисловість» 1893 року для ремісників, які працювали на заводах і фабриках, встановлювався шестиденний робочий тиждень. Робота у неділю та святкові дні була заборонена, якщо в цьому не виникала особлива потреба. Виняток становили єврейські майстри, які могли працювати в ці дні, але без залучення учнів і підмайстрів-християн. Водночас християнські майстри не мали права змушувати до роботи єврейських підмайстрів та учнів у їхні релігійні свята. Відповідно до статті 431, робочий день для ремісників і робітників мав починатися о 6-й годині ранку і закінчуватися о 6-й вечора, включаючи півгодинні перерви на сніданок і обід [37, арк. 275].

З метою збільшення виробітку та прибутків, підприємці активно використовували понаднормову працю, що значно посилювало експлуатацію робітників [25, с. 397].

Заробітна плата робітників постійною не залишалася. Розвиток підприємництва і зростання резерву безробітних поступово зменшував її рівень, а також це відбувалося і за рахунок підвищення цін на товари, зменшення підприємцями номінального заробітку [8, с. 12].

Рівень заробітної плати робітників на підприємствах Правобережної України був нерівномірним. Підприємці, користуючись ситуацією на ринку праці, особливо під час економічних криз і спадів, цілеспрямовано знижували оплату праці. Розмір заробітку залежав від галузі виробництва, способу найму – чи робітник укладав угоду безпосередньо з власником підприємства, чи працював через посередника, – а також від форми оплати, яка могла бути поденною, місячною або відрядною [40, с. 253].

Під впливом робітничих страйків царський уряд 3 червня 1886 року ухвалив закон, який зобов'язував регулярно виплачувати заробітну плату. Однак, підприємці знаходили різні способи його обходу: нерідко вони привласнювали частину заробітку або видавали оплату у вигляді «талонів» на покупки в крамницях. Ці талони приймали місцеві торговці, але лише із знижкою 20% від їхньої номінальної вартості, що суттєво зменшувало реальний дохід робітників [40, с. 253].

Реальний заробіток промислових робітників значно зменшувався через значні відрахування за продукти харчування та промислові товари, які вони раніше отримували в кредит у підприємницьких крамницях. Додатково погіршувало їхнє становище те, що заробітна плата часто виплачувалася не в повному обсязі. На території Правобережної України частка натуральної оплати була найбільшою в губерніях із найнижчим середньорічним рівнем заробітку: у Волинській – 10,2%, Чернігівській – 9,4%, Подільській – 7,7% і Київській – 5,2%. [25, с. 398].

Умови праці на фабриках і заводах були надзвичайно важкими. У прагненні максимізувати прибутки підприємці мінімізували витрати на покращення умов роботи та забезпечення безпеки працівників. Як наслідок, на підприємствах Правобережної України, що перебували під контролем фабричної

інспекції, кількість нещасних випадків за період 1901-1905 років зросла більш ніж удвічі – з 5443 до 1 457 [24, с. 398].

Разом із кількісним збільшенням кваліфікованих кадрів на промислових підприємствах України зростала згуртованість і свідомість робітників. В Україні освітня сфера була орієнтована на підготовку кваліфікованих робітничих кадрів, фахівців середньої ланки та керівників промислових підприємств. Отже, найсуттєвішим напрямом її діяльності в освітній галузі стала підтримка насамперед професійних навчальних закладів різних рівнів. Протягом останньої третини XIX ст. проблема незадовільного стану професійної освіти регулярно порушувалася на сторінках періодичних видань, а також обговорювалася на засіданнях губернських земських зборів, міських дум, купецьких і біржових комітетів. [36, с. 82-83].

Під час промислової кризи 1900-1903 років, яка охопила всю Європу, значне скорочення виробництва, або повне закриття багатьох підприємств, призвело до масового безробіття. В українських губерніях без роботи залишилося понад 100 тисяч робітників. Ті, хто зберіг робочі місця, зіткнулися зі зниженням заробітної плати. Загалом у цей період припинили діяльність до 3 тисяч підприємств. Через низький рівень техніки безпеки та відсутність належного захисту праці на виробництві часто траплялися травми й професійні захворювання. Державний санітарний нагляд здійснювався лише на великих підприємствах, тоді як на менших робітники залишалися без належного контролю та захисту.

Таким чином, промислове зростання 90-х років XIX ст., сильна концентрація промисловості, а разом з нею і робітників, поряд з жорстокими формами капіталістичної експлуатації стали причиною більш активного шляху боротьби робітників з соціальною експлуатацією.

Відсутність норм охорони праці і техніки безпеки спричиняли масове каліцтво і випадки смертності робітників. Нестерпними були житлові умови робітників, які жили в землянках – низьких, брудних і тісних. Часто в одній землянці проживало 18-20 робітників. Факори скупченості, відсутності

доброякісної води і їжі спричинювали поширення епідемій, хвороб. Житла робітників у великих містах розташовувалися на околицях, які не були впорядкованими, а самі будівлі часто не відповідали найелементарнішим нормам [40, с. 258].

Переважаюча частина сімейних робітників мешкала у фабричних казармах, де нерідко в одній кімнаті разом проживали як сімейні працівники, так і одинаки. Рівень медичного обслуговування був у край низьким. Незадовільні санітарні умови спричиняли поширення різноманітних захворювань та епідемій, а закон 1866 р. «Про медичну допомогу робітникам на фабриках і заводах» підприємці здебільшого ігнорували [40, с. 258].

Політична безправність робітників зберігалася. Вони належали до податкового стану, були зобов'язані сплачувати різні податки й викупні платежі, а також відбувати військову службу. Робітників позбавляли права проводити збори, забороняли створювати професійні об'єднання, організовувати страйки та демонстрації з метою поліпшення свого становища. Усе це в кінцевому результаті призводило до страйків і заворушень робітників на фабриках і заводах Російської імперії [40, с. 258].

Становище робітників у період промислового піднесення (1910-1913 рр.) ставало гіршим. Незважаючи на промислове піднесення, зростало безробіття, збільшувалися захворювання і смертність серед робітників [42, с. 111].

Отже, після скасування кріпацтва в імперії значно активізувався процес становлення підприємницького прошарку, який набув нових характерних ознак. Закріплення фабрично-заводської індустрії та розвиток механізованого транспорту в економіці спричинили не лише кількісне зростання нових суспільних сил, а й істотні якісні зміни в їхньому складі та значенні в економічному й громадському житті. Промисловий переворот і завершення індустріалізації зумовили формування нових соціальних груп — підприємців і робітників. У другій половині XIX — на початку XX ст. на Правобережній Україні посилювалися як абсолютні, так і відносні прояви зубожіння робітництва.

Висновки до другого розділу

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX століття харчова промисловість відігравала ключову роль у розвитку економіки українських земель, а підприємці, інтелігенція та робітники були основними рушіями її прогресу. Підприємці, використовуючи новітні технології та залучаючи капітал, сприяли створенню великих виробництв, особливо в цукровій, борошномельній і спиртовій галузях. Інтелігенція, зокрема інженери, технологи та економісти, впроваджувала передові методи виробництва, сприяючи підвищенню якості продукції та конкурентоспроможності підприємств. Робітники забезпечували безперервний виробничий процес, хоча часто стикалися з важкими умовами праці та низькою оплатою. Саме взаємодія цих соціальних груп сприяла розвитку харчової промисловості, яка стала важливим чинником економічного зростання та соціальних змін в українських землях у цей період. Варто відзначити родини підприємців та меценатів Симиренків та Терещенків, адже вони відіграли надзвичайно важливу роль у розвитку промисловості, зокрема, цукрової, а також у культурному та освітньому житті України. Династія Симиренків мала козацьке походження, але у XVIII столітті батько Федора Симиренка Степан потрапив у кріпацтво разом з сім'єю. Завдяки старанням Яхненка, який був братом дружини Федора Симиренка, родина була викуплена із кріпацтва. Пізніше Федір продовжував вести бізнес спільно із сім'єю Яхненків. Фірма «Брати Яхненки і Симиренко» була повністю оснащена передовою західноєвропейською технікою і вперше на той час у імперії запровадилися парові двигуни. Родина зробила вагомий внесок у розвиток економіки країни, а саме, у розвиток цукрової промисловості та садівництва. Значну роль у розвиток харчової промисловості зробила династія Терещенків, що походила із містечка Глухів. Родовід підприємницької династії започаткував Артемій Терещенко – колишній кріпак, який зумів викупити себе з неволі й розпочати власну торговельну діяльність. Його сини – Микола, Федір і Семен – продовжили та розвинули батьківську справу. Брати Терещенки стали власниками цукрових, винокурних, лісопильних і суконних підприємств.

Дослідження становища промислових робітників у харчовій промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. дає змогу окреслити ключові тенденції соціально-економічного та професійного розвитку цієї категорії найманої праці в умовах індустріалізації. У цей період харчова промисловість зазнала істотного зростання, що спричинило збільшення кількості робітників, поглиблення спеціалізації праці та посилення внутрішньої диференціації в межах галузі. Основними характеристиками становища робітників були низький рівень заробітної плати, нерегламентований робочий день, відсутність соціального захисту та важкі умови праці. Разом із тим, спостерігалось поступове формування робітничої свідомості, зростання страйкової активності та участі в профспілковому русі. Значний вплив на ситуацію мали імперська політика, технічна модернізація підприємств і процеси урбанізації. Аналіз розвитку інженерно-технічних кадрів в Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. засвідчує формування нової соціально-професійної групи, яка відіграла дедалі важливішу роль у промисловому та економічному житті регіону. Зростання індустріального виробництва, розвиток залізничної інфраструктури, механізація підприємств і потреба у фаховому управлінні виробничими процесами зумовили підвищення попиту на інженерів, техніків, механіків і технологів. На цьому етапі спостерігалось поступове розширення системи технічної освіти, але, водночас, гострою залишалася проблема нестачі кваліфікованих кадрів, особливо місцевого походження. Значну частку інженерно-технічного персоналу становили приїжджі спеціалісти, що відображало як нерівномірність освітнього розвитку, так і централізований характер кадрової політики Російської імперії. Соціальний статус інженерно-технічних працівників у цей період був амбівалентним: з одного боку, вони мали високий освітній рівень і виконували ключові функції у виробництві, з іншого – їх правове становище та оплата праці не завжди відповідали обсягу відповідальності. Крім того, технічна інтелігенція дедалі активніше включалася в громадське та політичне життя, виступаючи носієм модернізаційних ідей і містком між підприємницькими колами та робітниками. Проте інженерно-

технічні кадри на правобережжі в означений період стали важливою рушійною силою промислового розвитку, але функціонували в умовах системних обмежень, зумовлених як соціально-економічними, так і політичними чинниками.

Список використаних джерел до другого розділу

1. Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії: друга половина XIX – початок XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. Т. 24. С. 387-399.
2. Білоцерківська В. Василь Федорович Смиренко – меценат української культури // *Бібліотечний вісник*. 2007. № 3. С. 36.
3. Василь Смиренко – меценат українського книговидання: за матеріалами виставки «Пам'яті Великого Хорса». Всеукраїнська асоціація музеїв. URL: <http://vuam.org.ua/>.
4. Відомість про кількість робочих машин і видів вироблених заводами виробів // Держархів Хмельницької області. Ф. 244 (Подільський губернський статистичний комітет). Оп. 1. Спр. 5. 146 арк.
5. Водотика Т. Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. Харків: Фоліо, 2020. 235 с.
6. Володимир Смиренко – обірване життя нащадка славетного роду. URL: <https://uain.press/blogs/1141387-1141387/>.
7. Володимир Смиренко – гордість українського садівництва. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/biblioteka/volodymyr-symyrenko-hordist-ukrajinskoho-sadivnytva/>.
8. Гуржій І. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. К.: Радянська Україна, 1958. 40 с.
9. Династія Смиренків: найкращий цукор і найсмачніші яблука. Центр громадського моніторингу і контролю. URL: <https://naglyad.org/uk/2017/08/01/dinastiya-simirenkiv-najkrashhij-tsukor-i-najshm/>.

10. Донік О. Просвітницька діяльність родини Терещенків в Україні. URL: <https://uain.press/blogs/ivan-tereshhenko-pidpriyemets-blagodijnik-metsenat-1335105>.
11. Донік О. Терещенки – меценати та їх внесок у культурну спадщину України // *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2001. № 2. С. 149-179.
12. Донік О. Терещенки. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STR=Tereschenky_rid.
13. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 271 с.
14. Донік О. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 254-267.
15. Дорожній журнал фабричного інспектора // ЦДАК України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 7. 85 арк.
16. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан, про склад і кількість робітників і про умови їх роботи на підприємствах Київської і Волинської губерній // ЦДАК України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія Київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 4. 191 арк.
17. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан, про склад і кількість робітників і про умови їх роботи на підприємствах Київської і Волинської губерній // ЦДАК України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія Київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 5. 192 арк.
18. Жам О. Борошномельне виробництво Житомирського повіту в XIX столітті // *Краєзнавство.* 2000. № 1–2. С. 187-195.
19. Жеребило І. Меценатство як прагнення до суспільної користі в Україні // *Соціогуманітарні проблеми людини.* 2008. № 3. С. 82-90.
20. Звіт фабричних інспекторів по семи округах Київської губернії за 1914 р. // ЦДАК України у м. Києві. Ф. 574 (Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії). Оп. 1. Спр. 1742. 30 арк.

21. Іван Терещенко – підприємець, благодійник, меценат. URL: <https://uain.press/blogs/ivan-tereshhenko-pidpriyemets-blagodijnik-metsenat-1335105>.
22. Із книги опису помістя Подільського губернаторства за 1872 р. // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 52. Спр. 437. 62 арк.
23. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. 778 с.
24. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К.: Інститут історії АН УРСР, 1970. 746 с.
25. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 464 с.
26. Його іменем названо кафедру садівництва: видатні вчені-садівники Левко та Володимир Симиренки. URL: <https://nubip.edu.ua/node/79699>.
27. Калашник Ю. Нікола Терещенко: до 200-ліття від дня народження. Суми, 2019. С. 13.
28. Ковтун Ю. Сузір'я Симиренків. Київ: Україна, 2009. 382 с.
29. Кошолан О. Розвиток системи професійної освіти на Поділлі // *Наукові записки*. 2009. Вип. 29. С.116–129.
30. Кудласевич О. Розвиток українського підприємництва. URL: <https://ukr-socium.org.ua/>.
31. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. // *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 65–73.
32. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні. Київ, 1999. 179 с.
33. Лазечко П. Меценати української культури // *Дзвін*. 2003. № 7. С. 114–115.
34. Левицький В., Москалюк М. Джерела формування робітників легкої промисловості // *Краєзнавство*. 2017. № 1/2. С. 175–183.
35. Левицький В. Легка промисловість українських губерній. Броди: Просвіта, 2018. 392 с.

36. Лень А. Забезпечення харчової промисловості України кадрами // *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: історія*. 2012. Вип. 2. С. 38–43.
37. Листування з Міністерством торгівлі і промисловості // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 183. 275 арк.
38. Мартинчук С. Соціальні взаємини підприємців та робітників Волинської губернії // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць РДГУ*. 2016. Вип. 27. С. 250-256.
39. Меценатство на освітянській ниві М. Терещенка. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/1915>.
40. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: В-во «Рада», 2009. 336 с.
41. Москалюк М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 31–36.
42. Нестеренко О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
43. Нікола Терещенка – гетьман цукру. URL: <https://www.ukrinform.ua/>.
44. Ніколаєва Т. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. Вип. 8. С. 192–193.
45. Ніколаєва Т. Роль підприємців в Україні в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // *Український історичний журнал*. 2005. С. 82–96.
46. Ніколаєва Т. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861-1914 рр.) // *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 95-107.
47. Осередок економічної свободи та української ідентичності. URL: <https://ua.krymr.com/>.

48. Пилипенко Є. Видатні українські підприємці XIX – поч. XX ст. // *Київська старовина*. 2009. № 3. С. 50-62.
49. Про введення в обіг пам'ятної монети «Родина Симиренків». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>.
50. Протоколи засідань членів акціонерного товариства // Державний архів Рівненської області. Ф. 240 (Акціонерне товариство пивоварний завод «Бергшльос»). Оп. 1. Спр. 2. 67 арк.
51. Просвітницька і благодійна діяльність династії Терещенків. URL: <https://library.udpu.edu.ua/>.
52. Родина Симиренків: американська мрія на український лад. URL: <https://media.zagoriy.foundation/>.
53. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво. Житомир: Полісся, 2012. 600 с.
54. Самотуга Ю. Благодійна діяльність Миколи Терещенка. URL: <https://www.library.sspu.edu.ua/>.
55. Симиренки. Купці першої гільдії // Держархів Черкаської області. Ф. 129 (Фонд роду Симиренків). Оп. 1. Спр. 2. 72 арк.
56. Скробат М. Історія успіху роду Терещенків. URL: <https://spravjniistoriyi.com.ua/>.
57. Спогади про фірму братів Яхненко–Симиренко. URL: <https://zdibrova.narod.ru/>.
58. Степник З. Розвиток винокурної промисловості... Дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2018. 282 с.
59. Терещенки: глухівські мільйонери і меценати. URL: Розвиток винокурної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. <https://naglyad.org/>.
60. Федір Степанович і Платон Федорович Симиренки. URL: <https://library.khntusg.com.ua/>.
61. Цецик Я. Соціально-економічні відносини на Волині // *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 9. С. 104–109.

62. Шестопаль О. Смиренко – фундатор економіки і організації промислового садівництва та його послідовники: присвячено 150-річчю від дня народження Льва Платоновича Смиренка. Київ, 2005. 70 с.

63. Як НКВД СРСР «загубив» Володимира Смиренка. URL: <https://www.istpravda.com.ua/>.

64. Якименко М. Економічні основи переселенського руху селян України в період капіталізму // *Історія народного господарства та економічної думки УРСР*. 1989. Вип. 23. С. 55–59.

РОЗДІЛ 3

ВИРОБНИЦТВО ТА МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНА БАЗА ПРОДУКЦІЇ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

3.1. Загальна характеристика харчової промисловості

Напередодні Першої світової війни харчова промисловість правобережжя стала однією з найефективніших та прибуткових сфер вітчизняного господарства. В цей період найуспішніше розвивалися галузі, які пов'язані з переробкою сільськогосподарських продуктів: борошномельна, олійна, цукрова, тютюнова та винокурна [4, с. 92].

Головною особливістю розвитку сільського господарства Правобережної України після реформ стала його орієнтація на спеціалізацію. Територія Київщини, Поділля, частина Волині, південно-західні райони Полтавщини, північ Харківщини та південні території Чернігівщини утворювали регіон, зосереджений на капіталістичному вирощуванні цукрових буряків. Ця зона була одним із ключових економічних районів товарного землеробства.

У Київській губернії всіх заводів і фабрик налічувалося 628, а обсяг виробленої продукції 58067086 руб., кількість робітників становила 36567 чоловік. Також варто зазначити, що міста з найбільшими показниками фабрично-заводського розвитку промисловості – це Київ, Черкаси, Умань, Бердичів [4, с. 92].

Отже, Київщина відігравала провідну роль у розвитку харчової промисловості регіону, очолюючи показники як за чисельністю працівників, так і за обсягами виробництва.

Цінним джерелом для характеристики соціально-економічного розвитку Подільської губернії є праця В. Гульдмана – «Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания». Аналізуючи статистичні дані, можна говорити про стан сільського господарства та промисловості регіону, а також про кількість та обсяг виробництва місцевих заводів і фабрик. У 1887 році на території губернії функціонувало 3737 заводів і фабрик, де було зайнято 25055

робітників. Загальний дохід від промислового виробництва досягав 24658790 рублів [6, с. 162].

Таблиця 3.1

Розвиток харчової промисловості в Подільській губернії
у другій половині XIX ст. [4, с. 93]

Виробництво	Сума в руб.		Різниця (+ чи –)
	1886 р.	1887 р.	
цукрове	20816329	17182413	–3683915
винокурне	2655847	2662218	+4171
борошномельне	2756827	3219974	+463147
тютюнове	280748	199484	–31263

У період, який досліджується в Російській імперії відбувалися важливі події, що суттєво вплинули на економічний та соціально-політичний розвиток країни. Реформаторські зміни зачепили всі регіони імперії, зокрема, Київську, Подільську та Волинську губернії. Напередодні Першої світової війни сільське господарство залишалося ключовою галуззю економіки, а Російська імперія займала провідну позицію у світі за рівнем виробництва сільськогосподарської продукції. Скасування кріпацтва в 1861 році сприяло підвищенню врожайності зернових культур у європейській частині імперії. Як зазначає Я. Цецик, у 1870-х роках загальний збір зернових становив 243,4 млн четвертин, а в 1909–1913 роках зріс до 395,5 млн. Проте цей процес не був рівномірним у всіх регіонах, а разом із зростанням виробництва відбувалася чітка спеціалізація господарських районів [46, с. 106].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Правобережній та Південній Україні відбувалося активне розширення посівних площ під пшеницю, що відіграло ключову роль у зерновому господарстві регіону. Аналізуючи статистику окремих губерній, можна простежити динаміку цього зростання. Наприклад, у Київській губернії виробництво пшениці у 1799 році становило 99,4 тис. четвертин, а до 1846 року зросло до 212,2 тис. четвертин. За цей період загальна

площа посівів у регіоні збільшилася на 72%, тоді як площі, зайняті під пшеницю, зросли на 112%. Подібна тенденція спостерігалася і в Подільській губернії, де у 1820–1833 роках посіви пшениці зросли на 67%. У 1840-х роках ця культура займала дві третини озимих полів у маєтках місцевих поміщиків. Правобережна Україна відігравала провідну роль у постачанні пшениці на експорт через чорноморські порти. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX століття з цього регіону вивозили близько 57% усієї пшениці, що експортувалася через Одесу [9, с. 71-72].

У 1905–1909 рр. середній рівень урожайності провідних зернових культур таких як пшениця, озиме жито, овес і ячмінь, на території Правобережної України досягала близько 220 мільйонів пудів. Найбільші обсяги збору зерна припадали на Київщину. Водночас, Подільська губернія була головним центром вирощування кукурудзи в Україні, щорічно забезпечуючи близько 10,5 мільйонів пудів цієї культури. З урахуванням того, що норма споживання хліба на одну особу становила 15 пудів, Подільська губернія щороку мала приблизно 24 мільйони пудів хлібного надлишку, тоді як Київська – близько 15 мільйонів пудів. Місцеві підприємства, які використовували сільськогосподарську сировину, переробляли не більше 3,5 мільйона пудів зерна. Значна частина врожаю також постачалася на зовнішні ринки [42, с. 95].

Житомирський повіт відігравав ключову роль у борошномельній промисловості Волині, будучи її основним центром. На його території працювало 18% усіх парових млинів Волинської губернії. За кількістю таких підприємств повіт посідав провідне місце серед регіонів Правобережної України, поступаючись лише Черкаському, Радомишльському та Липовецькому повітам Київської губернії, а також Ольгопільському повіту Подільської губернії [42, с. 94].

На початку XX століття серед найбільших борошномельних підприємств Волині виділялися млин М. Холоденка в Житомирі та млин І. Манковського в м. Любар, який переробляв від 600 до 800 тисяч пудів зерна. Водночас, борошномельна промисловість Київської губернії відігравала важливу роль у

регіональній економіці. Уже в 1859 році в Києві діяв перший паровий млин, а до 1879 року їхня кількість зросла до 37 [42, с. 95].

Обсяги виробництва в борошномельній сфері зросли з 1 мільйона карбованців у 1865 році до 6,3 мільйона карбованців у 1875 році, а кількість робітників за період 1875–1885 років збільшилася з 2,2 до 8,4 тисячі осіб. Однак цей розвиток не був стабільним – у галузі періодично виникали кризи, наймасштабніша з яких припала на другу половину 1880-х років. У цей час виробничі показники знизилися, а частина млинів припинила свою діяльність. Проте вже на початку 1890-х років обсяги виробництва зросли у 2,4 раза порівняно з 1885 роком, що спричинило й збільшення кількості робітників. На початку ХХ століття розвиток борошномельної галузі продовжився, а її загальний виробничий обсяг досяг 53,5 мільйона карбованців [42, с. 87-88].

У досліджуваній період цукрова галузь розвивалася особливо інтенсивно. Перший цукровий завод на українських землях було зведено 1824 року в селі Макошин на Чернігівщині. Уже в 1830-х роках розпочалося активне будівництво цукроварень — спершу на Лівобережжі, а в 1840-х роках цей процес охопив і Правобережну Україну. Протягом 1840–1848 рр. кількість таких підприємств у межах сучасних Вінницької, Київської та Черкаської областей зросла з 11 до 98, тобто майже в дев'ять разів [3, с. 59].

Розквіт цукроваріння на правобережжі розпочався у 1840-х роках, коли підприємства почали переходити на парову техніку. У 1843 році купці К. Яхненко та П. Симиренко заснували перші парові цукрові та рафінадні заводи неподалік села Мліїв Черкаського повіту Київської губернії. У цьому місці сформувалося справжнє промислове містечко, оснащене газовим освітленням, що на той час було рідкістю і використовувалося лише в кількох містах [9, с. 71].

Розташування цукроварень у Правобережній Україні було таким: у Київській губернії працювало 70 заводів, у Подільській – 36, а на Волині – 10. Загалом, у цьому регіоні зосереджувалося 63,4% усіх цукрових підприємств України, причому лише на Київщину припадало 38,3%. Хоча на Волині кількість

заводів була невеликою, проте вони відзначалися значними виробничими потужностями і належали до найбільших підприємств свого часу [9, с. 72].

Київщина займала провідне місце у виробництві цукру серед українських губерній. У середині XIX століття вона стала центром цукробурякової промисловості Російської імперії, оскільки тут було найбільше цукроварень, а також швидкими темпами відбувався перехід від мануфактурного виробництва до фабрично-заводського. Уже в 1846–1847 роках у Київській губернії діяло 49 цукроварень, з яких 12 працювали на паровій тязі, а 37 використовували вогневий спосіб.

Напередодні Першої світової війни виділялися підприємства графа О. Бобринського в місті Сміла Черкаського повіту. Перша цукроварня тут була збудована у 1838 році і вже через два роки її потужність дозволяла переробляти 300 берківців буряків на добу. У 1844–1845 роках на Смілянській цукроварні отримували 21,4 фунта цукру з одного берківця буряків. У 1848 році відбулася модернізація виробництва – було зведено нові виробничі приміщення, де замість вогневого способу випарювання впровадили паровий. Усі новітні технічні вдосконалення, що з'являлися в цукровій промисловості того часу, одразу впроваджувалися на підприємствах О. Бобринського, зокрема, на Балакліївській, Яблунівській та Капітанівській цукроварнях [42, с. 208].

Другу позицію за обсягами виробництва цукру після Київщини займало Поділля. У 1848–1849 роках тут діяло 36 цукроварень, де працювало близько 4 тисяч осіб. У 1860–1861 роках у Подільській губернії функціонувало 32 підприємства, що виробляли 530,6 тисяч пудів цукру на рік. На Волині в 1848 році працювало 10 цукрових заводів, а загальна вартість виробленого цукру становила 421,9 тисячі рублів.

Розвитку цукрової промисловості на правобережжі України сприяли кілька важливих чинників: активне формування капіталістичних відносин, сприятливі кліматичні та ґрунтові умови, висока густина населення, а також значні запаси лісових ресурсів, необхідних для виробництва [9, с. 72].

У 1894–1895 роках на території України працювало 154 цукрові заводи з 185, що існували в країні загалом. Із них 88 підприємств знаходилися в межах сучасних Вінницької, Київської та Черкаської областей, де виготовляли 236400 тонн цукру, що становило майже половину від загальноросійського обсягу – 473900 тонн. У 1913–1914 роках в цьому регіоні функціонувало 107 заводів із 240 по всій країні, на яких виробляли 593000 тонн цукру з 1363000 тонн загальнодержавного виробництва [3, с. 62].

Про вагоме місце Київщини у загальноросійському виробництві цукру свідчить розміщення в регіоні головної резиденції синдикату. Значна частина учасників Всеросійського товариства цукрозаводчиків були власниками підприємств, розташованих у Волинській, Київській та Подільській губерніях. До правління входили провідні представники цукрової промисловості того часу, зокрема. графи Бобринські, родини Бродських і Терещенків, а також П. І. Харитоненко, Б. І. Ханенко, К. В. Фішман та інші [17, с. 63].

На території Волинської губернії активно розвивалося пивоваріння. Основи місцевого хмелярства заклали чеські переселенці, які наприкінці 1860-х років створили перші плантації в селах Підцурків і Глинськ, що належали до Дубенського повіту. На початку ХХ ст. у Волинській губернії площа хмільників сягала близько 2500 десятин, а річний обсяг виробництва становив від 100 до 150 тисяч пудів [22, с. 67].

Хмелярство на Правобережній Україні набиало обертів доволі швидко. Волинський хміль не поступався за якістю іноземному. Напередодні Першої світової війни на території губернії вирощували близько 60% від загального обсягу хмелю, виробленого в Російській імперії [38, арк. 48].

Згідно з доповіддю інструктора з хмелярства Волині І. Засухіна за 1910 рік, для підвищення ефективності виробництва та повного оснащення хмільників необхідно було звести приміщення для холодного зберігання хмелю, інвентаря та повітряної сушки. У звіті інструктора зазначалося, що на той час площа хмільних плантацій становила 2500 десятин, а щорічний обсяг виробництва досягав 100–150 тисяч пудів. Загальний капітал, вкладений у хмелярство в

регіоні, оцінювався в 3 мільйони карбованців, а щорічні витрати власників на виробництво – близько 700 тисяч карбованців. Вартість вирощування одного пуда хмелю на Волині коливалася в межах 5–7 крб., тоді як у Богемії вона становила 10–13 крб., у Баварії – 9–10 крб., а в Англії – 14 крб. [12, арк. 46].

Винокурна справа була одним із прибуткових напрямів у маєтку Чернятин, що належав поміщиці М. Львовій (Літинський повіт, Подільська губернія). Після придбання підприємства у 1864 році, перебувало в оренді до початку 1890-х років, приносячи власниці щорічний дохід у 1200 крб. У 1891 році оренду було припинено і виробництво перейшло під управління самої власниці. Спочатку технології залишалися застарілими, що обмежувало прибуток на рівні 678 крб. Однак, після модернізації заводу у 1897 році доходи значно зросли [22, с. 49].

На початку ХХ століття Поділля посідало одне з перших місць серед губерній колишньої Російської імперії за масштабами винокурного виробництва: у 1912 році тут було вироблено 6,255 млн відер спирту. Напередодні Першої світової війни в Подільській губернії діяло 99 гуралень, загальний основний капітал яких становив 7,5 млн крб. Таким чином, середній капітал на одну гуральню оцінювався приблизно у 7,5 тисячі крб. [42, с. 207].

Наприкінці ХІХ століття винокурна промисловість на правобережжі розвивалася на підприємницьких засадах і переважно належала поміщикам, тісно пов'язаним із господарствами своїх маєтків. Створенню дрібних винокурень у маєтках сприяли кілька чинників: їхнє облаштування не потребувало значних фінансових вкладень, а в українських губерніях діяли більш ліберальні правові норми щодо приватного винокуріння, ніж у інших регіонах імперії [41, с. 81-82].

У другій половині ХІХ століття виробництво рослинної олії розвивалося інтенсивними темпами. Збільшувалася не лише кількість підприємств, а й обсяги продукції та кількість зайнятих у цій сфері робітників. Якщо у 1865 році 276 заводів випустили продукцію вартістю 84 тисячі рублів, то до 1895 року її загальна вартість зросла до 1291,2 тисячі рублів. Кількість олійниць зросла до 2218, а чисельність працівників у галузі досягла 4667 осіб [25, с. 155-156].

Таким чином, в 1895 р. було виготовлено олії у 15,4 раза більше, ніж у 1865 р. Станом на 1900 рік в Україні виробництвом рослинної олії займалися 66 підприємств. Найбільше їх діяло в Чернігівській губернії – 40, у Херсонській було 8, у Полтавській – 7, по 3 в Київській, Харківській і Таврійській, а в Катеринославській та Подільській губерніях працювало по одному заводу. Упродовж року загальний обсяг виробленої олії склав 509,8 тисячі пудів, що в середньому становило 7,7 тисячі пудів на кожне підприємство. У галузі в Наддніпрянщині було зайнято 1154 робітники.

Для виробництва олії використовували насіння льону, конопель, соняшника та інших культур. У 1900 році із загального обсягу виготовленої рослинної олії, що становив 509,8 тисячі пудів, льняна складала 172,9 тисячі пудів, конопляна – 97,6 тисячі, а соняшникова – 23,2 тисячі пудів [16, с. 34].

Кондитерська промисловість в Україні у 1875 р. була представлена 27 невеликими підприємствами із загальним числом працівників 514 і виробництвом продукції на 851,2 тис. руб. У 1885 р. кількість кондитерських фабрик в Україні збільшилася до 38 із загальним виробництвом на 1061,6 тис. руб. і чисельністю працівників понад 1 тис. У 1895 р. діяло тільки 34 підприємства, де було зайнято 786 чол., а продукції виготовлялося на суму 658,2 тис. руб. [40, арк. 200-203], тобто обсяг виробництва за 10 років скоротився на 61,3%. Такий спад останнього можна пояснити обмеженістю ринку збуту. Селянство через свої нестатки мало обмежену можливість купувати кондитерські вироби. Основними їх споживачами були заможні верстви населення.

У другій половині XIX ст. тютюнова промисловість Наддніпрянщини розвивалася нерівномірно. Так, у 1865 році діяло 109 підприємств, які випускали продукцію на суму 1,6 мільйона рублів. До 1875 року кількість фабрик скоротилася до 90, однак вартість виготовленої продукції зросла до 5,9 млн рублів. У 1885 році вже працювало 114 підприємств, а обсяги виробництва сягнули 19,2 млн рублів. У 1895 році функціонувало 72 тютюнові фабрики з

річним виробництвом на 7,7 млн рублів. У цій галузі на той час було зайнято близько 5,3 тисячі працівників [25, с. 159].

Товарна продукція, виготовлена на Правобережній Україні, зокрема, цукор, вовна, сукно та інші – реалізовувалася переважно через ярмарки та базари. Головним ярмарковим осередком був Київ, а саме, Хрещенський контрактний ярмарок. Сюди звозили товари з різних регіонів: Правобережної та Лівобережної України, Росії, Білорусі, Уралу, Середньої Азії, Кавказу, Царства Польського та Прибалтики. Важливість Хрещенського ярмарку визначалася також здійсненням біржових угод із продажу та купівлі сільськогосподарської й промислової продукції, а також укладанням договорів оренди, застави та продажу нерухомості, найму працівників тощо. Активно працювали банківські контори, які забезпечували обіг значних грошових сум.

На початку ХХ століття головні торговельні операції на правобережжі відбувалися насамперед у Києві, який виконував роль провідного промислового й адміністративного центру. Основна частина торгівлі припадала на реалізацію цукру та хліба [14, арк. 13].

Таким чином, у харчовій промисловості Правобережної України пореформеного періоду налічувалося такі розвинені галузі: борошномельна, спиртогорілчана та цукрова. Всі інші були незначними. З часом названі виробництва стали галузями великої індустрії всеросійського значення. В цілому, українська харчова промисловість розвивалася досить швидко.

3.2. Розвиток виробництв, пов'язаних з сільським господарством

На Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. значна частина селян залишалася безземельною, або мала обмежені наділи, але для заможних і ініціативних осіб відкривалися ширші перспективи для ведення та розширення господарської діяльності. У цей час спостерігалася розширення земельних ділянок у приватному користуванні селян. З'явилося нове джерело доходу – орендна плата, що стимулювало розвиток ринкових підходів до праці, покращення її продуктивності, якості та оплати. Селяни, як і представники інших

верств населення, отримали право володіти як рухомим, так і нерухомим майном, а також займатися не лише землеробством, а й торгівлею чи створенням власних промислових підприємств. Це сприяло формуванню умов, за яких праця поступово ставала товаром [39, с. 287].

У досліджуваний період активізувалися процеси запровадження підприємницьких засад господарювання в селянських господарствах нового типу — хуторах і відрубках, що формувалися в межах столипінської аграрної реформи. Зростання врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва було зумовлене посиленням товарного характеру селянських господарств та їхньою переорієнтацією на більш прибуткові галузі рослинництва й тваринництва. Унаслідок цього спостерігалось загальне підвищення ефективності аграрного виробництва.

Напередодні Першої світової війни Україна перетворилася на одного з провідних виробників і експортерів сільськогосподарської продукції завдяки інтенсифікації аграрного виробництва, раціональнішому використанню земельних ресурсів та розвитку підприємницьких форм господарювання. У досліджуваний період аграрний експорт становив вагомую частку загальноросійського вивозу. Зокрема, у 1912 р. із 651 млн пудів хліба, експортованих Російською імперією, близько 43% припадало на Україну [18, с. 92].

З середини XIX ст. в Україні почала формуватися регіональна економічна спеціалізація. Південь, Південний Схід ставали індустріально-аграрними центрами, а Західний край — аграрно-індустріальним.

На діяльність промислових підприємств Київської, Подільської та Волинської губерній впливали природно-кліматичні умови та організаційно-економічні фактори. Попри те, що в другій половині XIX століття сільське господарство залишалося основною галуззю економіки регіону, поступово розвивалася й промисловість. Дослідження свідчать, що більшість промислових підприємств були розташовані в сільській місцевості та спеціалізувалися на

переробці сільськогосподарської продукції, сировини тваринного походження, деревини та корисних копалин.

На території Правобережної України було створено переробні підприємства в поміщицьких маєтках і господарствах заможних селян. У сільській місцевості почала формуватись нова соціально-економічна структура, до якої входили поміщики-підприємці, селяни, що займалися підприємництвом, а також купці. Важливо підкреслити, що їхня господарська діяльність вже не була ізольованою – у міру розвитку ринкових відносин все більше зміцнювався взаємозв'язок із містом.

Промисловість виконувала дві важливі функції: з одного боку, вона створювала ринок збуту для сільськогосподарської продукції, а з іншого – забезпечувала сільські райони промисловими товарами через торговельні мережі. Обсяги промислового виробництва суттєво зросли приблизно у 15,5 рази, збільшившись з 25275453 рублів у 1861 році до 391319127 рублів у 1911 році [18, с. 92].

Основний внесок у цей ріст зробила переробна промисловість, пов'язана із сільським господарством [26, с. 490, 492, 493; 29; 32, с. 76, 77]. Такому суттєвому зростанню промисловості сприяли ряд факторів, а саме, промисловий переворот, врахування потреб ринку та жорстких умов конкурентної боротьби створення транспортної мережі і, зокрема, залізничного транспорту [31, с. 76].

Розвиток підприємництва відбувався за умов активної протекціоністської політики держави, яка мала як внутрішній, так і зовнішній вплив. У середині країни підтримка вітчизняних виробників промислової продукції здійснювалася шляхом надання субсидій, дотацій, кредитів та інших пільгових заходів.

Окрім інвестицій із Західної Європи, значну роль в індустріалізації України відігравали державні замовлення. Однак, більшість урядових ініціатив сприяли насамперед економічним інтересам заможних верств суспільства, зокрема, помісного дворянства. Найбільше це відображалось у підтримці цукрової, винокурної та горілчаної промисловості.

Упродовж різних історичних періодів розвитку протекціоністська політика зазнавала змін, але в найбільшому економічному вигаді залишилися дворяни. У положенні «Про питний збір» від 4 липня 1861 р. вказувалося, що на території Російської імперії з 1 січня 1863 р. скасувалися горілчані відкупи і запроваджувалася акцизна система». Таким чином, можна зробити висновок, що монополія дворянства на гуральництво ліквідувалася і з того часу кожна особа, придбавши відповідне свідоцтво, могла заснувати таке підприємство [39, с. 290-291].

Зважаючи на скарги поміщиків, уряд ухвалив новий закон 4 червня 1890 року, спрямований на регулювання сільськогосподарського гуральництва в їхніх інтересах. Зокрема, з 1 липня 1891 року було скасовано безакцизні відрахування для великих підприємств, водночас, цей привілей зберігався для невеликих виробництв, розташованих у сільській місцевості, переважно поміщицьких. Закон також забороняв відкриття гуралень у містах і створення акціонерних товариств у цій галузі. Як наслідок, упродовж наступного десятиліття кількість дрібних гуралень, власниками яких були дворяни, суттєво зросла.

22 листопада 1895 р. був прийнятий закон, який визначав загальну кількість цукру, потрібного для постачання на внутрішній ринок, а також встановлював обсяг виробництва для кожного заводу. Цукор, вироблений понад встановлену норму, обкладався додатковим податком у розмірі 1 рубль 75 копійок за пуд. Заводи мали створювати резервний фонд, з якого продукція могла потрапляти на внутрішній ринок лише за умови перевищення визначеного рівня цін. У такому випадку цукор, випущений понад норму, не підлягав акцизному оподаткуванню [25, с. 128].

Отже, починаючи з 1895 року, цукрова галузь опинилася під суворим державно-монополістичним контролем. Це спричинило збереження високих цін на внутрішньому ринку, що забезпечувало стабільну рентабельність виробництва та гарантувало прибутки власникам цукрових заводів.

У Київській, Подільській і Волинській губерніях ключову роль у промисловому розвитку та посиленні виробничих процесів відігравали підприємці з-поміж сільського населення [39, с. 307].

Соціально-економічний розвиток губерній базувався на діяльності поміщиків-підприємців та заможних селян, які вміло використовували земельну власність для отримання прибутку. Вони займалися як виробництвом сільськогосподарської продукції, так і її промисловою переробкою, що сприяло економічному зростанню.

У більшості галузей промисловості спостерігалось збільшення обсягів виробництва та підвищення продуктивності праці. Особливо активно розвивалася підприємницька діяльність у сфері переробки продукції рослинництва, яка становила основну частку промислового виробництва в регіоні.

Для порівняння, у таблиці 3.2 подано основні показники розвитку промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1861, 1901, 1911 рр.

Найбільші обсяги виробництва були досягнуті в Київській губернії. Так, 1911 р. було вироблено промислової продукції на суму 232757800 руб. [35; 43], що на 215098399 руб., або в 13,2 разів більше, ніж 1861 р. У Подільській губернії 1911 р. було вироблено промислової продукції на суму 105445134 руб., що на 101723575 руб. або в 28,3 разів більше, ніж 1861 р. [27].

Найменші обсяги промислового виробництва були у Волинській губернії.

Таблиця 3.2

Основні показники розвитку промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях у 1861–1911 рр. [39, с. 309]

Назва губернії	1861	1901	1911

	К-ть підпр.	Обсяг виробленої продукції, руб.	К-ть підпр.	Обсяг виробленої продукції, руб.	К-ть підпр.	Обсяг виробленої продукції, руб.
Київська	877	17659401	840	127879985	796	232757800
Подільська	681	3721559	5197	44867727	5492	105445134
Волинська	864	3894493	1656	28768850	1728	53116193
Всього	2422	25275453	7693	201516562	8016	391319127

Згідно звіту губернатора П. А. Грессера вказується, що у 1871 р. промисловість була розвинута досить слабо з причини нестачі капіталів, а також відсутності залізниці та підприємливості населення. Виключенням була незначна кількість фабрик, які знаходилися у Заславському повіті у маєтках князя Р. Сангушка. Усі інші – обмежувалися переробкою сільськогосподарської сировини, а така продукція задовольняла потреби місцевого населення [13, арк. 127].

З плином часу, розвиток ринкових відносин та створення більш прибуткових виробництв сприяли зростанню обсягів промислового виробництва на Волині. До 1911 року, обсяг промислової продукції в губернії досяг 53116193 рублів. Це було на 49221700 рублів, або в 13,6 разів більше, ніж у 1861 році [44].

Обсяги промислового виробництва в зазначених губерніях зростали за рахунок цукрової, винокурної і борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності (табл. 3. 3).

Таблиця 3.3

Динаміка зростання виробництва цукрової, борошномельної і винокурної промисловості в Київській, Подільській та Волинській губерніях
(за даними 1861 і 1911 рр. – у руб.) [39, с. 312]

Назва губернії	Цукрова промисловість		Борошномельна промисловість		Винокурна промисловість	
	1861	1911	1861	1911	1861	1911
Київська	12355501	176939625	86949	22517000	2036983	24779759

Подільська	910882	85860352	–	6937659	1855286	6262775
Волинська	1277321	12272000	–	23013864	1263139	6358414
Разом	14543704	275071977	86949	52468523	5155408	37400948

Це свідчило про активний розвиток підприємництва та здатність багатьох промисловців Південно-Західного краю адаптуватися до нових економічних умов. Вони набували досвіду, вчилися відчувати ринкову кон'юнктуру та організовувати виробництво найбільш прибуткової продукції. Особливо помітні зміни відбувалися в таких галузях, як цукрова промисловість, де виробництво набувало рис великого капіталістичного підприємства.

За даними дослідження відділу промислового міністерства торгівлі і промисловості на території Київської губернії було 595 промислових закладів, у Волинській – 471, а у Подільській – 339 [45, с. 436].

Завдяки технічному прогресу, промисловим кризам та акцизній політиці уряду слабкі підприємства поступово витіснялися з ринку, тоді як сильніші й економічно потужніші збільшували обсяги виробництва. Це супроводжувалося значним підвищенням продуктивності праці.

Таким чином, сільське господарство в українських губерніях почало набувати комерційного характеру, а регіональна спеціалізація ставала більш чіткою, орієнтуючись на потреби ринку. У губерніях Південно-Західного краю найбільш прибутковими були вирощування та переробка зернових культур, цукрових буряків, картоплі та хмелю. У деяких регіонах основним напрямком стало вирощування картоплі, тютюну та конопель, тоді як в інших скотарство поступалося місцем товарному зерновому господарству.

3.3. Капіталізація, економічна політика держави та система забезпечення галузі промисловою сировиною

Економічний розвиток українських територій залежав від історичних традицій, властивих цій місцевості, а також від загальних процесів становлення капіталізму наприкінці XIX – на початку XX століття, з урахуванням специфічних рис, притаманних російській економічній моделі [11, с. 112].

Уже в перші десятиліття після проведення реформ Україна мала добре розвинену легку та харчову промисловість, а також значні запаси продовольства. Харчова продукція покривала повсякденні потреби місцевого населення, а її надлишки експортувалися до країн Західної Європи, територій Російської імперії та Близького Сходу. На всій території України було розвинене виробництво борошна, цукру-рафінаду, олії, тютюнових виробів, пива, шкіри, кондитерських виробів, спирту, цегли, деревини, сукна, скла, фарфору, фаянсу та інших товарів. Такі галузі, як паливна, металургійна, машинобудівна, електротехнічна та хімічна промисловість, залишалися слабо розвиненими, або навіть були відсутні, що відповідало загальній економічній ситуації в Російській імперії.

До середини XIX століття Росія значно відставала від західноєвропейських країн у політичному та економічному розвитку. На мануфактурах аж до реформи 1861 року застосовувалася праця кріпаків. Згідно з указами Катерини II, іноземні переселенці, зокрема німці, що засновували колонії в степових районах України з наприкінці XVIII століття, мали можливість відкривати фабрики та мануфактури, використовуючи працю залежних робітників [47]. Це суттєво гальмувало формування буржуазії.

Суттєві зрушення в напрямку поступової ліквідації феодално-кріпосницької системи відбулися після Кримської війни 1853–1856 рр., адже поразка Росії в якій через технічну і господарську відсталість була настільки ганебною, що поставила під сумнів її статус як великої європейської держави. Власне ці обставини прискорили скасування кріпацтва в 1861 р. як основного гальма суспільного прогресу. Через опір більшості поміщиків-кріпосників уряд був змушений прискорено впроваджувати капіталістичний розвиток країни, застосовуючи державне втручання. Однак цей процес виявився складним і неоднозначним.

Деякі зарубіжні науковці вважають, що російський капіталізм після реформ мав унікальні риси. Ці особливості були зумовлені історичним розвитком централізованої держави, зокрема, домінуванням військової та аристократичної еліти, тривалим існуванням феодалного права та обмеженістю реформи

1861 року. Через таку складну спадщину російський капіталізм не зміг повністю розвинути в класичну форму вільної конкуренції [2, с. 16]. Відбувалося втручання держави в цей процес, а також за участі іноземного капіталу. Феодально-кріпосницька система не була ним знищена, більше того, він із нею тісно переплівся. Варто зауважити, що російський капіталізм зберіг свої специфічні особливості й після революційних подій 1905-1907 рр. [2, с. 16].

В останній третині XIX – на початку XX ст. економічний розвиток в українських землях Російської імперії відзначався особливостями, які стали своєрідним відображенням тенденції формування як світового, так і російського капіталізму, базуючись на історичних традиціях бюрократичної державності. Останні ж тісно переплелися з феодально-кріпосницькими пережитками. Проте Україна мала певні відмінності, які пов'язані з її історичним минулим та традиціями. Так, розвиток переробки сільськогосподарської продукції сприяє економічному зростанню, створює нові робочі місця та забезпечує населення якісними продуктами.

Напередодні Першої світової війни значну роль у багатьох галузях господарства, в тому числі і харчовій промисловості, відігравав капітал. Наприкінці XIX ст. в харчову промисловість України активізується інвестування іноземними капіталами. Вкладників з європейських країн приваблювали дешевизна робочої сили, мінеральні ресурси та родючі чорноземні ґрунти. Грошова реформа 1897 р. сприяла припливу капіталу з інших країн. Внаслідок даного нововведення було досягнуто стабілізації карбованця і встановлено золотий монополізм. Найбільшими інвесторами в останній чверті XIX ст. були бельгійські, французькі, американські, німецькі й англійські бізнесмени. 96% усіх іноземних інвестицій зосереджувалися в чотирьох європейських країнах – Франції, Великій Британії, Німеччині та Бельгії, кожна з них вкладала кошти відповідно до власних економічних пріоритетів. Упродовж останнього десятиліття XIX століття обсяг іноземного капіталу, спрямованого у промисловий та банківський сектори Російської імперії, зріс із 214,7 до 911 млн рублів. Вкладаючи кошти в найбільш розвинені галузі промисловості України,

зокрема, в харчову, іноземні інвестори прагнули отримати надприбутки, що неминуче призводило до інтенсивної експлуатації як людських, так і природних ресурсів регіону. Наприкінці XIX століття в харчову промисловість почав проникати і акціонерний капітал [23, с. 9-10].

Скасування кріпацтва та проведення реформ 1860-х рр. спричинили значні зміни в галузі торгово-промислового законодавства. Було прийнято декілька законів, які регулювали підприємницьку діяльність. Закони 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. змінювали ставлення уряду до підприємницької діяльності, встановлювались нові для російської практики принципи рівності та безстановості всіх правоздатних громадян у заняттях торгівлею і промисловістю. У 1863 році вперше на законодавчому рівні було закріплено право на вільне підприємництво. А в 1898 році, згідно із Законом про промисловий податок, підприємці офіційно отримали окремий статус, незалежний від купецького стану [1, с. 389].

У другій половині XIX – початку XX ст. у Правобережній Україні у розвитку сільського підприємництва помітну роль відіграли іноземні колоністи та підприємці. Російський уряд сприяв їх переселенню і господарській діяльності прагнучи створити противагу польським поміщикам у вигляді економічно ефективних і лояльних до влади підприємців і задовольнити сподівання іноземних поселенців на дешеві землі та пільговий режим господарювання. Існувала відповідна законодавча база та комплекс урядових заходів щодо імміграції іноземців. Так, закон 1861 р. дозволяв землевласникам наймати іноземних робітників і поселяти їх у власних маєтках, а в 1868 р. іноземні переселенці отримали офіційний дозвіл поселятися на території губерній Правобережної України. Дані категорії звільнялися на п'ять років від сплати податків і від скарбових оплат під час купівлі нерухомості в регіоні та військової повинності. Економічна відсталість правобережжя, недостатнє нагромадження капіталів українськими промисловцями, орієнтація уряду на зарубіжні інвестиції створювали сприятливі умови для проникнення в регіон іноземних підприємців.

Вкладаючи кошти в місцеву харчову промисловість, вони сприяли її модернізації та прискоренню науково-технічного прогресу [36].

Іноземні підприємці виявили зацікавленість до пивоваріння, маючи досвід у цій галузі, але не демонстрували помітних успіхів.

Слід звернути увагу, що у 1862 рр. на 70 пивоварнях Подільської губернії працювало 214 робітників, продукції було вироблено на суму 41299 рублів, а вже в 1864 р. їх число зменшилося до 23, а вартість продукції становила 15340 рублів [7, с. 34].

Хоча в першій половині 1860-х років кількість пивоварень скоротилася, за рівнем розвитку, прибутковістю та технічним оснащенням пивоварна галузь, як і цукрова чи винокурна, виділялася серед інших сфер місцевої промисловості в останній чверті XIX століття. Її зростанню сприяв приїзд до Правобережної України чеських і німецьких пивоварів, які працювали на приватних пивоварнях, орендували їх або відкривали нові пивзаводи.

Відомо, що на початку 1880-х рр. В. Девішек – виходець із чеських земель Австро-Угорщини, орендував пивоварню графа Моркова у с. Залетичівка Летичівського повіту, де в 1883 р. було зроблено 10 варок пива і сплачено до казни 326 рублів акцизного збору. Підприємець інвестував кошти та оновив виробничі потужності (водогін, парову сушарку, солодовню, приміщення для бондарів, кам'яний льодовник) та створив сучасний паровий пивзавод, який запрацював у травні 1888 р. та став одним із найбільших підприємств цієї галузі на Поділлі.

Для розширення виробництва на Зіньківський пивзавод були запрошені чеські пивовари Олександр та Йосип Будзінські, які опанували мистецтво пивоваріння у Пльзені. М. Девішек прагнув збільшити виробничі потужності, або звести нове підприємство, тому двічі звертався за позицією до банкірської контори Я. Моранца в Проскурові. Зокрема, 15 листопада 1894 року він повністю погасив свої фінансові зобов'язання, проте вже за тиждень знову отримав у цього підприємця кредит, заклавши пивоварний завод та 30 соток землі, позичивши 7 тисяч рублів сріблом на шість років під 6% річних [30, арк. 6-7].

Заслуговує на увагу заснуванням у 1893 р. чеським підприємцем Ф. Фучеком Слов'янського пивоварного заводу у Вінниці на Стрижавській дорозі (згодом вул. Мала Поштова). Задля залучення додаткових фінансових ресурсів він у 1907 році запросив стати компаньйонами співвітчизників І. Котмеля і П. Глазара. У виробничому процесі підприємства було використано паровий двигун потужністю 17 людських сил. У 1910 році на заводі працювало 22 робітники, а основною продукцією було баварське та віденське пиво, якого щорічно виробляли 75 тисяч відер. Прибуток від його продажу складав 25170 рублів на рік. На межі десятиліть власники Слов'янського пивоварного заводу неодноразово змінювалися: у 1909 році підприємство знову стало одноосібною власністю Ф. Фучека, у 1912 році перейшло до П. Фучека, а в 1914 році – до А. Котмеля [37, арк. 94].

До початку Першої світової війни значний внесок у розвиток пивоваріння в Подільській губернії зробили майстри з Чехії, Австрії та Німеччини. На місцевих пивоварнях зазвичай виготовляли напій з вищим вмістом алкоголю, ніж у Австрії та Німеччині, що відповідало вподобанням і попиту серед місцевого населення. Вартість такого пива залежала від його якості та популярності, коливаючись у межах 1–1,5 рублів за відро [44, с. 228]. Така невисока ціна пояснювалася тим, що у наявності була достатня кількість недорогої місцевої сировини (ячменю) та дешевизна робочої сили.

З початком Першої світової війни та впровадженням у Російській імперії сухого закону пивоварне виробництво було зупинене, а колишні пивоварні підприємства переорієнтували на випуск безалкогольних напоїв, або іншої продукції.

Винокурна промисловість у пореформений період займала важливе місце в економіці губерній. Вона була не лише прибутковою галуззю промисловості, але й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва. На відміну від цукрової промисловості, у сфері винокуріння діяла значна кількість невеликих підприємств із недостатнім технічним оснащенням [28].

Запровадження нового акцизного Положення встановлювало оновлені правила сплати акцизу на виробництво спирту, відновлювало патентний збір для заводів і регламентувало нормативи виходу спирту [35].

Унаслідок фактичного скасування монополії, запровадження вільної торгівлі горілкою та ринкового формування цін між виробниками розгорнулася конкуренція, витримати яку могли далеко не всі. Відтоді виготовлення спирту здійснювалося за рахунок власних коштів власників заводів або їхніх орендарів.

У винокурній промисловості здійснювався процес концентрації виробництва, під час якого відбувалися докорінні зміни у характері самого виробництва. Гуральництво відокремлювалося від сільського господарства та перетворювалося на окрему галузь великої капіталістичної промисловості.

Винокурні підприємства були невеликими за розмірами, але досить добре устаткованими підприємства, на яких працювало 12-15 чоловік. Переважали гуральні з виробництвом від 25 до 100 тис. відер, а кількість великих підприємств була порівняно незначною [19, с. 93]. Упродовж останніх десятиріч ХІХ ст. Поділля, Київщина та Харківщина перетворилися в головні райони виробництва спирту.

Розвиток гуральництва, як повноцінної ринкової галузі, вимагав створення сучасної технічної бази. Важливим чинником цього процесу стали інвестиції, зокрема, іноземний капітал, який сприяв запровадженню парових двигунів у виробництво спирту. Наприкінці 1870-х років на Поділлі вже діяли кілька винокурень, які були оснащені паровими двигунами, що належали іноземним підприємцям, або були засновані завдяки їхній фінансовій підтримці. Серед них варто відзначити винокурний завод дружини купця 2-ї гільдії Фріди Лехт у Плоскирові, а також винокурний, оцтовий і лікерний завод, пов'язаний із Товариством Уладівського цукрозаводу в селі Уладівка Вінницького повіту. Крім того, винокурні підприємства купців М. Літвака, Б. Авербуха та М. Фукса в Ольгополі, завод купця Н. Вургавта в селі Юрківці Ямпільського повіту та винокурно-мелясовий завод А. Бенерса в Сутисках Вінницького повіту також відігравали значну роль у розвитку галузі [5, арк. 32].

У пореформенний період іноземні підприємці, як прихильники прискорених економічних змін, брали участь у розвитку борошномельної промисловості. Піднесення цієї галузі відбувалося за кількома напрямками:

1) розвиток млинарства відбувався через будівництво великої кількості невеликих водяних млинів і вітряків, які займалися переробкою місцевого зерна та забезпечували обслуговування мешканців прилеглих територій;

2) спорудження млинів, які були складовою частиною виробництва, або ж додатком іншого (цукровані, лісопильні тощо), користувалися спільними двигунами, а вироблена продукція реалізовувалася на місцевих ринках;

3) виникнення великих механізованих парових млинів, які були розраховані на широкий ринок збуту.

За свідченням тогочасного інженера М. Мельникова, на великих механізованих парових млинах «можна вести перемел у великих кількостях і при цьому перемел найдосконаліший, із значною економією сили, часу і грошей» [20, с. 10].

У пореформенний період борошномельне виробництво відіграло значну роль в економіці Подільської губернії, поступаючи за вартістю продукції лише цукровій промисловості. До 1860 року в регіоні діяло 1411 млинів, а до 1887 року їхня кількість зросла до 3236. З них 1434 перебували у власності поміщиків, 1470 належали селянам, а 124 – іншим приватним власникам [6, с. 166, 175-176]. До числа останніх тогочасна статистика зараховувала іноземних підприємців, які ще в першій половині XIX ст. займалися будівництвом водяних і повітряних млинів у регіоні. Відомо, що чимало чехів, німців і австрійців працювали в борошномельній промисловості в різних населених пунктах губернії. Вони відзначалися професіоналізмом у цій сфері, який дуже цінувався в містах і селах Поділля. Тому іноземні фахівці запрошувалися на посади мельників до громадських млинів українськими сільськими громадами. Їх також залучали до спорудження та експлуатації млинів у поміщицьких господарствах.

Залучення іноземних інвестицій у борошномельну промисловість сприяло впровадженню сучасних технологій, механізованого обладнання та використанню парової енергії.

Таким чином, сприятливі умови ринку напередодні Першої світової війни викликали жвавий інтерес іноземних підприємців, які інвестували кошти в харчову промисловість. Іноземні інвестиції сприяли швидкому розвитку науково-технічного прогресу в харчовій промисловості, хоча частина отриманих прибутків виводилася за кордон. Впровадження сучасних технологій, механізованого обладнання та парової енергії в гуральництві, борошномельній промисловості та пивоварінні сприяло зростанню продуктивності праці та збільшенню обсягів виробництва. У винокурній і пивоварній галузях заводські підприємства функціонували разом із мануфактурними виробництвами, а в борошномельній промисловості поряд із паровими млинами продовжували працювати водяні млини та вітряки.

У пореформенний період сировина для цукрової, винокурної, тютюнової та олійної галузей харчової промисловості на Правобережній Україні відіграла важливу роль. У період зародження і становлення промисловості, в умовах панування кріпосного права, сировиною були забезпечені помістя, маєтки, на території яких розташовувалися підприємства. Щодо цукрової промисловості, то тільки в окремих випадках цукор повністю або частково закуповувався у сусідніх господарствах. У цей період поширеною була практика, коли підприємство цукрової галузі забезпечувалося сировиною, наприклад, буряком, вирощеною на площах, що належали заводу, або власнику, на території якого воно розташовувалося.

Спочатку основною сировиною для виготовлення горілки було борошно, але згодом все більше почали використовувати картоплю та патоку. Запровадження парових установок високого тиску сприяло активному використанню картоплі для виробництва спирту. Це, у свою чергу, призвело до зростання кількості заводів, що займалися переробкою місцевої сировини, стимулюючи розвиток землеробства та прискорюючи поширення

капіталістичних відносин у сільському господарстві. У 70-х роках XIX століття кількість таких підприємств швидко збільшувалася, а в 1880-х роках виробництво картопляного спирту розвивалося ще інтенсивніше. Водночас, великі гуральні, що спеціалізувалися на переробці зерна, мали значно більшу частку у загальному виробництві спирту.

Варто зауважити, що для тютюнової галузі сировиною були посіви тютюну. Вже у другій половині XIX ст. в руках 2773 господарств (з 25000) було зосереджено понад 3/5 тютюнових посівів. 324 найбільші тютюнники обробляли загалом 2360 десятин тютюнових посівів, що становило понад третину загальної площі. У середньому, на кожне господарство припадало понад 7 десятин посівів тютюну. У пореформений період серед харчових виробництв доволі швидко розвивалася олійна промисловість. Основною сировиною для неї слугувало насіння льону, коноплі та соняшнику. Найбільш інтенсивне зростання цієї галузі спостерігалось в середині 1880-х років [23, с. 11-12].

Таким чином, важливу роль для належного функціонування харчової промисловості Правобережної України відігравало забезпечення її сировиною. В цьому процесі брали участь різні соціальні верстви населення, які володіли і орендували землю, займалися постачанням на різних умовах продукти харчової промисловості. У другій половині XIX ст. активно зводилися заводи, які займалися переробкою місцевої сировини, що сприяло швидкому поширенню капіталістичних відносин у сільському господарстві та харчовій промисловості.

3.4. Інфраструктура, продуктивність та вектор технічних удосконалень у галузі

Наприкінці 60-х рр. XIX ст. внаслідок нестачі коштів у державній казні царський уряд перейшов до залучення приватних капіталів, у тому числі іноземних у будівництво залізниць. Уряд, надаючи концесії акціонерним товариствам на даний вид перевезень, забезпечував їм прибутковість акцій та облігацій, пов'язаних із залізничними позиками. Державна підтримка приватного залізничного будівництва досягла значних масштабів: коштом

бюджету надавалися фінансові гарантії акціонерам, що передбачали мінімальний дохід від експлуатації залізниць та компенсацію гарантованого річного прибутку. Завдяки таким перевагам підприємці охоче бралися за реалізацію залізничних проєктів, не побоюючись фінансових ризиків, пов'язаних із пошуком нових маршрутів [39, с. 293].

У 1870-х рр. російське суспільство охопила гонитва за досить високими для того часу прибутками від залізничної справи, увійшовши в історію під назвою «залізничної лихоманки». Будівництво залізниць стало досить прибутковим, тому цей процес значно прискорився. До середини 1870-х років у країні збудували понад 20 тисяч верств залізниць, які стали ключовим елементом розвитку економіки та основою національної інфраструктури. Спочатку держава пропонувала досить ліберальні умови для залізничного будівництва, однак з часом правила стали суворішими. Імператорський указ від 18 жовтня 1868 року встановив нові умови видачі концесій, що сприяло конкуренції між підприємцями в галузі. Проте фінансові труднощі, зменшення прибутковості залізниць і зростання державного боргу призвели до уповільнення темпів будівництва нових залізничних колій у другій половині 1870-х років.

Наприкінці XIX ст. розпочався новий етап інтенсивного будівництва залізниць, яке, в основному, фінансувалося за рахунок державного бюджету. Міністр фінансів С. Вітте приділяв особливу увагу розвитку залізничної інфраструктури. Залізниці в українських губерніях будувалися як частина загальноросійської мережі. Частина шляхів було побудовано за державний кошт, а решту – великими акціонерними товариствами з підтримкою державного кредитування. Попри численні недоліки залізничного будівництва, у той час було сформовано досить надійну транспортну мережу. У пореформений період протяжність залізниць зросла з 1500 до 50 тис. верст, причому п'ята частина цієї мережі припадала на українські землі. Залізничні колії поєднали різні регіони, центри виробництва та споживання, істотно спростили, прискорили й здешевили перевезення сировини та товарів, а також сприяли розширенню ринків збуту [39, с. 295].

Щоб підвищити продуктивність праці, підприємці запроваджували машини, нові технології та парову енергію, що сприяло збільшенню обсягів виробництва і прибутковості підприємств.

Прагнучи отримати надприбутки, окремі підприємці впроваджували на своїх заводах новітнє обладнання й прогресивні технології, підвищуючи продуктивність праці понад середній рівень у галузі. Це відбувалося в умовах збереження пережитків кріпосницької системи та наявності іноземного капіталу. Унаслідок цього собівартість продукції на таких підприємствах була нижчою за середню ринкову, що давало змогу власникам отримувати не лише звичайну, а й додаткову надлишкову вартість. Саме цей чинник, разом із сприятливими природно-кліматичними умовами, стимулював підприємців Київської, Подільської та Волинської губерній до пришвидшення промислового перевороту в галузі цукровиробництва.

Перехід від мануфактури до фабрик та заводів, впровадження передових технологій – це характерні риси для цукрової промисловості, яка займала провідне місце. Підприємці вкладали значні кошти в реконструкцію вже діючих цукрових заводів, а також будували нові механізовані підприємства з метою збільшення обсягів виробництва на основі підвищення продуктивності праці, а також будували нові механізовані підприємства. На багатьох цукрових заводах використовувалась передова для того часу техніка, зростала механізація виробництва.

Київський цукровий завод, заснований у 1869 році, на 1913 рік належав товариству та був оснащений 23 паровими й газовими двигунами загальною потужністю 518 кінських сил, а також 14 котлами. Щорічний обсяг виробництва цукру складав 2287 000 рублів, а на підприємстві працювали 1300 робітників.

Григорівський цукровий завод, зведений у 1884 році в Київському повіті, також перебував у власності товариства. Станом на 1913 рік завод був обладнаний паровими машинами загальною потужністю 832 кінські сили, мав 11 котлів системи Менье та 2 – Фіцнер-Гампер. На підприємстві працювали

1513 осіб, а річний обсяг виробництва цукру-піску становив 647497 пудів, тоді як рафінаду – до 1000000 пудів.

Товариство Корюковських цукрових заводів було власником Лебединського заводу Чигиринського повіту, на якому працювало 1325 робітників. Обсяг виробництва цукру досяг 1913 р. 2000000 пуд. Устаткування заводу складалося з потужних машин-двигунів.

У власності товариства був і Киселівський цукровий завод Звенигородського повіту, який засновано ще 1869 р. Тут спостерігаються великі обсяги річного виробництва (1315633 пуд.). В устаткуванні підприємства були парові і нафтові двигуни загальною потужністю 585 к.с. і 10 котлів.

Аналогічні тенденції простежуються і в рівні механізації цукрової промисловості Подільської та Волинської губерній. Так, Ялтушківський цукровий завод Могилівського повіту, заснований у 1871 р., уже в 1913 р. виготовив 500 000 пудів цукру-піску та 1 000 000 пудів рафінаду. Технічне оснащення підприємства включало парові машини загальною потужністю 443 к. с. і 9 котлів системи Мен'є [39, с. 298-299].

Вендичанський цукровий завод, заснований у 1894 році в Могилівському повіті, належав товариству й був оснащений паровими двигунами потужністю 825 кінських сил, а також 9 котлами системи Мен'є.

Гніванський цукровий завод, споруджений у 1877 році у Вінницькому повіті, до 1913 року мав у своєму обладнанні чотири парові та шість електричних двигунів із загальною потужністю 1 050 кінських сил, а також 24 котли. На підприємстві працювали 2464 робітники, які за рік виготовили 727456 пудів цукру.

Досконало для цього періоду був обладнаний і потужний Житинський рафінадний завод Ровенського повіту Волинської губернії, який був заснований 1879 р. Правління акціонерного товариства — власника підприємства — розміщувалося у Варшаві. Технічне оснащення заводу включало шість парових і п'ятнадцять електричних двигунів сумарною потужністю 800 к. с., а також котли

із загальною площею нагрівальної поверхні 1230 кв. м. У 1913 р. на підприємстві було вироблено 1200000 пудів цукру.

Не лише акціонерні товариства, а й окремі власники цукрових заводів прагнули модернізувати свої підприємства, покращуючи їхнє технічне оснащення. Наприклад, графиня М. Є. Браницька, якій у 1913 році належали Кожанський, Ольшанський, Саливонківський і Шамраєвський цукрові заводи в Київській губернії, а також граф Й. А. Потоцький – власник Клембівського, Корецького, Кременчукського та Шепетівського заводів у Волинській губернії, інвестували значні кошти в удосконалення виробничого обладнання, зокрема, в машини, котли та іншу техніку, з метою збільшення прибутків. М. А. Терещенко, якому належали Андрушівський цукровий завод у Волинській губернії та Андрушківський у Київській губернії, у 1913 році оснастив свої підприємства паровими двигунами загальною потужністю 1377 кінських сил і 26 котлами [39, с. 300].

У 1847 р. у с. Городище-Пустоварово Київської губернії поміщик І. Подгорський на базі раніше діючого винокурного заводу побудував цукровий завод, а вже 1894 р. завод було реконструйовано та обладнаний 9-ма паровими машинами потужністю 80 к.с. кожна і 11-ма дифузійними апаратами. Станом на 1910 рік завод був оснащений 22 дифузійними апаратами, 13 паровими котлами та 16 центрифугами, що сприяло зростанню обсягів виробництва. Завдяки цьому, якщо в 1860–1861 роках підприємство випустило понад 10 тисяч пудів цукру, то в 1894–1895 роках цей показник зріс до 98 тисяч пудів цукру та 127 тисяч пудів патоки [21, с. 13].

Промисловий переворот у борошномельній промисловості характеризувався впровадженням вальцьового верстата, який прийшов на зміну примітивним жорнам. Не дивлячись на оснащення цієї галузі великими млинами, які споряджували машинами, що діяли за допомогою пари, продовжують працювати велика кількість дрібних, які використовували енергію води і вітру, живутьяглову силу.

Варто зауважити, що з усіх губерній Південно-Західного краю найбільш технічно оснащені були млини в Київській губернії. Якщо 1856 р. тут не було жодного парового млина, то вже у 1913 р. працювали 117 великих парових млинів. Серед них найпотужнішими капіталістичними підприємствами, з передовою технікою, великим оборотним капіталом та значним виробництвом продукції були млини у м. Києві. Відзначалися акціонерне Товариство у складі правління (Л. І. Бродський, А. М. Гольденберг); акціонерне Товариство Кельберів; млин О. Я. Сергєєва. Станом на 1913 р. складне механізоване устаткування, парові машини мали млини гр. М. Є. Браницької у Васильківському повіті; гр. Браницьких у м. Сміла; О. М. Абази в Уманському повіті; Н. Я. Головчинер і К. Красномовид у Бердичівському повіті; В. Й. Ярошинського у Липовецькому повіті та ін. [33, с. 200].

У промисловості губерній Південно-Західного краю провідну роль відігравали цукрова, винокурна та борошномельна галузі. Їхня частка у загальному обсязі промислового виробництва регіону становила 78,2% (19786061 руб.) у 1861 році, 81,6% (164539774 руб.) у 1901 році та 93,2% (364941448 руб.) у 1911 році. Зокрема, у 1911 році в Київській губернії продукція цих галузей досягла 224236384 руб., що становило 96,3% загального промислового виробництва регіону. У Подільській губернії обсяг виробництва у цих сферах сягнув 99060786 руб., що відповідало 93,9% промислової продукції губернії. У Волинській губернії того ж року ці галузі забезпечили випуск продукції на 41644278 руб., що становило 78,3% від загального обсягу промислового виробництва губернії [39, с. 312].

Понад половину всього фабрично-заводського виробництва регіону припадало на цукрову галузь: у 1861 році її частка становила 57,5%, у 1871 — 66,2%, у 1901 — 60,9%, а в 1911 — вже 70,3%. За цей період обсяг продукції цукрової промисловості зріс із 14 543 704 рублів у 1861 році до 275 071 977 рублів у 1911 році, тобто збільшився майже у 19 разів.

Виходячи з цього, Південно-Західний край став головним цукробуряковим районом Російської імперії. Становлення його як центру цукрового виробництва

знаходилося у зв'язку з розвитком торгового землеробства на базі бурякосіяння. Тут активніше, ніж в інших районах, проходив процес промислового перевороту в цукровій промисловості. Це сприяло концентрації виробництва, централізації капіталів та робочої сили. У губерніях краю зосереджувалася найбільша кількість цукрових заводів і вони були найбільш потужними у порівнянні з підприємствами інших галузей промисловості краю.

За обсягами виробництва цукру в Україні Київська губернія займала перше місце за обсягами виробництва цукру. На цій території зосереджувалось велика кількість заводів, на яких працювало майже 50% робітників усіх цукрових підприємств. Відомо, що у 1913 р. в Київській губернії виробіток цукру у 14 разів був більший, ніж 1861 р. У Подільській губернії спостерігаються найвищі темпи зростання виробництва цього продукту. У 1861 році на цукрових заводах було вироблено цукру на суму 910882 руб., а до 1911 року цей показник зріс до 85860352 руб., що в 94 рази більше, ніж у 1861 році.

Наприкінці XIX ст. у Волинській губернії серед промислових підприємств домінували цукрові заводи, хоча обсяги виробництва цього продукту були найменшими серед губерній краю. Наприклад, у 1886 р. на Волині діяли 1064 промислових підприємства, на яких було вироблено продукції на суму 13419894 руб. Дванадцять цукрових заводів виготовили цукор-пісок і рафінад на загальну суму 6324285 рублів, що становило майже 50% від усього обсягу промислового виробництва [13, арк. 16, 17]. У 1911 р. обсяги виробництва цукру становили 12272000 руб., що майже у 12 разів більше, ніж 1861 р. [26].

Напередодні Першої світової війни важливе місце в економіці Південно-Західного краю займала винокурна промисловість, яка характеризувалась швидким зростанням виробництва продукції. У цій галузі виробництво продукції збільшилося з 5155408 рублів у 1861 році до 37400948 рублів у 1911 році, що означає зростання більш ніж у сім разів. Порівнюючи із цукровою промисловістю, у винокурній була велика кількість дрібних підприємств. Так, у Київській губернії переважали середні підприємства, а в Подільській і Волинській – дрібні. Про це свідчать архівні документи початку XX ст. У 1912 р.

у Проскурівському повіті Подільської губернії працювали дрібні винокурні підприємства. Дані заводи перебували у власності таких поміщиків як Б. Билинський (с. Дзеленчи), Н. Кивецький (с. Коритне), Ютке (с. Юлимівка), Радловський (с. Райківці), Орловський (с. Стара Соколівка). На них працювали лише по 5–7 робітників [22, с. 73]. Промисловий переворот вплинув на винокурну промисловість, але не в повному обсязі. Багато заводів мали недостатнє оснащення. Попри це, винокурна галузь залишалася досить прибутковою для підприємців. У 1912 році у Волинській губернії функціонувало 135 заводів, з яких 132 були сільськогосподарськими, а три класифікувалися як промислові підприємства та підлягали промислому оподаткуванню. Загальний обсяг виробленої продукції за цей рік склав 5123914 рублів, з яких 2806796 рублів припадало на експорт.

Крім того, заводи отримали від держави 1076597 рублів у вигляді компенсації за виробництво спирту в рамках так званих безакцизних відрахувань. У процесі перегонки спирту як побічний продукт було отримано 21490846 відер барди, що використовувалася для годівлі худоби, загальна вартість якої становила 107454 рублі [38, с. 313].

Зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка стала досить прибутковою для підприємців. Згідно статистичних даних досліджуваного періоду, промислове виробництво борошна в губерніях краю почалось у 80-х рр. XIX ст. У 1861 році в Київській губернії працювало лише чотири борошномельні підприємства із загальним річним виробництвом на 86944 рублі, а в Подільській губернії діяли чотири крупорушки, які випускали продукцію на суму 100000 рублів на рік. Дрібні водяні млини та вітряки тогочасна звітність не враховувала.

Згідно з архівними документами за 1860 рік, у Подільській губернії в багатьох місцевостях функціонували крупчаті млини, що приносили власникам значний прибуток. У наступні десятиліття підприємці активно розширювали виробництво борошна та круп, впроваджуючи потужні парові машини й механізми. У результаті, у період з 1861 по 1911 рік обсяги виробництва у

борошномельно-круп'яній галузі зросли з 186949 рублів до 53551000 рублів [42, с. 212].

У борошномельній промисловості, порівнюючи з іншими галузями, дрібне виробництво існувало поряд з великим. На початку ХХ ст., більшість млинів краю, ще залишалися дрібними за своєю продуктивністю. Зокрема, на межі ХІХ-ХХ ст. в Україні діяло 658 великих і 5493 дрібних із водяним колесом млинів [25, с. 146].

Найбільша частка млинів була зосереджена в Південно-Західному краї. На початку ХХ ст. у Київській, Подільській і Волинській губерніях нараховувалось 3537 парових і водяних млинів, з них було лише біля 160 великих млинів з річним перемолом більше 200 тис. пуд. зерна. Крім цього, працювало ще багато вітряків і млинів, які працювали за допомогою живої тяглової сили. Зокрема, у Подільській губернії 1911 р. нараховувалось 1426 вітряків, 19 млинів з кінним приводом і 21 крупорушка [8].

Розвиток та поширення великих парових вальцьових млинів свідчили про комерційний характер цього виробництва, в той час як невеликі водяні та вітряні млини традиційного типу продовжували задовольняти продовольчі та господарські потреби місцевих жителів. Власники таких млинів також прагнули отримати хоча б мінімальний прибуток, що залежало від їхньої майстерності та здатності знайти вигідні умови для роботи.

На території Південної України загальна кількість борошномельних підприємств була значно меншою, але серед них значно переважали великі млини. Наприклад, у 1903 році великі борошномельні підприємства Київської та Подільської губерній разом переробили 24 млн пудів зерна, тоді як лише в Катеринославській губернії цей показник сягнув 25 млн пудів [25, с. 146].

За рівнем товарного виробництва борошна серед губерній Російської імперії того часу Київська, Подільська та Катеринославська поступалися лише Саратовській, займаючи друге місце. Основними центрами борошномельної промисловості були Київ і Київський повіт, Катеринослав, а також Катеринославський і Бахмутський повіти. Між великими власниками млинів і

дрібними виробниками точилася запекла конкуренція. Єдиними факторами, що сприяли виживанню малих підприємств, залишалися їхня віддаленість від великих промислових центрів і труднощі з транспортним сполученням [10, с. 29].

Таким чином, одним із показників якісного зростання харчової промисловості став технічний переворот, який розпочався в 30-40-х роках ХІХ ст. Характерною ознакою цього було широке застосування у виробництві парових двигунів, механізмів та верстатів систем машин. Упродовж 70-80 рр. ХІХ ст. в Україні остаточно завершилася технічна перебудова цукрової промисловості. У ході технічної революції капіталісти-цукрозаводчики широко застосовували новітні досягнення європейської та вітчизняної науки й технології цукрового виробництва. Трансформація гуральництва в галузь великої капіталістичної промисловості потребувала формування відповідної машинної основи. Це проявилось в активному запровадженні парових двигунів у винокурному виробництві.

Висновки до третього розділу

Аналізуючи харчову промисловість на території правобережжя напередодні Першої світової війни, а саме: цукрову, винокурну, борошномельну та пивоварну, можна зробити висновок, що борошномельна галузь займала провідну роль в економіці Подільської, Волинської та Київської губерній. У збуті харчової промисловості ярмаркова торгівля відігравала значну роль, що було необхідним для продажу сільськогосподарської продукції та проведення різного виду комерційних операцій. Роль ярмарків були значними, адже вони впливали на розвиток міжрегіональних економічних зв'язків у рамках всеукраїнського ринку.

Розвиток підприємництва в аграрному секторі українських губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. відбувався під впливом реформ 1860–1870-х років, передусім селянської реформи, а також аграрних перетворень, започаткованих П. Столипіним у межах Російської імперії. Ці зміни істотно трансформували систему землеволодіння й землекористування, відкриваючи

ширші можливості для підприємницької ініціативи. З одного боку, спостерігалося поступове зростання селянського землеволодіння, з іншого – скорочення поміщицьких маєтків. Незважаючи на підтримку царським урядом дворянського землеволодіння та гальмування розв'язання ключового питання аграрних відносин – права власності на землю, станове дворянське землеволодіння поступово витіснялося безстановими формами власності.

Для розвитку економіки українських земель у складі Російської імперії в останній третині XIX – на початку XX століття були характерні особливості, які відображали тенденції формування як світового, так і російського капіталізму, що спирався на історичні традиції бюрократичної державності. Ці традиції значною мірою зберігали риси феодально-кріпосницького ладу. Водночас, Україна вирізнялася власними особливостями, що сформувалися під впливом її історичного минулого та господарських практик. Саме це створювало сприятливі умови для розвитку різних напрямів переробки сільськогосподарської продукції.

Іноземних інвесторів, які вклали капітал у харчову промисловість, приваблювали сприятливі умови ринку. Тому іноземні інвестиції сприяли швидкому розвитку науково-технічного прогресу в цій галузі, хоча частина прибутків вивозилася за кордон. Запровадження новітніх технологій, парових двигунів і механізованого обладнання в гуральництві, борошномельній справі та пивоварінні сприяло підвищенню продуктивності праці й розширенню обсягів виробництва. У сфері винокуріння та пивоваріння заводські підприємства співіснували з мануфактурними, тоді як у борошномельній галузі поряд із паровими млинами продовжували працювати водяні млини та вітряки.

Для ефективного функціонування харчової промисловості Правобережної України стало забезпечення сировиною. У цьому процесі брали участь різні соціальні групи, які володіли або орендували земельні ділянки, постачаючи на підприємства продукти харчування за різними умовами. У другій половині XIX століття розпочалося будівництво заводів, що переробляли місцеву сировину,

що сприяло швидкому розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві та харчовій промисловості.

Одним із ключових чинників, що сприяли якісному розвитку харчової промисловості, став технічний переворот, який розпочався в 30-40-х роках XIX століття. Найяскравішою ознакою цього процесу стало масове впровадження парових двигунів, а також систем машин, механізмів і верстатів у виробництво. Упродовж 70-80-х років XIX століття в Україні завершилася технічна модернізація цукрової промисловості. У процесі технічної революції цукрозаводчики-капіталісти активно використовували новітні досягнення науки і технології, як європейської, так і вітчизняної, у виробництві цукру. Перетворення гуральництва на галузь великої капіталістичної промисловості вимагало створення відповідної машинної інфраструктури, що знайшло своє відображення у широкому впровадженні парових двигунів у винокурній промисловості.

Список використаних джерел до третього розділу

1. Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. Т. 24. С. 387–399.
2. Боффа Д. История Советского Союза в 2 т. Т. 1. Москва, 1990. 627 с.
3. Борщевський П., Булда М. З історії розвитку і розміщення цукрової промисловості // Історія народної господарської та економічної думки УРСР. 1983. Вип. 17. С. 59–62.
4. Бучинська В. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX століття // Магістрерський науковий вісник. 2015. Вип. 22. С. 92–94.
5. Ведомости о паровых фабриках и заводах, существующих в Подольской губернии за 1879 г. // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 2. Спр. 12807. 160 арк.

6. Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 414 с.
7. Демьяненко А. Сведения о ремесленной, фабричной и заводской промышленности. Каменец-Подольский, 1865. 69 с.
8. Довнар-Запольский М. В. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям. Киев, 1913. 158 с.
9. Довжук І. Аграрний сектор Наддніпрянської України в середині ХІХ ст. // Проблеми історії України ХІХ-початку ХХ ст.». 2017. Вип. 26. С. 71–72.
10. Довжук І. Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині ХІХ ст.: деякі аспекти розвитку. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2005. Вип. 10. С. 27–33.
11. Жилєнкова І. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. 2012. Вип. 20. С. 112–141.
12. Звіт інструктора з хмелярства Засухіна про стан хмелярства на Волині за 1910 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 352 (Урядовий агроном Волинської губернії). Оп. 1. Спр. 19. 46 арк.
13. Звіт волинського губернатора П. А. Грессера про стан промисловості Волинської губернії за 1871 рік // ЦДАК України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 37. Спр. 651. 127 арк.
14. Звіт київського губернатора про стан губернії за 1880 р. // ЦДАК України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 534. Спр. 422. 86 арк.
15. Звіт про становище Київської, Подільської і Волинської губернії // ЦДАК України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 634. Спр. 724. 20 арк.
16. Кривченко Г. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. К., 1919. 86 с.

17. Крутіков В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Український історичний журнал. 1992. № 3. С. 57–66.
18. Лось Ф. Нариси історії України. Вип. 11. Україна в роки столипінської реакції. К., 1944. 143с.
19. Мельник Л. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. К., 1972. 240 с.
20. Мельников М. Мукомольное дело. СПб., 1879. 28 с.
21. Мочернюк Я. Роль польських поміщиків в розвитку підприємництва в Київській губернії у пореформений період // Sciences of Europe. 2016. № 9 (9). Historical Sciences. С. 13.
22. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Тернопіль, В-во «Рада», 2009. 336 с.
23. Москалюк М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси. 20 с.
24. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: В-во Академії наук Української РСР, 1959. 1: Ремесло і мануфактура. 496 с.
25. Нестеренко О. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 580 с.
26. Обзор Волынской губернии за 1911 год. Житомир, 1912. 180 с.
27. Обзор Подольской губернии за 1911 г. Каменец-Подольск, 1912. 460с.
28. Обзор различных отраслей мануфактурных отраслей промышленности России. СПб., 1865. Т. III. 655 с.
29. Огляд Волинської губернії за 1886 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 доп. Спр. 310. 100 арк.

30. Об утверждении закладной крепости Девишека с Моранцем за недвижимое имущество в м. Зинькове // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 24. Спр. 1083. 29 арк.
31. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. Житомир, 1902. 576 с.
32. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год. Екатеринослав, 1894. 278 с.
33. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 год. Киев, 1857. 385 с.
34. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 год. К., 1912.
35. Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. Т. 36. Отд. II. № 37197.
36. Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. Т. 36. Отд. II. № 37760.
37. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений иностранных подданных за 1915 г. // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 9д. Спр. 80. 110 арк.
38. Протоколи зібрань хмелярів Волині // Державний архів Житомирської області. Ф. 187 (Волинське товариство хмелярства). Оп. 1. Спр. 1. 246 арк.
39. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. Житомир: Полісся, 2012. 600 с.
40. Справа Волинського акцизного управління з описом Бейзелмовського № 46 // Державний архів Житомирської області. Ф. 120 (Волинське губернське акцизне управління). Оп. 1. Спр. 37. 20 арк.
41. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2018. 282 с.
42. Стоколоса Т. Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль, 2021. 304 с.

43. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк, 2003. 319 с.
44. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. Вып. III. К., 1895. 267 с.
45. Фабричная и заводская промышленность Украины в 1908 году. Вып. 5. Харьков. 1922.665с.
46. Цецик Я. Соціально-економічні відносини Волині // Чорноморський вісник. 2014. Вип. 9. С. 104–109.
47. Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 17 сентября.

РОЗДІЛ 4

ЗБУТ ПРОДУКЦІЇ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ТА РОЛЬ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА У ТОРГОВЕЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

4.1. Збут продукції на внутрішніх ринках

Розвиток ринкових відносин у харчовій промисловості, будівництво залізниць, зростання кількості робітничих селищ і міст — усе це стимулювало активізацію торгівлі. Важливу роль у зміцненні міжрайонних економічних зв'язків відіграла внутрішня торгівля. Із розширенням товарообігу вона охоплювала дедалі нові території, проникаючи навіть у найвіддаленіші місцевості. З'являлися нові торговельні осередки, тоді як частина давніх центрів втрачала своє колишнє значення. Це було зумовлено глибокими змінами в розміщенні продуктивних сил, а також розташуванням міст і селищ щодо залізничних ліній і річкових пароплавних шляхів. Поглиблення суспільного поділу праці та господарська спеціалізація Правобережної України сприяли об'єднанню окремих регіональних ринків у загальноукраїнський ринок. Водночас сформувалася нова мережа ярмарків і базарів, тісно пов'язаних зі стаціонарною торгівлею [21, с. 241].

До середини XIX століття активно розвивалися ринкові відносини, розширювалися внутрішня та зовнішня торгівля, тривав процес становлення єдиного національного ринку, водночас спостерігалось скорочення обсягів виробництва [44, с. 25].

Суттєвий внесок у зміцнення економічних зв'язків Правобережної України з загальноросійським ринком зробила стаціонарна магазинно-крамнична торгівля, яка особливо інтенсивно почала розвиватися з 60-х років XIX століття. Її піднесенню сприяло розширення внутрішнього ринку, зумовлене поглибленням суспільного поділу праці, постійним зростанням кількості торгово-промислового населення та поширенням найманої праці. Важливими чинниками стали також розшарування селянства, розвиток відхожих неземлеробських промислів і загальне утвердження капіталістичних відносин,

які після скасування кріпацтва поступово стали домінуючими в промисловості та сільському господарстві [19, с. 98].

Зв'язуючим ланцюгом у товарному обігу окремих районів став залізничний транспорт. Під його впливом відбувався процес децентралізації торгівлі. В кожному більш-менш значному сільському населеному пункті влаштовувалися крамниці, що торгували фабрично-заводськими товарами. Завдяки розвитку залізничного сполучення продукція селянських господарств отримала можливість збуту не лише в найближчих і віддалених містах, а й у спеціалізованих регіонах. Залізниці забезпечували стабільний обмін між цими територіями промисловими та сільськогосподарськими товарами, які реалізовувалися через мережу стаціонарної торгівлі. Отже, багато районів включалися у єдиний всеросійський ринок [19, с. 98-99].

Зокрема, значну роль відігравали Одеська залізниця та Київська залізниця. Перша поєднувала Одеса з Балта, а через неї — з правобережними губерніями, що стало важливим чинником активізації торгівлі [72, с. 37].

В останній чверті XIX століття почали виникати перші монополістичні об'єднання, діяльність яких зосереджувалася переважно у сфері товарообігу й не стосувалася безпосередньо процесу виробництва. Найвищою формою таких об'єднань стали синдикати, що формувалися, насамперед, у тих галузях, де продукція мала значний попит на внутрішньому ринку та відзначалася високою конкурентоспроможністю в межах країни або окремого регіону.

Монополістичні об'єднання прагнули встановити контроль над ринками збуту або розмежувати їх на сфери впливу, усунути конкурентів і забезпечити для себе вигідні умови: занижені ціни на сировину та завищені — на продукцію власних підприємств [37, с. 83-84].

Однією з визначальних особливостей внутрішньої торгівлі була активна участь у ній банківських установ. Вони не лише інтегрували фінансовий капітал із промисловим, а й прагнули здобути домінуючий вплив на національному ринку та здійснювати на ньому фактично безконтрольне керівництво [37, с. 89].

Монополістичний капітал створив розгалужений торговельний апарат. За його допомогою забезпечувалося майже цілковите панування синдикатів на внутрішньому ринку. Вони втручалися в діяльність всієї стаціонарної торгівлі, підпорядковували великі ярмарки і базари. Монополістичні об'єднання встановили жорстоку диктатуру цін, яка давала їм можливість одержувати надприбутки. Цей висновок підтверджували численні факти. Напередодні Першої світової війни прибутки торговельно-промислової буржуазії становили 32,4%, тобто в 2 рази більше, ніж у дворян-землевласників. Уся політика монополій була спрямована на забезпечення лише своїх матеріальних інтересів [37, с. 89-90].

Нагромаджені шляхом торгівлі кошти концентрувалися у банках і кредитних установах, які сприяли дальшому розвитку торгівлі [1, с. 21].

Розвиток стаціонарної торгівлі значною мірою залежав від організації кредиту. До реформи 1861 р. не було капіталістичного кредиту. Тогочасні казенні кредитні установи видавали позику тільки дворянам під заставу землі та кріпаків. Кредитуванням торгівлі частково займався державний комерційний банк, що виник у 1817 р. Упродовж 60-70-х рр. XIX ст. створюється капіталістична кредитна система. Заснований у 1860 р. Державний банк став вести широкі кредитні операції в галузі торгівлі. Лише в його Київській конторі сума позик, виданих «під товари», на початку 1896 р. становила 2,6 млн крб., у 1897 р. – 3,2 млн крб., у 1898 р. – 4,8 млн крб. [19, с. 99].

Стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом з цим, неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Подібно до промисловості, у сфері торгівлі відбувалася концентрація капіталу та поступове усунення дрібних і середніх торговців із оптового й роздрібного секторів. Зокрема, це реалізовувалося через заснування великих універсальних магазинів і розгалужених торговельних мереж із численними філіями [19, с. 99].

Розширення й поглиблення внутрішнього ринку, збільшення обсягу торгівлі оживили діяльність торгових бірж, які почали виникати ще в дореформений період. Перші біржі були товарними [61, с. 62].

Біржі виступали своєрідними осередками окремих економічних районів, відображаючи їхню товарну спеціалізацію. У низці випадків їх створювали поблизу залізничних вузлів, річкових пристаней і морських портів. Основним призначенням бірж було сприяння укладенню взаємовигідних угод у сферах торгівлі, промисловості та сільського господарства [40, с. 174].

Для обслуговування роботи товарних бірж створювалися біржові артїлі, які були юридично незалежними, зосереджувалися на зберіганні товарів, які продавалися через біржі, їх перевезенні, пакуванні, а також виконанні вантажно-розвантажувальних операцій [61, с. 62].

Помітну роль у внутрішній торгівлі відігравали кооперативи. Кооперативний рух виник у 60-80-х роках XIX ст. [36, с. 50]. Вагому роль у розвитку внутрішньої торгівлі відігравала споживча кооперація. Споживчі товариства володіли крамницями й лавками, де товари реалізовувалися за значно нижчими цінами, ніж у приватних торговців. За результатами обстеження 1909 року в Київській губернії, у 160 товариствах вартість основних продуктів харчування була меншою на 5–25%. У середньому кожна кооперативна лавка щороку продавала товарів на 75 600 карбованців. Загалом на Київщині 500 споживчих товариств мали річний обіг у 635 800 карбованців. Навіть якщо припустити середнє зниження цін лише на 10%, кооперативи забезпечували населенню економію в розмірі 378 000 карбованців. У деяких випадках під впливом кооперативної торгівлі приватні крамниці також були змушені знижувати ціни [36, с. 53-54].

Отже, кооперація у сфері внутрішньої торгівлі виконувала кілька важливих функцій. По-перше, вона сприяла залученню широких верств селянства до товарного виробництва, включала їх у товарно-грошові відносини й тим самим поступово трансформувала традиційну систему господарювання, що ще зберігалася в українському селі. По-друге, кооперативний рух посилював економічні зв'язки України в межах загальноросійського ринку. По-третє, він поглиблював взаємодію між селом і містом, формуючи передумови для сталого зв'язку між промисловістю та сільським господарством [36, с. 54].

У пореформений період значного розвитку набув продаж фабрично-заводської продукції торговими фірмами, які отримували її від підприємств у кредит. Через мережу дрібних торговців ці товари збувалися в сільській місцевості. Водночас, попри посилення концентрації торговельного капіталу, істотно зросла чисельність осіб, чия діяльність у той чи інший спосіб була пов'язана з торгівлею [19, с. 100].

Помітну частину населення Наддніпрянської України в добу промислового капіталізму складала дрібні торговці, які щороку отримували посвідчення на право здійснення торгівлі. Так, у 1864 році губернські установи видали понад 23 тисячі таких документів, що надавали їхнім власникам можливість займатися дрібною торгівлею у своїй місцевості. Окрім цього, було оформлено більше тисячі дозволів на розвізну та близько 1500 — на розносну торгівлю [19, с. 101].

У 1882 р. кількість посвідчень на ведення місцевої дрібної торгівлі становило понад 54 тис. Посвідчення на розвізну й розносну торгівлю становили невелику кількість – 1376 і 1834. Проте чисельність дрібних торговців і в наступні роки залишалася значною [19, с. 101].

Варто зазначити, що наприкінці ХІХ століття майже 40% єврейського населення Наддніпрянської України були змушені забезпечувати своє існування за рахунок торгівлі.

Якщо порівняти цей показник з початком ХХ ст., то питома вага євреїв України, які були задіяні в торговельно-посередницькій діяльності, зменшилася у 2 рази. Єврейська торгівля переважно була дрібною. Лише 10% з них забезпечували собі стабільне існування, решта постійно потерпала від банкрутства. Так, на той час в Бердичеві у єврейських крамничках жінки виторговували по 40-50 чи 70 копійок на день [63, с. 130].

У 1879 році торгівля вином і міцними напоями у Волинській губернії, попри заходи влади, спрямовані на обмеження або усунення євреїв із цієї сфери, фактично й надалі перебувала в їхніх руках. Цьому сприяли як селяни, так і поміщики, які саме через єврейських посередників здійснювали різноманітні господарські операції. Загалом на Волині торгівля значною мірою

контролювалася єврейським населенням; конкуренція з їхнього боку виявилася для християнських торговців малоефективною. Зрештою, багато хто змирився з таким становищем і не вживав активних заходів для зміни ситуації. [25, арк. 35-35 зв.]. Крім того, у зазначений період у губернії фіксувалися випадки незаконної торгівлі вином, зокрема за участю С. А. Берштейна [66, арк. 10]. Із повідомлення Волинського наглядача акцизному управлінню у 1896 р. видно, що існували випадки, коли без дозволу акцизного управління відбувався продаж і приготування вина, в даному випадку цим займалися євреї Теофішель і Клигман [74, арк. 1], а в 1897 р. – єврей Л. Качман [64, арк. 1]. В цьому році акцизне управління Волинської губернії звинувачувало селян Заславського повіту у незаконному будівництві винокурного заводу у даному повіті [65, арк. 1].

У пореформений період, особливо в 80–90-х роках XIX століття, провідну роль у внутрішній торгівлі почала відігравати стаціонарна торгівля, яка за масштабами оборотів значно перевершила ярмарки та базари. Її розвиток супроводжувався збільшенням кількості магазинів і крамниць, що здійснювали оптову й роздрібну торгівлю, а також ларків, палаток і різноманітних закладів із продажу горілки, вина, тютюну та інших товарів.

У пореформений час частина поміщиків поступово ставала на буржуазний шлях розвитку. Перехід до капіталістичних форм господарювання потребував значних фінансових ресурсів, тому задля їх накопичення вони зверталися й до торговельної діяльності. Поміщики відкривали магазини та крамниці і через прикажчиків або орендарів не лише забезпечували себе необхідними коштами, а й отримували відчутні прибутки. Тому, не випадково, князь Сангушко у Волинській губернії здавав в оренду понад 20 лавок і шинків, поміщиця Молодецька володіла 44 різноманітними стаціонарними торговельними закладами [35, с. 90].

Постійна торгівля зосереджувалася також і в руках куркулів. Урядова постанова 1863 року, яка дозволяла відкривати крамниці та магазини в селах, стимулювала заможних селян долучатися до торговельної діяльності та її розвивати [4, с. 379].

У пореформену добу спостерігалось стрімке зростання торгової буржуазії. Згідно з офіційними статистичними даними, у 1885 році торгівлею займалося понад 1 мільйон осіб, зокрема й прикажчики, а наприкінці XIX століття їхня кількість зросла до 1,6 мільйона. Ще для 175 тисяч осіб торгівля була додатковим видом діяльності. У Наддніпрянській Україні за цей період чисельність торгової буржуазії збільшилася майже вдвічі — з 175,9 до 334,1 тисячі осіб. Вагому частину цього прошарку становили торговельні посередники — скупники й перекупники, без участі яких рідко відбувалися торгові операції. Серед великої торгової буржуазії помітне місце посідали й українці — власники та керівники комерційних і торгових банків, а також заможні купці, яким належали значні торговельні підприємства [39, с. 55].

Значного поширення набули заклади з продажу горілки, пива та тютюну. Так, у 1864 році в Київській губернії діяли 61 оптовий склад тютюну, 197 крамниць і 716 дрібних крамничок. Окрім цього, тютюн реалізовували в готелях, кав'ярнях, ресторанах, шинках і буфетах — загалом у 1564 торговельних пунктах. Того ж року Київське акцизне управління видало 4 дозволи на розносну та 173 — на розвізну торгівлю тютюном. За даними 1890 року, у Наддніпрянській Україні функціонували 1851 оптовий склад горілки, вина й пива, понад 30 тисяч місць їхнього продажу, а також більше ніж 64 тисячі торговельних точок, де реалізовувався тютюн [19, с. 102].

Для пореформеної стаціонарної торгівлі було притаманне не лише зростання кількості торговельних закладів, а й зміна їхнього територіального розміщення. У багатьох населених пунктах їх число скорочувалося, тоді як у промислових центрах, на залізничних станціях і біля річкових пристаней активно відкривалися нові магазини, крамниці, ларки та палатки [19, с. 103-104].

Стаціонарна торгівля, як і інші її форми, розвивалася нерівномірно: періоди активного зростання змінювалися уповільненням і навіть окремими роками спаду, що залежало від стану промисловості та сільського господарства. Під час промислових і аграрних криз обсяги товарообігу майже не збільшувалися. Негативно позначався на її розвитку й антиробітничий закон,

який дозволяв підприємцям виплачувати частину заробітної плати продуктами з власних крамниць [19, с. 104].

Наслідком якісних змін у торгівлі стало розширення товарного асортименту та поглиблення спеціалізації. У містах, містечках і селах з'являлося дедалі більше крамниць, що пропонували товари повсякденного вжитку — хліб, борошно, м'ясо, бакалійні вироби. Водночас зростала кількість торговельних закладів, які реалізовували предмети розкоші. Оскільки їхніми покупцями були заможні верстви населення, така торгівля зосереджувалася переважно в містах. Серед продукції фабрично-заводського виробництва особливим попитом користувалися текстильні вироби. Їх продаж активно розвивався не лише в містах, а й у селах, де відкривалися спеціалізовані магазини та лавки [38, с. 51]. Попри наявні труднощі та обмеження, у пореформений період стаціонарна торгівля загалом розвивалася доволі динамічно й разом з іншими її формами ефективно виконувала функцію переміщення товарів із сфери виробництва до сфери споживання. Вона стала одним із ключових механізмів реалізації суспільного поділу праці. У магазинах, крамницях та інших торговельних закладах реалізовувалися як місцеві, так і привізні товари [19, с. 104].

У Наддніпрянську Україну привозилися і через стаціонарну торговельну мережу реалізувалися товари з різних місцевостей Російської імперії. З Кавказу надходили нафтопродукти, попит на які неухильно зростав. Навіть у такому невеликому повітовому місті, як Дубно, з спеціально обладнаного складу щорічно тільки гасу продавалося на 25 тис. крб. З Середньої Азії привозився каракуль, який збувався в хутряних магазинах заможним верствам населення. Спеціалізовані заклади займалися продажем виноградних вин і фруктів з Молдови [39, с. 56].

Вагоме значення в збуті текстильної продукції фабрик Центральної Росії та Польщі мала розвинена система постійної торгівлі. Частина цих виробів через регіональні ринки Наддніпрянщини надходила до інших районів півдня Російської імперії. Зокрема, харківські купці реалізовували тканини в Донській області, Воронежській, Ставропольській, Астраханській, Саратовській та низці

інших губерній, тоді як торговці з Житомира й Бердичева постачали їх до Бессарабії. Така торгівля сприяла зміцненню міжрегіональних економічних зв'язків і розширенню ринкового простору [39, с. 56].

Незважаючи на наявні перешкоди, стаціонарна торгівля Росії в цілому і Правобережної України зокрема швидко зростала, розширюючи асортимент і збільшуючи товарний обіг. Вона сприяла розвитку виробничих відносин, здійсненню промислового перевороту.

Вагоме значення у внутрішній торгівлі відігравали базари. Вони були однією із форм постійних економічних зв'язків між містом і селом, сприяли розвитку торговельних відносин між окремими економічними районами.

Залізничний транспорт оживив міські базари, що мали безпосередній зв'язок із стаціонарною торгівлею. На цих осередках концентрувалася реалізація сільськогосподарських товарів, що надходили для поповнення асортименту міських продуктових лавок. У базарні дні розширювалася торгівля промисловими товарами у міських магазинах і крамницях. У деяких місцях базари витісняли ярмарки.

Розгортання капіталістичних відносин у промисловості та сільському господарстві істотно позначилося на розширенні товарного наповнення базарної торгівлі. Поряд із продукцією землеробства й тваринництва, що виготовлялася на продаж у поміщицьких, куркульських і селянських господарствах, усе більшої ваги набували промислові товари [38, с. 49].

На київські базари надходили різноманітні товари, насамперед продукти харчування, а також сіно, овес, дрова й інші предмети першої необхідності, які завозилися не лише з повітів Київської губернії, але й з територій Волині, Чернігівщини та Полтавщини. Водночас із Криму постачалися значні обсяги винограду та фруктів [19, с. 105].

Наддніпрянська Україна, як зазначає К. Воблій, обслуговувалася великими ярмарками загальноросійського і навіть міжнародного значення [9, с. 48].

У Росії щорічно влаштовувалася велика кількість ярмарків. Вони відрізнялися за профілем (лісові, хмелеві, кінні, степові, з продажу худоби), за тривалістю (від 1 до 30 днів і більше), за значенням. Потрібно сказати, що петербурзька «Торгово-промислова газета» (1893-1918 рр.) регулярно публікувала прогнози своїх експертів щодо великих галузей ярмаркової торгівлі, слідкувала за їхнім проходженням, робила підсумки сезону, виявляла «анормальності» [2, с. 136].

В українських ярмарках особливо були зацікавлені російські купці, для яких Правобережна Україна була не тільки джерелом сировини, а й ринком збуту товарів низької якості за високими цінами. З часом російський мануфактурний товар майже повністю витіснив український [21, с. 241-242].

Ярмарки мали важливе значення, зокрема, у торгівлі різними видами сільськогосподарської сировини, худобою, хутром, кустарними виробами і так званім «красним товаром» (бавовняні, шерстяні, шовкові та інші тканини). Вони сприяли також збільшенню обсягу зовнішньої торгівлі [19, с. 106].

Ярмарки мали свої центри, що історично склалися. Так, на Правобережжі своїми ярмарками були відомі Бердичів, Київщина, Волинь. У Волинській губернії існувало до 1 тис. ярмарків, хоча з них більше, ніж $\frac{2}{3}$, представляли собою базари з обігом до 5 тис. крб. [21, с. 242].

Отже, на середину XIX ст. ярмарки стали невід'ємною частиною економіки України. Але тут усе більшу роль відігравали великі російські купці, що закріплювали за собою місця в українських містах. Дрібній українській торговій буржуазії доводилося поступатися своїм місцем, що приводило не тільки до свого роду економічної експансії, але й інтенсивної русифікації міст. Українські поміщики відстоювали не тільки торговельну свободу [21, с. 243].

Особливо значних змін зазнали оптові ярмарки, що в своїй частині скорочували обсяг товарообігу. Деякі ж оптові ярмарки, навпаки, з проведенням залізниць розширювали торгівлю, перетворювалися у міжрайонні і всеросійські торгові пункти [19, с. 106].

У пореформений період збільшується кількість і роль дрібних ярмарків, на які регулярно довозилися товари з промислово-торгових центрів. Необхідними ярмарки були в тих сільських місцевостях, де недостатньо була розвинута постійна торгівля, а збут сільськогосподарських продуктів і селянських промислових виробів не набув організованого характеру [19, с. 107].

Ярмарки відбувалися в усі пори року. У зв'язку з відсутністю вдосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування, найбільші торгові операції на ярмарках проводили в січні, лютому, червні, липні, серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш зручні для транспортування вантажів. Торгові обороти окремих ярмарків були різними: від кількох сот до кількох мільйонів карбованців.

На початку ХХ ст. ярмарки продовжували виявляти тенденцію до зростання. Так, у 1904 р. стан ярмаркової торгівлі на Лівобережній і Правобережній Україні характеризувався такими даними: тут було 3675 ярмарків з привозом товарів на 175 млн крб. У Південному районі за цей рік відбувся 1071 ярмарок з привозом товарів на 100 млн крб. Серед трьох економічних районів Наддніпрянської України великою кількістю ярмарків та їх товарообігом продовжувала виділятися Лівобережна Україна. На неї у 1894 р. припадало 2200 ярмарків з привозом товарів на 100 млн крб., а в 1904 р. – 2597 ярмарків і 155 млн крб. [21, с. 243].

Серед найбільших оптових ярмарків особливо вирізнялася група, яка мала вагоме значення для розвитку торгівлі не лише в окремих регіонах, а й у масштабах усієї держави. На Правобережній Україні провідними були Стрітенський (Контрактовий) ярмарок у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинці та Троїцький у Балті (Подільська губернія). У Південному регіоні значним товарообігом відзначалися Петропавлівський ярмарок у Катеринославі, а також Миколаївський (весняний) і Покровський ярмарки в містечку Каховка (Таврійська губернія) [19, с. 114].

Найбільшим ярмарковим центром Правобережної України був Київ [6, с. 9]. У пореформений час на Київщині провідним ярмарком залишався

Хрещенський контрактний ярмарок у Києві. Сюди звозили товари з численних регіонів Правобережної та Лівобережної України, а також із Центральної Росії, Уралу, Середньої Азії, Кавказу, Білорусі, Царства Польського та Прибалтики. Завдяки такій широкій географії постачання ярмарок обслуговував значну господарську територію. Значення Хрещенського ярмарку полягало не тільки і не стільки в торгівлі товарами, як у біржових операціях по продажу-купівлі сільськогосподарської і промислової продукції, укладанні контрактів на оренду, заставу й продаж нерухомої власності, наймання робочої сили тощо. Під час ярмарку широку діяльність розгортали різні банкірські контори, які пускали в обіг великі суми грошей [19, с. 126-127].

Хрещенський ярмарок у Києві проводився, як правило, у першій половині лютого, проте з часом торгівля на ньому починає занепадати через шляхи сполучення [30, арк. 13].

Привіз і продаж товарів на Стрітенському (Хрещенському) ярмарку в 60-х роках порівняно з останніми передреформеними роками не зазнали особливих змін. У 70-х роках спостерігалось помітне зростання його товарообігу, а у 80-х і особливо в 90-х роках – різке скорочення [19, с. 127].

На Стрітенському ярмарку торгували різними тканинами, шкірами, взуттям, одягом, галантерейними товарами, залізом та іншими металами, бакалійними й москательними товарами, хутром, меблями, екіпажами тощо. Також багато продавалось на ярмарку цукру, хліба, олії, риби, тютюну, солі, лісу. Основна частина цих товарів реалізувалася шляхом біржових операцій. На даному ярмарку торгували купці багатьох міст Наддніпрянської України, а також петербурзькі, московські, костромські, мінські, могилівські, ризькі, варшавські, астраханські, тифліські, ташкентські. Чимало тут було іноземних купців – австрійських, турецьких, перських та інших [19, с. 127; 128].

На Хрещенському ярмарку у 1878 р. цінність виставлених для продажу товарів зросла відносно попередніх років на 334454 крб. (21%), а вартість проданих товарів – на 87970 крб. (12%) [27, арк. 31 зв.]. Негативні наслідки, які проявлялися на ярмарку, полягали в тому, що цукрової продукції було

виставлено і продано тільки 13000 пудів на суму у 74750 крб., тобто менше 1877 р. на 121250 крб. Дана ситуація пояснювалася тодішньою ситуацією у промисловості країни [27, арк. 36 зв.].

У 1879 р. Хрещенський ярмарок не мав важливого економічного значення для країни, так як цукру у 1879-1880 рр. на ярмарку зовсім не було, а із складів продавався тільки один рафінад за ціною 5 крб. 85 коп. і 5 крб. 90 коп. за пуд всього на суму 67275 крб. Весь ярмарковий прибуток становив 1120000 крб., що значно перевищило обороти двох попередніх років [28, арк. 12].

Таким чином, Київський стрітенський контрактний ярмарок відіграв важливу роль у внутрішній торгівлі не тільки Наддніпрянської України, а й Росії в цілому. Він був однією із зв'язуючих ланок багатьох економічних районів країни.

Деяке загальноросійське значення мав Київський літній ярмарок. У 1861 році обсяг привезених на цей ярмарок товарів сягнув 889 тис. крб. У 1867–1871 роках середньорічний привіз становив близько 574 тис. крб., тоді як обсяг реалізації дорівнював у середньому 257 тис. крб. [19, с. 129].

У переважній більшості торговельними справами у Київській губернії здійснювали євреї. Документів на право займатися торгівлею у губернії в 1893 р. було видано 43342 [10, с. 724].

Слід зазначити, що в Київській губернії відро горілки (так званого хлібного вина) коштувало 2 крб. 69 коп. Із цієї суми 64,7 коп. припадало на вартість сирого спирту, 35,1 коп. — на його ректифікацію та очищення, 20,2 коп. становили витрати на транспортування, а 29,6 коп. — на реалізацію [16, с. 232].

У звіті про стан Правобережної України за 1904 рік зазначалося, що основні торговельні операції на цій території зосереджувалися в Києві — провідному промисловому та адміністративному осередку. Найбільша частка угод припадала на реалізацію цукру та зерна. Аналогічна картина у сфері торгівлі спостерігалася також у Чернігівській і Полтавській губерніях [30, арк. 13].

Звичним явищем на ярмарках став збут товарів низької якості. В Києві базарне молоко у 32 випадках із 100 було сфальсифікованим. Крім того, часто

продавалося молоко від хворих корів, у продажу поступало також м'ясо забитих на міських бойнях туберкульозних корів. Так, на Київську губернію припадало більше половини такого м'яса. Подібне було виявлено і на базарах Житомирщини, на ринках інших населених пунктів [40, с. 169].

Варто зазначити, що Київська міська управа отримувала від торговців плату за право торгівлі на Львівському базарі: із 50 торгових місць надходило 2915 крб. 95 коп. У 1891 році вже з 56 місць було зібрано 3322 крб. 15 коп. Це свідчить про те, що місця на базарі надавалися на платній основі [68, арк. 5].

Крім того, у 1892 році власники ларків на Житомирському базарі в Києві зверталися з клопотаннями, в яких просили зарахувати внесені ними застави в оплату оренди торгових місць за 1893 рік. Належні ж податкові платежі вони зобов'язувалися сплатити пізніше згідно з розрахунками. В цьому році дана оплата становила 1210 крб. [69, арк. 7-7 зв.].

У 1892 р. в січні була проведена загальна ревізія торгових місць на Либідському базарі Києва. Виявлено всіх зайнятих місць під ларки 49, під столи 56, під корзини 5, під горшки 1 і під вози 1. Всі продавці мали видані управою ярлики і квитанції. Хто цього не мав, змушений був залишити базар. У 1892 р. ревізія проводилася на Либідському, Володимирському і Бесарабському базарах Києва з повним описом всіх товарів [70, арк. 2-4].

Хлібна торгівля займала одне із головних торговельних операцій не тільки в Київській губернії, а і в усьому південно-західному регіоні країни. Поряд з попитом на хліб для 8 існуючих в Києві парових млинів, які переробляли за рік до 30 млн пудів зерна, збільшилося значення Києва як торговельного центру південно-західні території країни [29, арк. 12 зв.].

Волинська губернія, хоч і мала значну кількість ярмарків, але майже всі вони були дрібними і обслуговували невелику територію. Особливістю ярмаркової торгівлі Волині було те, що тут можна було обміняти одні товари на інші, тому багато людей губернії приїжджали на ярмарки з метою обміну товару [5, с. 126].

У 1861 році в губернії відбулося 457 ярмарків, на які було завезено товарів на суму 802 тис. крб., з яких реалізовано на 396 тис. крб. Згодом кількість ярмарків у Волинській губернії зростає, що супроводжувалося й розширенням їхнього товарообігу. Так, у 1889 році їх налічувалося вже 722, а загальна вартість привезених товарів досягла 2,5 млн крб. Проте майже всі ці ярмарки, за винятком ярмарку в містечку Ратне (куди було завезено товарів на 60 тис. крб.), залишалися невеликими за масштабами [19, с. 129-130]. В 1893 р. у губернії нараховувалося 730 ярмарків і базарів, з щорічним торговим оборотом у 600 тис. крб. Головними предметами ярмаркової торгівлі були: хліб, худоба, вовна, сукно, лісові матеріали, мед, віск і ін. В цьому ж році у губернії було взято 22995 документів на право торгівлі різними товарами. Найбільша кількість (біля 3366) припадала на Житомир і його повіти. 44 належали до першої гільдії і 1456 – до другої [10, с. 313]. Важливе значення для Волинської губернії мала Житомирська хмелева ярмарка, яка була заснована у 1908 р., як зазначалося, для потреб південно-західного хмелярства. Проте вона обслуговувала потреби дрібних хмелярів, чим і пояснювався невеликий оборот даного ярмарку [20, с. 51].

Успенський ярмарок у Бердичеві у 1888 р. розпочинався 15 серпня і продовжувався упродовж 1 тижня. Даний ярмарок вважався «хлібним». На ярмарку поряд із продажем хліба відбувалися торги й іншими речами [62, с. 1].

У Берестечку Волинської губернії 5 разів на рік збиралися ярмарки, під час яких проводилася торгівля худобою, взуттям, одягом, посудом. Були відкриті мануфактурний магазин, кредитна каса [31, с. 183].

За розпорядженням Волинського губернатора з березня 1895 р. в Турійську запроваджено 12 одноденних ярмарків на рік, які відбувалися 16 числа кожного місяця. Це сприяло дальшому зростанню економіки міста [31, с. 681].

Тривалий час Горохів Волинської губернії залишався важливим пунктом ярмаркової торгівлі. На початку ХХ ст. тут було 47 крамниць і проводилося 3-5 одноденних ярмарків на рік. Більшість населення займалося ремеслом і торгівлею. Торгували товарами, виготовленими на місці, а також привезеними з

інших місць. Зокрема, з Луцька та інших міст у Горохів завозилися шкіри, зерно, м'ясо [31, с. 168-169].

Із звіту Волинського губернатора повідомляється, що 25 лютого 1897 року в Ковелі було відкрито 12 одноденних ярмарків і водночас закрито 9 уже діючих. Частину нових ярмарків планували проводити щомісяця – 18 числа [67, арк. 1-2].

Також із доповіді Волинського губернатора випливає, що в другій половині XIX ст. шляхи сполучення мали вагоме значення для розвитку внутрішньої торгівлі. Водночас підкреслювалося, що їхній стан був далеким від належного, що помітно стримувало економічне зростання губернії. Саме тому щороку на ремонт і спорудження доріг виділяли до 2362000 крб.

До 1892 року в губернії проклали 91 версту під'їзних шляхів на суму 918 тис. крб., а починаючи з 1892 року упродовж наступних п'яти років було збудовано ще 450 верст загальною вартістю близько 4 295 тис. крб. [34, арк. 36-37]. У цей період Луцька міська рада просить казенну палату про встановлення на користь Луцька збору податків з товарів, які перевозилися через місто залізною дорогою у розмірі $\frac{1}{2}$ коп. з кожного пуда [73, арк. 1].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Волинській губернії на ярмарках і базарах, залізничних станціях відбувався продаж-купівля хліба [60, с. 107]. Містечко Устилуг було перевалочним пунктом торгівлі хлібом. На початку XX ст. вниз по Західному Бугу щорічно вивозилося 30 тис. пудів зерна [31, с. 144]. Ця особливість була характерною для всього Правобережжя України, де хлібна торгівля займала одне із перших місць у внутрішній торгівлі [8, с. 164].

Вироби харчової промисловості та ремесла, продукти сільського господарства також збувалися на численних ярмарках, що відбувалися на Волині. Лише на території Житомирського, Новоград-Волинського й Овруцького повітів ярмарки відбувалися в 50 населених пунктах [32, с. 30].

У 1878 році статистика засвідчувала, що у Волинській губернії налічувалося 3412 закладів роздрібного продажу вина — на 107 більше, ніж у 1877 році. Водночас щороку зростали масштаби безпатентної торгівлі вином, що пояснювалося високою вартістю патенту разом із додатковими зборами за право

продажу, а також дією закону від 14 травня 1874 року, який дозволяв євреям торгувати вином лише у власних помешканнях, яких більшість із них не мала [24, арк. 28].

Волинська губернія вирізнялася продажем хмелю. Зокрема, на початку ХХ ст. продаж хмелю на ярмарках губернії був підконтрольним, що позбавляло хмелярів різних неприємностей, пов'язаних з доставкою даного продукту в місто і на склади. Ярмарки впливали на покращення якості товару, так як власники продукції бачили різницю товару і прагнули до покращення якості [23, с. 36].

Підвищення попиту на хміль сприяло не лише розширенню площ його вирощування, а й організації збутових кооперативів у Волинській губернії. Саме з ініціативи цих кооперативів у Житомирі в 1908 році було започатковано ярмарок для торгівлі хмелем.

Спочатку хміль збувався по дуже низькій ціні – 7 крб. за пуд і кооперативи несли чималі збитки. Коли ж у 1909 р. вони збудували в губернському центрі хмелесховище і стали зберігати свою продукцію тривалий час, то не тільки витримали жорстоку конкуренцію з боку оптових хмелеторговців, а й стали продавати хміль по 19 крб. за пуд, що одразу дало їм значні прибутки [36, с. 52].

Із звіту старшого інспектора з хмелярства І. І. Засухіна випливає, що в 1908 році на ярмарках Волинської губернії було представлено 132 мішки хмелю, у 1909 році — 590, а в 1910 році — 770 мішків. Кількість укладених угод також змінювалася: у 1908 році їх було 32, у 1909 — 96, а в 1910 — 78. Обсяг реалізованого хмелю становив відповідно 12000 крб. у 1908 році, 66379 крб. у 1909 році та 28000 крб. у 1910 році [26, арк. 25].

Як зазначає К. Воблий, вино, крім збуту на місці, закуповувалося оптовими покупцями і вивозилося для продажу у степову полосу, де винокуріння не було розвинутим [9, с. 32].

У Правобережній Україні користувалися попитом Бердичівські ярмарки – Успенська і Онуфріївська. Остання з'єднувала Україну з Польщею. Сюди з Польщі привозилися промислові вироби в обмін на українську сировину і худобу [9, с. 52].

Подальший розвиток капіталізму у сільському господарстві в цей період сприяв підвищенню ярмаркової торгівлі. Кількість ярмаркових пунктів, наприклад, Волині, зросла з 1907 по 1912 рр. з 156 до 170. У розвитку ярмаркової торгівлі цього періоду посилилися процеси монополізації і тенденції спеціалізації [8, с. 165].

Постановою волинського губернського земського зібрання, яке відбулося 8 грудня 1911 р., за докладом управи в селі Селець Фастівської волості були закриті існуючі там по понеділках після 1 січня, 1 квітня, 1 липня і 1 жовтня ярмарки за невиконання сільським товариством в назначений термін 419 крб. 56 коп. в замість витрат, приведених із суми губернського збору на обладнання ярмаркових ваг. Уповноважені даного товариства просили Повітову управу про задоволення клопотання щодо відкриття у селі Селець ярмарків щомісяця після 10 числа по понеділках та збільшення ярмарків замість 4 до 12 у рік. Своє клопотання вони мотивували тим, що збільшення ярмаркових днів сприятиме швидкому збуту-купівлі продуктів, які потрібні у щоденному вжитку і що при 4 ярмарках не виплатиться відведена суспільством ярмаркова площа і зведені на ній будинки, а також ваги, які обійшлися суспільству в 719 крб. 56 коп. Збільшення кількості ярмарків до 12 в рік є необхідністю для економічного благоустрою селян волості, так як в межах Фастівської волості торгових містечок і ярмарків більше не існує і селянам приходиться їхати за десятки верст – у міста Черняхів, Ушомир, Кутузово та ін. Дане зібрання постановило погодитися з доносом управи і вирішило направити клопотання до губернського зібрання [22, с. 92-93].

На Поділлі важливу роль відігравали Петропавлівський ярмарок у містечку Ярмолинці та Травневий (Троїцький) у Балті. У 1861 році вартість привезених товарів на Травневий ярмарок становила 2,5 млн крб., а на Петропавлівський — 1,1 млн крб. Обсяг реалізованої продукції дорівнював відповідно 800 тис. крб. і 750 тис. крб. Основу ярмаркової торгівлі в Подільській губернії складали зернові культури — пшениця, жито, овес, борошно, а також фабрично-заводська продукція, зокрема цукор, спирт, шкіряні вироби та інші товари. У 1904 році на

Петропавлівському ярмарку на Поділлі було продано товарів на суму 1153271 крб. Тут реалізовували предмети повсякденного вжитку, сільськогосподарські знаряддя та худобу [30, арк. 13 зв.].

Починаючи з 1860 р. на Поділлі відкриття ярмарків відбувалося тільки зі згоди губернатора [78, арк. 1], який сам контролював торгівлю у губернії, про що йдеться у циркулярі Міністерства внутрішніх справ [71, арк. 1]. У 1861 р. купці зверталися до губернатора з метою відкриття винної лавки, на що потрібна була його згода [71, арк. 1-1 зв.].

Із звіту Подільського губернатора за 1874 р. дізнаємося, що корчми були головним притулком грабіжників і пристанищем для розбійників [77, арк. 3].

За період 1899-1900 рр. Уладівським цукрово-рафінадним заводом Подільської губернії було продано на ярмарках чорної патоки на суму 9412 крб. 98 коп. [11, с. 7], в 1900-1901 рр. – відповідно на 9088 крб. 84 коп. [12, с. 7] і в 1901-1902 рр. – на 11459 крб. 27 коп. [13, с. 7].

Продаж і відправка цукру Ялтушківським цукровим заводом Поділля у 1899-1900 рр. становили 11903 крб. 98 коп. [14, с. 4].

Варто навести також дані щодо кількості закладів з продажу спиртних напоїв у Подільській губернії.

Таблиця 4.1

Кількість закладів з продажу спиртних напоїв у Подільській губернії
[складено за: 50, с. 25; 51, с. 32; 52, с. 35; 53, с. 30; 54, с. 40; 55, с. 48-49;
56, с. 36; 57, с. 74; 58, с. 59; 59, с. 54; 76, с. 39-40]

Роки	1890	1891	1892	1893	1895	1896	1897	1899	1901	1903	1905	1910
Губернія	кількість закладів											
Подільська	3871	3733	3682	3600	3148	3019	629	567	524	662	739	2042

У 1900 р. загальна кількість торговельно-промислових операцій на Поділлі у грошовому вимірі становила 122070000 крб. З усіх повітів Подільської губернії найкраще себе проявив Вінницький повіт, який становив 1/6 всіх губернських торговельних операцій, давши прибутку на суму 20030000 крб.; далі були такі повіти, як Брацлавський із 14,3 млн крб., Могилівський – 13,1 млн крб.,

Ольгопільський – 12,4 млн крб. і Кам'янецький – 11,8 млн крб. Інші повіти в меншій мірі проявили себе, давши наступну кількість прибутку: Летичівський – 3,7 млн крб., Балтський – 5 млн крб. та Ушицький – 5,2 млн крб. [17, с. 39].

Великі міські ярмарки обслуговували господарсько-адміністративні регіони, об'єднували їх в одне економічне ціле, також втягували українські землі в систему всеросійського ринку, були важливими пунктами всеросійського обміну. На цих ярмарках практикувалася оптова торгівля, в якій головна роль належала купцям і поміщикам. На великі міські ярмарки привозили товари з усіх українських губерній, багатьох центральних губерній Росії, з Білорусії, Польщі, Прибалтики [21, с. 244].

Отже, у пореформену добу окремі українські ярмарки й надалі посідали значне місце у внутрішній торгівлі, оскільки саме тут активно впроваджувалися ринкові механізми: торгівля за зразками, спеціалізація на реалізації певних видів товарів, здійснення біржових операцій, участь торговельних фірм. Такі ярмарки відігравали помітну роль у загальнонаціональному товарообігу, забезпечували збут промислової та сільськогосподарської продукції, стимулювали розвиток виробництва й сприяли розширенню внутрішнього ринку.

4.2. Транспортне забезпечення збуту продукції на зовнішні ринки

Поява та подальший розвиток транспортної системи мали вагомий вплив на соціально-економічний розвиток Правобережної України, сприяючи пришвидшенню формування ринкових відносин.

Зовнішньоторговельні зв'язки здійснювалися переважно через залізничний транспорт. Правобережна Україна належала до тих національних регіонів, де активно розгорталася нове залізничне будівництво. За масштабами та темпами прокладання колій вона не відставала від Центральної Росії.

Друга половина 1860-х – перша половина 1870-х років XIX ст. стала етапом найактивнішого залізничного будівництва, упродовж якого було сформовано основу залізничної мережі в Україні [47, с. 13]. У 1866–1871 роках у Російській імперії щороку прокладали значні обсяги колій: у 1866 р. –

728 верст, у 1867 р. – 688, у 1868 р. – 1141, у 1869 р. – 1540, а в 1870 р. – 1723 версти залізниць [49, с. 83].

Наприкінці 1860-х і впродовж 1870-х років Наддніпрянська Україна сформувала доволі розгалужену мережу залізниць. Вони поєднали провідні промислові центри регіону з внутрішніми та зовнішніми ринками, відкривши українському зерну, цукру й продукції тваринництва шлях на експорт і забезпечивши край текстильними та іншими товарами [45, с. 481].

Якщо у 1869 році протяжність залізничних колій в Україні становила 366 верст, то вже в 1879 році вона зросла до 1057 верст. Переважна частина магістралей пролягала з півночі на південь, у напрямку портів Чорного та Азовського морів. Саме ними транспортували значні обсяги зерна для подальшого морського експорту [48, с. 119].

У 1860–1870-х роках ХІХ ст., у період промислового перевороту, транспорт відігравав ключову роль, сприяючи завершенню індустріальних змін у харчовій промисловості та створюючи передумови для динамічнішого розвитку ринкових відносин у сільському господарстві [19, с. 96].

У 1866 році державна казна розпочала прокладання залізничної лінії Київ–Балта, проте невдовзі будівельні роботи було передано на концесійних умовах компанії бельгійського підприємця де-Врієра. Царський уряд забезпечив компанії низку привілеїв, зокрема право закупівлі будівельних матеріалів на місці та безмитного ввезення обладнання.

Кульмінаційним періодом залізничного будівництва Наддніпрянщини були 70-ті роки ХІХ ст. Тільки за п'ятнадцять років (1865-1880 рр.) були введені в експлуатацію лінії Одеса-Балта, Київ-Балта, Київ-Брест, Курсько-Київська і Курсько-Харково-Азовська залізниці, залізниця Харків-Миколаїв, залізниця Костянтинівка, Лозово-Севастопольська, Фастівська і Донецька, які становили близько 40% всієї залізничної сітки, введеної в Україні в експлуатацію упродовж другої половини ХІХ ст. [3, с. 116].

Налагодження залізничного сполучення Києва з південно-західними губерніями та промисловими центрами, зокрема Москвою, стало важливим

етапом у становленні транспортних зв'язків Наддніпрянської України з Росією. До сфери тяжіння Курсько-Київської залізниці входили найбільш економічно розвинені та густонаселені повіти Курської, Харківської, Полтавської й Чернігівської губерній, що спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків, пшениці, гречки, тютюну, конопель та інших технічних культур [3, с. 121].

У 1890-х роках транспортна мережа зазнала подальшого розширення. Якщо попередні магістралі заклали основу залізничного сполучення, то нові лінії не лише доповнювали вже існуючу систему, а й поглиблювали її розвиток, стимулюючи економічне освоєння та зростання продуктивних сил у раніше недостатньо залучених до господарського обігу районах.

Із другої половини 1860-х років через бюджетний дефіцит царський уряд відмовився від переважно казенного будівництва залізниць і перейшов до заохочення приватнокапіталістичного підприємництва. Зокрема, значну частину позики 1866 року було спрямовано залізничним концесіонерам. Російські промисловці, фінансисти та представники вищої бюрократії вбачали у спорудженні залізниць значні прибутки. Уряд фактично не проводив попередніх розвідувальних робіт на трасах майбутніх ліній і погоджувався з кошторисами, складеними самими підприємцями. Завищуючи вартість будівництва, вони отримували можливість надавати значні знижки банкірам для полегшення розміщення капіталу. Нерідко залізничні спекулянти прокладали дороги за рахунок облігаційного капіталу, залишаючи акції у власному розпорядженні [46, с. 152-153].

У 1860–1870-х роках залізничне будівництво здійснювалося кількома шляхами: безпосередньо державою; акціонерними компаніями; коштом держави через концесіонерів, які обов'язково створювали акціонерні товариства; шляхом надання концесій на конкурсних засадах; через видачу концесій акціонерним товариствам. Ці форми спорудження залізниць у Росії різнилися, насамперед, механізмами фінансування, проте кожна з них потребувала значних капіталовкладень [3, с. 127].

Отже, попри значні зусилля уряду та широкі пільги, надані акціонерним компаніям, залучити в достатньому обсязі ні внутрішній, ні іноземний капітал до спорудження залізниць не вдалося. Через це масштабна програма залізничного будівництва, окреслена у 1862 році й розрахована переважно на приплив закордонних інвестицій, а не на кошти державної скарбниці чи внутрішні ресурси, так і не була повністю реалізована. У 1865–1897 роках у Правобережній Україні застосовувалися три основні форми спорудження залізниць: державна (казенна), будівництво силами акціонерних компаній та діяльність залізничних товариств [3, с. 128].

Сферою, у яку поміщики інвестували відносно небагато коштів, але від якої прагнули отримати максимальні вигоди, було розширення залізничної мережі. Нерозвиненість транспорту зумовлювала відокремленість регіонів, стримувала підприємницьку активність і гальмувала економічне зростання. Тому ще до скасування кріпацтва найбагатші родини шукали можливості вкладення капіталу в прокладання залізниці з Києва до Одеси. У 1858 році Ксаверій Браницький, який проживав у Франції, виступив з ініціативою створення товариства з капіталом у 50 тис. акцій номіналом по 500 франків кожна. Він планував придбати 10 тис. акцій особисто та намагався залучити до проєкту родини Потоцьких, Воронцових і Ротшильдів [75, с. 214].

Капітали Товариства взаємного страхування цукрових фабрик, провідним акціонером якого був Владислав Браницький, було спрямовано на п'ять проєктів, реалізацію яких планували здійснити впродовж найближчих років. Прокладені залізничні лінії здебільшого відповідали інтересам великих землевласників, через чиї маєтки вони проходили або з якими межували. Багато великих виробників зерна й цукрових буряків, користуючись зв'язками в державних установах, домагалися дозволів на зміну трас із певними відхиленнями, що дозволяло зручніше транспортувати продукцію у випадках, коли їхні маєтки були віддалені від станцій [75, с. 214]. Інвестування в залізничні акції приносило поміщикам подвійну вигоду: з одного боку — прямий дохід у вигляді дивідендів,

а з іншого — опосередковані переваги, зокрема активізацію торгівлі та полегшення збуту продукції.

Залізничні товариства, що володіли магістралями, не маючи реальних стимулів до підвищення ефективності, фактично не дбали про їхню рентабельність. Більше того, збитковість часто виявлялася для них вигідною, адже держава гарантувала акціонерам високий прибуток, покриваючи всі втрати за рахунок казни. У результаті це спричиняло стрімке зростання збитків і накопичення значної заборгованості залізниць перед державою [3, с. 134].

Отже, у другій половині XIX ст. спорудження залізниць стало ключовим напрямом економічної політики царського уряду, який небезпідставно вважав, що забезпечення країни розвиненою мережею шляхів сполучення є визначальною умовою її господарського й технічного поступу. Політика в галузі залізничного будівництва, зорієнтована на інтереси союзу поміщиків і підпорядкована також воєнно-стратегічним завданням царизму, водночас об'єктивно сприяла розвитку ринкових відносин. Паровий залізничний транспорт перетворився на необхідну передумову й супутника нового, більш прогресивного способу виробництва [3, с. 140].

Поєднуючи між собою різні райони Правобережної України та забезпечуючи їхній зв'язок із Росією, залізниці стимулювали формування внутрішнього ринку й водночас зміцнювали економічні контакти із зовнішнім світом [15, с. 240].

Із середини 1860-х років, коли в Наддніпрянській Україні розпочалося активне спорудження залізниць, гужовий транспорт опинився в умовах нерівної конкуренції з новим видом перевезень. Певний час така конкуренція ще зберігалася завдяки тому, що мережа ґрунтових шляхів була значно густішою, ніж залізнична. Проте можливості гужового транспорту суттєво поступалися: він не міг забезпечити ані перевезення великих обсягів вантажів, ані належної швидкості, зручності, безпеки, регулярності й дешевизни. Через обмеженість тягової сили та низьку продуктивність гужові засоби були спроможні транспортувати лише невелику частину тих вантажів, які перевозила залізниця.

Різниця у швидкості була разючою: якщо гужові товарні перевезення здійснювалися зі швидкістю 30–50 верст на добу, то залізничні – 150–300 верст, тобто у 5–6 разів швидше. Подібна перевага спостерігалася й у питаннях зручності, безпеки та регулярності перевезень. Щодо вартості, то, за свідченнями сучасників, транспортування гужовим способом коштувало 1/10–1/15 копійки з пудо-версти, тоді як залізницею – 1/30–1/50 копійки, а інколи тариф знижувався навіть до 1/76–1/113 копійки з пудо-версти [46, с. 162].

Маючи у своєму розпорядженні значні фінансові ресурси, залізниці з метою нарощування обсягів перевезень не лише систематично знижували тарифи, а й запроваджували додаткові пільги — надавали знижки на транспортування вантажів у межах 10–20 % залежно від відстані, здійснювали перевезення в кредит, споруджували під'їзні колії, склади, елеватори та інші об'єкти інфраструктури [46, с. 162].

У Наддніпрянській Україні вже перші залізничні лінії 1860–1870-х років, прокладені вздовж основних чумацьких шляхів, суттєво підірвали цей традиційний промисел. З відкриттям залізниць від Кременчука та Києва до Одеси чумацькі маршрути в цих районах Правобережжя втратили своє колишнє значення, а обсяги перевезень чумаками різко скоротилися, оскільки переважна частина вантажів була переорієнтована на залізничний транспорт. Наприкінці 1880-х років перевезення лише по Одеській залізниці значно перевищували загальний обсяг чумацького транспортування середини 1860-х років [46, с. 163].

Гужовий транспорт поступово зосередився переважно на підвезенні вантажів до залізничних станцій, портів, пристаней і великих міст із прилеглих територій. Однак спорудження під'їзних рейкових, зокрема вузькоколіїних, шляхів до заводів, копалень і пристаней фактично усунуло його від конкуренції із залізницею навіть на невеликих відстанях [46, с. 163].

Гужовий транспорт і надалі мав помітне значення у перевезенні сільськогосподарської продукції та промислових товарів, особливо в тих губерніях, де залізнична мережа була розвинена недостатньо. Зокрема, у Волинській губернії значні обсяги вантажів транспортувалися гужовим

способом – у 1905–1911 роках через митні пункти було перевезено 769 тис. пудів. Водночас приділялася увага будівництву та належному утриманню шляхів: зокрема, Волинська управа спрямувала на ці потреби 2,1 млн крб. [8, с. 168].

У 1888 році було створено Друге пароплавне товариство по Дніпру. Його основним завданням стало інвестування коштів у відносно слаборозвинену на той час галузь дніпровського пароплавства вище порогів, зокрема у вантажні перевезення металу, вугілля та цукру. Із розгортанням промисловості в Придніпров'ї та на Донбасі ця діяльність приносила акціонерам значні дивіденди [46, с. 165].

Обсяги вантажообігу Дніпром поступово зростали: у 1903–1907 роках вони становили 262,3 млн пудів, а в 1908–1912 роках — уже 270,2 млн пудів. Серед основних вантажів переважали також ліс і зерно. Загалом на водних шляхах функціонувала 161 річкова пристань, із них 69 — у Київській губернії, 42 — у Подільській та 50 — у Волинській. Важливе значення мала й річка Дністер: у 1908–1911 роках перевезення жита, ячменю, пшениці, кукурудзи та інших зернових збільшилися з 4,1 млн пудів до 10,1 млн пудів; борошна, круп, висівок і макухи — з 17,6 тис. пудів до 285,9 тис. пудів (у 1910 р.); яєць — з 1,4 тис. до 3,6 тис. пудів. Попри позитивну динаміку, розвиток річкового транспорту постійно ускладнювався природними перешкодами, зокрема мілководдям, наявністю порогів та іншими гідрологічними особливостями [8, с. 168].

Отже, упродовж трьох пореформених десятиліть пароплавство на Дніпрі та його притоках, завдяки активізації підприємницької діяльності, досягло помітного розмаху. Розширення річкового судноплавства поряд із розвитком залізничного транспорту стало важливим чинником господарського піднесення регіону та сприяв розвитку торгівлі Правобережної України в системі всеросійського ринку. Зокрема, верхнім Дніпром, Сожем і Десною з центральних губерній Росії та з Білорусі транспортували залізо, металеві вироби, скло, ліс і лісоматеріали. Натомість угору по Дніпру, Десні та Прип'яті в напрямку Росії й Білорусі відправляли зерно, спирт, цукор, сіль та інші товари. Із дніпровських пристаней до морських портів надходили переважно хліб, цукор, спирт і вовна.

Отже, річкове пароплавство разом із залізничним транспортом посідало важливе місце в розвитку товарного виробництва та сприяло зміцненню господарських зв'язків між Наддніпрянщиною й прилеглими регіонами.

Значного поступу зазнав і морський транспорт, який став важливим чинником розширення зовнішньоторговельних зв'язків.

Правобережна Україна посідала помітне місце в імпорتنій торгівлі Російської імперії. Через українські морські порти та сухопутні митниці проходили значні обсяги іноземних товарів, які реалізовувалися як на місцевому ринку, так і за його межами. Частина закордонної продукції безпосередньо надходила до купецьких крамниць, інша – збувалася оптовими партіями на українських ярмарках. Звідти через посередників іноземні товари потрапляли на міські торги, сільські базари, а також до магазинів у містах і містечках [18, с. 185].

Правобережна Україна була одним із важливих районів експорту спирту. У 1886–1890 роках звідси щороку в середньому вивозили 736 тис. відер, у 1891–1895 роках — 385 тис., а в 1896 році — 313 тис. відер, що становило відповідно 14,1%, 17,6% і 18,9% загальноімперського експорту цієї продукції. Натомість обсяги вивозу спирту з Лівобережної України були значно меншими: у 1886–1890 роках — 378 тис. відер (7,2% загального експорту), у 1891–1895 роках — 117 тис. (5,4%), а в 1896 році — лише 7 тис. відер (0,4%). Вагому роль у зовнішній торгівлі спиртом відігравала Одеса, яка наприкінці ХІХ століття посідала друге місце в імперії після Лібава. У 1885 році загальноімперський експорт спирту становив 3,8 млн відер, з яких 834 тис. (22%) було реалізовано через Одеський порт. У 1895 році через нього пройшло близько 510 тис. відер, тобто понад 29% із 1,7 млн відер, вивезених з країни. До Одеси спирт надходив переважно з Правобережної та Південної України, а частково — і з Лівобережжя [21, с. 262].

Горілчана промисловість посідала вагоме місце в експортній структурі Волинської губернії. Так, у 1900 році обсяг спирту, вивезеного з губернії за кордон, становив близько 90% від загальноімперського експорту цієї продукції [60, с. 105].

Згодом, у 1910 році, на волинський хміль надійшли замовлення із Санкт-Петербурга та Шотландії. У зв'язку з цим місцеві виробники мали надіслати зразки продукції до цих регіонів і зазначити її вартість, після чого хміль надходив на відповідні ринки [42, арк. 1–2]. У 1911 році з Волині хміль експортували на міжнародні ринки за ціною 40 крб. за пуд. [43, арк. 5].

У 1914 році рада Волинського товариства хмелярства планувала налагодити збут хмелю на ринках Північної Америки для потреб американських пивоварних підприємств. Це обґрунтовувалося тим, що на Волині вирощували високоякісні сорти хмелю, близькі за своїми характеристиками до найкращих зразків продукції Німеччини та Австрії [41, арк. 49].

Хміль із Волинської губернії на початку ХХ ст. експортувався також до Австрії та Німеччини, переважно до міст Нюрнберг і Заац, де його піддавали сортуванню. Після цього продукцію реалізовували під іноземними торговими марками в Англії, Франції, Бельгії та інших країнах. Отже, волинський хміль не потрапляв на міжнародні ринки під власною назвою, і споживачі не знали, що фактично використовують продукцію з Волині [23, с. 38].

Основними видами продукції, що експортувалися з повіту, були зернові культури: пшениця становила 35% загального обсягу вивозу, ячмінь — 16,5%, овес — 5,7%. Окрім цього, вивозили овочі (6,1%), насіння соняшнику (3,3%), сільськогосподарські відходи (2,1%), а також просо, гречку й кукурудзу (разом 1,5%). Частка сіна становила 0,9%, а фруктів — 0,1% [7, с. 4].

Отже, спостерігається тенденція до постійного зростання експорту пшениці, ячменю, борошна та сільськогосподарських залишків. Водночас обсяги вивозу жита, вівса, насіння соняшнику й овочів із кожним роком скорочувалися.

Упродовж 1900–1913 років обсяги зовнішньої торгівлі зросли більш ніж у два рази. У структурі експорту Російської імперії майже дві третини становила сільськогосподарська продукція — насамперед зерно, технічні культури (льон, коноплі) та окремі види тваринницької продукції. У 1913 році частка зернових дорівнювала приблизно $\frac{2}{5}$ загального експорту, тоді як у попередні роки вона сягала майже половини. Царський уряд заохочував вивезення аграрної продукції,

оскільки це підтримувало золотий монометалізм і забезпечувало стабільність державних фінансів. Напередодні Першої світової війни експорт зерна збільшився вдвічі порівняно з 1890-ми роками. У 1911–1913 роках щорічні доходи від його продажу за кордон становили 596 млн крб. Близько половини виробленого льону-сирцю також спрямовувалося на зовнішні ринки. Традиційними статтями експорту залишалися ліс і хутро; водночас постійно зростали обсяги вивозу масла, яєць і бекону. Реалізація продукції тваринництва за кордоном контролювалася банками, у тому числі іноземними, які співпрацювали з великими експортними компаніями та представництвами зарубіжних фірм [33, с. 416].

Значні обсяги зерна з Наддніпрянщини експортувалися через балтійські порти та сухопутні митні пункти. Так, у 1895 році лише залізничним транспортом через балтійські порти з українських губерній було вивезено 7,7 млн пудів зерна. Із Подільської та Волинської губерній у 1862–1864 роках через Волочиську, Гусятинську, Дружкопільську, Ісаковецьку й Радзівіллівську митниці щороку в середньому експортували близько 333 тис. пудів. У 1865–1867 роках цей показник зріс до 1 450 тис. пудів на рік. У 1874 році через Волочиську та Радзівіллівську митниці було вивезено понад 14 млн пудів зерна. Загалом у 1895 році лише залізницями через сухопутні митниці з українських губерній експортували 31 млн пудів зерна [21, с. 257].

Також слід навести дані, які показують ринки збуту хлібної продукції Подільської губернії на початку ХХ ст., про що свідчить таблиця 4.2.

Таблиця 4.2

Ринки збуту продукції Подільської губернії у 1909-1911 рр. [17, с. 38]

Назва вантажу	Хліборобські продукти				
	У сирому стані		Перероблені		
Ринки збуту	Зерно-хліб		Цукр р	Мук а	Інші прод укти

	Пшениця	Жито	Овес	Ячмінь				
Подільська губернія	17,6	6,6	23,4	7	83,3	3,4	9,6	23,7
Київська губернія	3,3	0,5	0,8	1	4,1	2,3	1	2
Волинська губернія	5,6	0,6	1,9	0,9	–	0,3	0,4	6,2
Все Правобережжя	26,5	7,7	26,1	8,9	87,4	6	11	3,9
Польща	1,5	11,4	2,6	17,2	–	–	18,3	7
«Північно-Західний край»	0,5	3,5	0,2	5,6	–	–	18,9	9,
Одеса	44,7	47,8	55	14,7	9,9	47,4	8,1	125
Миколаїв	2,6	6,9	–	0,4	–	–	–	0,1
Німеччина	1,8	12,5	2,1	28,7	0,6	9,7	19,3	1,3
Австрія	12,1	6,5	8,5	2,7	0,6	4,4	1,1	3,1

Крім землеробської продукції, з України на зовнішні ринки постачалися значні обсяги товарів тваринницького походження — коні, велика рогата худоба, вівці, свині, вовна, шкіри, масло, сало, м'ясо та інші вироби [21, с. 259]. Проте у грошовому вираженні експорт продукції тваринництва поступався вивезенню сільськогосподарських культур приблизно у 4,5 раза [33, с. 418].

З Російської імперії, у тому числі з Правобережної України, на зовнішні ринки постачалися значні партії сирих шкір. Вироби після обробки також експортувалися, однак їхня частка в загальному обсязі залишалася значно меншою. Зокрема, у 1872–1873 роках за кордон було відправлено 282 тис. пудів необроблених шкір і лише 33 тис. пудів оброблених; у 1882–1883 роках —

відповідно 4589 тис. і 58 тис.; у 1893–1895 роках — 481 тис. і 13 тис.; у 1896–1897 роках — 475 тис. і 47 тис. пудів. Головними осередками вивезення сирих шкір виступали порти Риги, Санкт-Петербурга та Одеси, а також митні установи Правобережної України [21, с. 260].

Отже, розвиток внутрішнього ринку, посилення спеціалізації в промисловості та сільському господарстві, а також модернізація транспортної інфраструктури в пореформену добу сприяли активному розширенню торговельних зв'язків Правобережної України з іншими регіонами Російської імперії.

Висновки до четвертого розділу

Із зростанням обсягів товарообігу торговельні зв'язки поширювалися на нові простори, охоплюючи навіть найвіддаленіші місцевості. Формувалася значна кількість нових торгових осередків, тоді як чимало традиційних центрів поступово втрачали своє колишнє значення. Вирішальними чинниками цих змін стали глибокі трансформації в розміщенні продуктивних сил, а також залежність міст і поселень від транспортних шляхів. Посилення суспільного поділу праці й господарська спеціалізація Правобережної України сприяли об'єднанню локальних територіальних ринків у єдиний загальноукраїнський ринок.

Суттєве значення для посилення економічних зв'язків Правобережної України з всеросійським ринком мала стаціонарна торговельна мережа — магазинна та крамнична торгівля.

Сполучною ланкою в товарному обігу між окремими районами виступав залізничний транспорт. Саме під його впливом розгортався процес децентралізації торгівлі.

За умов стрімкого розвитку ринку стаціонарна торгівля зазнала якісних змін і набула нових форм. Водночас постійно зростав її обсяг та розширювався асортимент товарів.

У пореформену добу торговельна буржуазія стрімко зростала. Стаціонарна торгівля, як і інші її форми, розвивалася нерівномірно: переживала етапи

піднесення й уповільнення, а також окремі роки занепаду, що визначалося станом промисловості та сільського господарства.

Розвиток залізничного транспорту оживив міські базари, що мали безпосередній зв'язок із стаціонарною торгівлею.

У пореформений період українські ярмарки продовжували посідати вагоме місце у внутрішній торгівлі, оскільки саме тут упроваджувалися ринкові механізми.

Друга половина 1860-х – перша половина 1870-х років XIX ст. стала етапом найактивнішого розгортання залізничного будівництва, упродовж якого було сформовано основу залізничної мережі. Колії поєднали провідні промислові центри Наддніпрянщини з внутрішніми та зовнішніми ринками, забезпечивши українському зерну, цукру й продукції тваринництва можливість виходу на світовий ринок.

Гужовий транспорт використовувався переважно для перевезення вантажів до залізничних станцій, портів, пристаней і великих міст із прилеглих територій.

Поступ річкового пароплавства активізував торговельні зв'язки Правобережної України в межах загальноросійського ринку.

Окрім продукції землеробства, з України за кордон експортували значні обсяги товарів тваринницького походження – зокрема коней, велику рогату худобу, овець, свиней, вовну, шкіри, масло, сало, м'ясо та інші продукти.

Розвиток внутрішнього ринку, поглиблення спеціалізації промисловості й сільського господарства, а також удосконалення транспортного сполучення сприяли розширенню торговельних зв'язків Правобережної України з іншими регіонами.

Список використаних джерел до четвертого розділу

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с.
2. Архангельская И. Д. Из истории ярмарок в России // *Вопросы истории*. 2001. №11-12. С. 136-139.

3. Белінський Є. Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // *Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду*. 1963. С. 114-141.
4. Блау А. А. Торгово-промислова Росія. СПб., 1899. 2702 с.
5. Братчиков А. Матеріали для дослідження Волинської губернії в статистическому, етнографіческому, сільськогосподарському і інших відношеннях. Житомир, Вып. 1. 1868. 129 с.
6. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К., 1997. 43 с.
7. Вывоз хлебных грузов из Александровского уезда по Харьковско-Николаевской железной дороге в 1882-1896 гг. Александрия, 1899 г. 82 с.
8. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи // *Київська старовина*. 1999. №5. С. 164-170.
9. Воблый К. Г. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.). М.: Издание правления сахаротреста. 1928. Т. 1. 412 с.
10. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. 1897. Т. 2. 3399 с.
11. Годовой отчёт общества Уладовского свёкло-сахарного и рафинадного завода за период 1899-1900 гг. Винница, 1901. 9 с.
12. Годовой отчёт общества Уладовского свёкло-сахарного и рафинадного завода за период 1900-1901 гг. Винница, 1902. 10 с.
13. Годовой отчёт общества Уладовского свёкло-сахарного и рафинадного завода за период 1901-1902 гг. Винница, 1903. 9 с.
14. Годовой отчёт товарищества Ялтушковского сахарного завода за 1899-1900 гг. Киев, 1900. 21 с.
15. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. К.: Вища шк., 1970. 298 с.

16. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): істико-правове дослідження. Харків: СІМ, 2005. 448 с.
17. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929. 210 с.
18. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К.: В-во АН УРСР, 1962. 208 с.
19. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
20. Денисов В. И. Ярмарки. СПб., 1911. 138 с.
21. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2003. 312 с.
22. Журнал засіданий п'ятою чрезвычайной сессии Житомирского уездного собрания 12 мая 1914 года. Житомир, 1914. 135 с.
23. Засухин И. О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию // *Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии*. 1910. №2. С. 22-40.
24. Звіт волинського губернатора за 1878 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 532. Спр. 181. 101 арк.
25. Звіт волинського губернатора про стан губернії за 1879 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 533. Спр. 158 123 арк.
26. Звіт інструктора з хмелярства Засухіна про стан хмелярства на Волині за 1910 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 352 (Урядовий агроном Волинської губернії). Оп. 1. Спр. 19. 46 арк.
27. Звіт київського губернатора про стан губернії за 1878 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 532. Спр. 202. 72 арк.

28. Звіт київського губернатора про стан губернії за 1880 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 534. Спр. 422. 86 арк.

29. Звіт київського губернатора за 1895 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 626. Спр. 277. 64 арк.

30. Звіт про становище Київської, Подільської і Волинської губернії // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 634. Спр. 724. 20 арк.

31. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1970. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1970. 746 с.

32. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1973. 726 с.

33. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 464 с.

34. Копії докладів Миколі II стосовно селян і селянських земельних наділів на Правобережній Україні, сервітутів, про стан залізних доріг і ін. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 846. Спр. 462. 39 арк.

35. Кругляк Б. А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках XIX ст. // *Архіви України*. 1971. №5. С. 88-91.

36. Кругляк Б. А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1989. Вип. 23. С. 50-55.

37. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // *Український історичний журнал*. 1986. №10. С. 81-90.

38. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках XIX ст. // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1980. Вип. 14. С. 48-53.

39. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1983. Вип. 17. С. 53-58.

40. Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) // *Отечественная история*. 1993. 32. С. 165-175.

41. Листування з генеральним консульством США і Японії, Міністерством торгівлі і промисловості, головною конторою Всеросійської виставки // Держархів Житомирської області. Ф. 187 (Волинське товариство хмелярства). Оп. 1. Спр. 30. 158 арк.

42. Листування з російсько-англійською торговельною палатою про умови експорту хмелю в Англію і повідомлення палати про зарахування відділення хмелярства Волинського відділу імператорського російського товариства садівників дійсними членами російсько-англійської торговельної палати на 1911 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 187 (Волинське товариство хмелярства). Оп. 1. Спр. 3. 37 арк.

43. Листування із власниками пивоварних заводів у Росії, російсько-англійською торговельною палатою, англійськими, німецькими та іншими фірмами про продаж волинського хмелю // Держархів Житомирської області. Ф. 187 (Волинське товариство хмелярства). Оп. 1. Спр. 6. 92 арк.

44. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX-XX вв. Харьков: Консул, 1999. 288 с.

45. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 2. 728 с.

46. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. К.: В-во Київського університету, 1972. 240 с.
47. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні. К.: Вища шк., 1988. 104 с.
48. Нариси історії України / [під ред. К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова]. К., 1944. 215 с.
49. Наша железнодорожная политика по документам архива комитета министров. Исторический очерк / [составил Н. А. Кислинский]. СПб.: Издание канцелярии комитета министров, 1902. Т. 2. 324 с.
50. Обзор Подольской губернии за 1890 год. 144 с.
51. Обзор Подольской губернии за 1891 год. 156 с.
52. Обзор Подольской губернии за 1892 год. 182 с.
53. Обзор Подольской губернии за 1893 год. 171 с.
54. Обзор Подольской губернии за 1895 год. 208 с.
55. Обзор Подольской губернии за 1896 год. 207 с.
56. Обзор Подольской губернии за 1897 год. 176 с.
57. 438. Обзор Подольской губернии за 1899 год. 252 с.
58. Обзор Подольской губернии за 1901 год. 215 с.
59. Обзор Подольской губернии за 1903 год. 195 с.
60. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. // *Український історичний журнал*. 2000. №1. С. 102-108.
61. Пилипчук В. Товарні біржі в процесі оптової торгівлі // *Економіка України*. 1993. №9. С. 62-65.
62. По городам Юго-Западного края (Каменец, Бердичев, Житомир) // *Киевлянин*. 1888. №243. 9 ноября.
63. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // *Український історичний журнал*. 1996. №4. С. 124-132.

64. По звинуваченню Л. Качмана у безпатентній торгівлі вином // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (Волинське губернське акцизне управління). Оп. 1. Спр. 260. 19 арк.

65. По звинуваченню селян у будівництві незаконного винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (Волинське губернське акцизне управління). Оп. 1. Спр. 262. 49 арк.

66. Про генеральну перевірку торгівлі і промисловості по Волочиську Старокостянтинівського повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (Волинська казенна палата). Оп. 2. Спр. 1984. 559 арк.

67. Про заснування ярмарків у Києві // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатор). Оп. 627. Спр. 174. 5 арк.

68. Про повернення у 1893 р. місця на Львівському базарі // Держархів міста Києва. Ф. 163 (Київська міська управа). Оп. 5. Спр. 61. 15 арк.

69. Про повернення на 1893 р. місць під ларки на Житомирському базарі // Держархів міста Києва. Ф. 163 (Київська міська управа). Оп. 5. Спр. 62. 43 арк.

70. Про ревізію базарів у 1892 р. // Держархів міста Києва. Ф. 163 (Київська міська управа). Оп. 5. Спр. 146. 117 арк.

71. Рапорти повітових поліцій і відомості про діючі винокурні заводи, виробництво вина, ціни на спирт і трьохпробне вино // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 1. Спр. 3323. 30 арк.

72. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2 т. К.: Державне видавництво України, 1927. Т. 2. 280 с.

73. Справа Луцької міської ради // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (Волинська казенна палат). Оп. 2. Спр. 942. 13 арк.

74. Справа по звинуваченню євреїв у приготуванні вина без дозволу акцизного управління // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (Волинське губернське акцизне управління). Оп. 1. Спр. 261. 3 арк.

75. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.

76. Филимонов В. В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911. 218 с.

77. Циркуляри і рапорти губернатора // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 1. Спр. 9488. 168 арк.

78. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ про ярмаркову торгівлю // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 1. Спр. 9685. 2 арк.

ВИСНОВКИ

У результаті виконаного дослідження було з'ясовано, що людський фактор відігравав вирішальну роль у формуванні, функціонуванні та розвитку харчової промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

З'ясовано рівень дослідженості проблеми, ступінь опрацювання джерельної бази та визначено методологічні засади дослідження. Проаналізувавши стан наукової розробки проблеми, можна говорити про те, що вона ще не була предметом спеціального вивчення, залучена до дослідження джерельна база є достовірною, що дозволяє в повному обсязі дослідити обрану тему.

Доведено, що цукрова промисловість – домінуюча галузь на Поділлі та частково Київщині. Млинарство було поширене по всьому регіону, з особливим розвитком у районах із густим аграрним населенням. Активно розвивалася спиртова промисловість. Відчутним був вплив етнічного чинника: на Волині – польські та єврейські підприємці, на Поділлі – польська шляхта, на Київщині – українці, росіяни, євреї.

Розкрито економічну політику держави та систему забезпечення галузі промисловою сировиною. Відзначено, що у другій половині XIX – на початку XX ст. Російська імперія проводила політику, спрямовану на поступову індустріалізацію, однак, із переважним акцентом на важку промисловість і залізницю. Харчова промисловість розвивалася завдяки ініціативі приватного капіталу – дворянства, купецтва, іноземних інвесторів, меншою мірою – державної підтримки.

Висвітлено діяльність родин Терещенків, Симиренків, Яхненків та їх внесок у розвиток економіки України. З'ясовано, що дані династії стали засновниками національної індустрії в Україні. Їхня діяльність вийшла за межі звичайного підприємництва – вони заклали підвалини економічного модерну, інтегрували Україну у світову економічну систему, а також сприяли становленню

національної ідентичності через підтримку освіти, науки, культури й технічного прогресу.

Визначено джерела і шляхи формування та поповнення кадрів для цукрової, борошномельної, винокурної промисловості на території Правобережної України у пореформений період. Формування кадрів у харчовій промисловості Правобережної України у пореформений період здійснювалося за рахунок місцевого сільського населення, доповненого внутрішніми мігрантами та учнями на виробництві. Кваліфікований персонал готувався на підприємствах, у технічних школах, згодом – у вищих навчальних закладах. Хоча система підготовки була розгалуженою, вона залишалася практичною, нестандартизованою, із високим ступенем залежності від приватної ініціативи власників заводів. Підготовка кадрів, здебільшого, мала виробничо-практичний характер. Власники підприємств часто самостійно організовували навчання, або запрошували фахівців з-за кордону. Кадровий склад галузі був неоднорідним: сезонність, низький рівень початкової освіти та відсутність єдиної державної системи підготовки гальмували професійне зростання працівників. Однак, поступово, під впливом технічного розвитку галузі, відбувалася еволюція від некваліфікованої до спеціалізованої праці, що стало передумовою формування стабільного промислового робітництва в регіоні.

Наприкінці XIX – на початку XX століття харчова промисловість зазнала суттєвих змін, зумовлених розвитком науки, техніки, урбанізації та зростанням населення. У цей період активно впроваджувалися матеріально-технічні вдосконалення, що стали основою для формування сучасної харчової індустрії.

На межі XIX–XX століть збут харчової продукції розширюється і ускладнюється. Його основними напрямками були задоволення внутрішнього попиту у швидко зростаючих містах, забезпечення державних структур та експорт (особливо цукру, борошна, зерна).

Розвиток транспорту на території Правобережної України наприкінці XIX – на початку XX століття був ключовим фактором економічного зростання, зокрема, для харчової промисловості. У цьому регіоні (Вінниччина, Київщина,

Поділля, частина Волині) спостерігався активний розвиток залізничного транспорту, що визначило специфіку його промислового піднесення. Наприкінці XIX ст. активно прокладалися залізничні колії для з'єднання аграрних регіонів із портами Чорного моря. У цей період відкрите сполучення Київ–Балта, яка з'єднала правобережжя з південними портами.

Проаналізовано рівень популяризації родин підприємців Симиренків, Терещенків, Харитоненків та ін. Це дає змогу зрозуміти не лише їхню економічну роль, а й культурний, соціальний та національний вплив на розвиток України наприкінці XIX – на початку XX століття. Ці родини стали не лише промисловцями, а й меценатами, культурними лідерами.

Таким чином, людський фактор у харчовій промисловості Правобережної України був не лише елементом виробничого ланцюга, а й активним агентом змін, який впливав на економічну, соціальну та культурну динаміку регіону в досліджуваній період. Комплексне вивчення цього чинника дозволяє глибше зрозуміти механізми індустріального розвитку та трансформації українського суспільства на межі XIX–XX століть.

Харчова промисловість Правобережної України у зазначений період була однією з провідних галузей регіональної економіки та розвивалася в умовах переходу від мануфактурного до фабрично-заводського виробництва. Визначальну роль у цьому процесі відігравав людський фактор, який впливав на темпи модернізації, організацію виробництва та соціально-економічні відносини в галузі. Соціальний склад працівників харчової промисловості формувався переважно з селянського населення, що було зумовлено аграрним характером регіону та сезонністю виробництва. Значну частку робочої сили становили малокваліфіковані працівники, що негативно позначалося на продуктивності праці та рівні технологічної культури підприємств. Кадровий потенціал галузі характеризувався нерівномірним поєднанням традиційних форм праці з елементами індустріальної організації виробництва. Власники підприємств і технічний персонал, зокрема, інженери та майстри, часто мали іноземне походження, або освіту, що сприяло впровадженню нових технологій, але,

водночас, поглиблювало соціальну дистанцію між управлінським апаратом і робітниками. Умови праці та рівень соціального захисту робітників харчової промисловості залишалися складними: тривалий робочий день, низька заробітна плата, відсутність належної охорони праці та соціальних гарантій. Це сприяло зростанню соціальної напруженості та формуванню робітничого протестного руху наприкінці XIX – на початку XX ст. Людський фактор відігравав ключову роль у виробничих конфліктах і страйковому русі, що поширювався на підприємствах харчової галузі Правобережної України. Робітничі виступи були зумовлені не лише економічними причинами, а й усвідомленням власних соціальних і професійних інтересів, що свідчить про поступове формування робітничої самосвідомості. Державна політика Російської імперії щодо регулювання трудових відносин у харчовій промисловості мала обмежений і фрагментарний характер. Законодавчі ініціативи кінця XIX – початку XX ст. лише частково враховували інтереси працівників і не змогли суттєво поліпшити їхнє становище, що зберігало гостроту соціальних проблем у галузі. Взаємодія людського фактора з економічними, технологічними та соціальними чинниками визначила специфіку розвитку харчової промисловості Правобережної України. Рівень професійної підготовки, трудової мотивації та соціальної адаптації працівників значною мірою зумовлював ефективність функціонування підприємств у період індустріальної модернізації.

Таким чином, людський фактор був одним із ключових елементів розвитку харчової промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Його вплив проявлявся як у стимулюванні економічного зростання та технологічних змін, так і у загостренні соціальних суперечностей, що у сукупності визначили особливості історичного розвитку галузі напередодні революційних подій XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с.
2. Архангельская И. Д. Из истории ярмарок в России // *Вопросы истории*. 2001. №11-12. С. 136-139.
3. Блау А. А. Торгово-промышленная Россия. СПб., 1899. 2702 с.
4. Борщевський П., Булда М. З історії розвитку і розміщення цукрової промисловості // *Історія народної господарської та економічної думки УРСР*. 1983. Вип. 17. С. 59–62.
5. Братчиков А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Житомир, 1868. Вып. 1. 129 с.
6. Белінський Є. Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // *Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду*. 1963. С. 114-141.
7. Білецький П. Участь іноземних підприємців у харчовій промисловості Подільської губернії: друга половина XIX – початок XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. 2014. Т. 24. С. 387–399.
8. Білоцерківська В. Василь Федорович Симиренко – меценат української культури // *Бібліотечний вісник*. 2007. № 3. С. 36-38.
9. Василь Симиренко – меценат українського книговидання: за матеріалами виставки «Пам'яті Великого Хорса». Всеукраїнська асоціація музеїв. URL. <https://vuam.org.ua/uk/704>
10. Ведомости о паровых фабриках и заводах, существующих в Подольской губернии за 1879 г. // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 2. Спр. 12807. 160 арк.
11. Венгерська В. О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К., 1997. 43 с.

12. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. № 29. 20 июля.

13. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №30. 27 июля.

14. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №31. 3 (16) августа.

15. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. № 32. 10 (23) августа.

16. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №35. 31 августа (13 сентября).

17. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №36. 7 (20) сентября.

18. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №38. 21 сентября (4 октября).

19. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №39. 28 сентября (11 октября).

20. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №43. 26 октября (8 ноября).

21. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №44. 2 (15) ноября.

22. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №46. 16 (29) ноября.

23. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1908. №47. 23 ноября (6 декабря).

24. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1909. №5. 1 (14 февраля).

25. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1909. №14. 5 (18 февраля).

26. Вестник сахарной промышленности // *Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков*. 1910. №14. 4 (17) апреля.
27. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи // *Київська старовина*. 1999. №5. С. 164-170.
28. Воблый К. Г. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.). М.: Издание правления сахаротреста. 1928. Т. 1. 412 с.
29. Водотика Т. Історії успіху: видатні українські бізнесмени ХІХ ст. Харків: Фоліо, 2020. 235 с.
30. Володимир Симиренко – гордість українського садівництва. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/biblioteka/volodymyr-symyrenko-hordist-ukrajinskoho-sadivnytva/>.
31. Володимир Симиренко – обірване життя нащадка славетного роду. URL: <https://uain.press/blogs/1141387-1141387/>.
32. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. 1897. Т. 2. 3399 с.
33. Вывоз хлебных грузов из Александровского уезда по Харьковско-Николаевской железной дороге в 1882-1896 гг. Александрия, 1899 г. 82 с.
34. Відомість про кількість робочих машин і видів вироблених заводами виробів // Держархів Хмельницької області. Ф. 244 (Подільський губернський статистичний комітет). Оп. 1. Спр. 5. 146 арк.
35. Годовой отчёт общества Уладовского свёкло-сахарного и рафинадного завода за период 1899-1900 гг. Винница, 1901. 9 с.
36. Годовой отчёт общества Уладовского свёкло-сахарного и рафинадного завода за период 1900-1901 гг. Винница, 1902. 10 с.
37. Годовой отчёт общества Уладовского свёкло-сахарного и рафинадного завода за период 1901-1902 гг. Винница, 1903. 9 с.
38. Годовой отчёт товарищества Ялтушковского сахарного завода за 1899-1900 гг. Киев, 1900. 21 с.

39. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. К.: Вища шк., 1970. 298 с.
40. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Харків: СІМ, 2005. 448 с.
41. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929. 210 с.
42. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Каменец-Подольский, 1903. 897 с.
43. Гульдман В. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 414 с.
44. Гуржій І. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. К.: Радянська Україна, 1958. 40 с.
45. Гуржій І. О. Зародження робітничого класу України. К.: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.
46. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К.: В-во АН УРСР, 1962. 208 с.
47. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
48. Демьяненко А. Сведения о ремесленной, фабричной и заводской промышленности. Каменец-Подольский, 1865. 69 с.
49. Денисов В. И. Ярмарки. СПб., 1911. 138 с.
50. Династія Сими́ренків: найкращий цукор і найсмачніші яблука. Центр громадського моніторингу і контролю. URL: <https://naglyad.org/uk/2017/08/01/dinastiya-simirenkiv-najkrashhij-tsukor-i-najsm/>.
51. Довжук І. Аграрний сектор Наддніпрянської України в середині XIX ст. // *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 71–72.

52. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2003. 312 с.

53. Довжук І. Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. 10. С. 27–33.

54. Довнар-Запольский М. В. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям. Киев, 1913. 1158 с.

55. Довнар-Запольский М. В. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям. Киев, 1913. 158 с.

56. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 271 с.

57. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // *Український історичний журнал.* 2007. №5. С. 18-41.

58. Донік О. Просвітницька діяльність родини Терещенків в Україні. URL: <https://uain.press/blogs/ivan-tereshhenko-pidpriyemets-blagodijnik-metsenat-1335105>.

59. Донік О. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 254-267.

60. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 314 с.

61. Донік О. Терещенки – меценати та їх внесок у культурну спадщину України // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2001. № 2. С. 149-179.

62. Донік О. Терещенки. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STR=Tereschenky_rid.

63. Дорожній журнал фабричного інспектора // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 7. 85 арк.
64. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан, про склад і кількість робітників і про умови їх роботи на підприємствах Київської і Волинської губерній // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія Київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 4. 191 арк.
65. Дорожній журнал фабричного інспектора про технічний стан, про склад і кількість робітників і про умови їх роботи на підприємствах Київської і Волинської губерній // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія Київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 5. 192 арк.
66. Жам О. Борошномельне виробництво Житомирського повіту в ХІХ столітті // *Краєзнавство*. 2000. № 1–2. С. 187-195.
67. Жеребило І. Меценатство як прагнення до суспільної користі в Україні // *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2008. № 3. С. 82-90.
68. Жилєнкова І. Особливості економічного розвитку українських земель Російської імперії в пореформену добу // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2012. Вип. 20. С. 112–141.
69. Журнал засіданий п'ятою чрезвычайной сессии Житомирского уездного собрания 12 мая 1914 года. Житомир, 1914. 135 с.
70. Засухин И. О положении хмелеводства на Волыни и мерах к его улучшению и развитию // *Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии*. 1910. №2. С. 22-40.
71. Звіт Волинського губернатора за 1878 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 532. Спр. 181. 101 арк.
72. Звіт Волинського губернатора П. А. Грессера про стан промисловості Волинської губернії за 1871 рік // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 37. Спр. 651. 127 арк.

73. Звіт Волинського губернатора про стан губернії за 1879 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 533. Спр. 158. 123 арк.

74. Звіт Київського губернатора за 1895 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 626. Спр. 277. 64 арк.

75. Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1878 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 532. Спр. 202. 72 арк.

76. Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1880 р. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 534. Спр. 422. 86 арк.

77. Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1880 р. // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 534. Спр. 422. 86 арк.

78. Звіт про становище Київської, Подільської і Волинської губернії // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 634. Спр. 724. 20 арк.

79. Звіт фабричних інспекторів по семи округах Київської губернії за 1914 р. // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 574 (Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії). Оп. 1. Спр. 1742. 30 арк.

80. Звіт інструктора з хмелярства Засухіна про стан хмелярства на Волині за 1910 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 352 (Урядовий агроном Волинської губернії). Оп. 1. Спр. 19. 46 арк.

81. Іван Терещенко – підприємець, благодійник, меценат. URL: <https://uain.press/blogs/ivan-tereshhenko-pidpriyemets-blagodijnik-metsenat-1335105>.

82. Із книги опису помістя Подільського губернаторства за 1872 р. // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 52. Спр. 437. 62 арк.

83. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1970. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1970. 746 с.

84. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К.: Інститут історії АН УРСР, 1972. 778 с.

85. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. (Серія книг «Історія міст і сіл Української РСР»: у 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). 1973. 726 с.

86. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 464 с.

87. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 464 с.

88. Його іменем названо кафедру садівництва: видатні вчені-садівники Левко та Володимир Сими́ренки. URL: https://nubip.edu.ua/news/yoho-imenem-nazvano-kafedru-sadivnytstva-vydatni-vcheni-sadivnyky-levko-ta-volodymyr-symyrenky?utm_source=chatgpt.com

89. Калашник Ю. Нікола Терещенко: до 200-ліття від дня народження. Суми, 2019. С. 13.

90. Ковтун Ю. Сузір'я Сими́ренків. Київ: Україна, 2009. 382 с.

91. Копії докладів Миколі II стосовно селян і селянських земельних наділів на Правобережній Україні, сервітутів, про стан залізних доріг і ін. // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). Оп. 846. Спр. 462. 39 арк.

92. Кошолан О. Розвиток системи професійної освіти на Поділлі // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету*. 2009. Вип. 29. С.116–129.

93. Кривченко Г. Производство масличных семян и маслобойная промышленность на Украине. К., 1919. 86 с.

94. Кругляк Б. А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках XIX ст. // *Архіви України*. 1971. №5. С. 88-91.
95. Кругляк Б. А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1989. Вип. 23. С. 50-55.
96. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // *Український історичний журнал*. 1986. №10. С. 81-90.
97. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках XIX ст. // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1980. Вип. 14. С. 48-53.
98. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) // *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1983. Вип. 17. С. 53-58.
99. Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) // *Отечественная история*. 1993. 32. С. 165-175.
100. Крутіков В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 57–66.
101. Кудласевич О. Розвиток українського підприємництва. URL: https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-4-31-2009/rozvitok-ukrainskogo-pidpriemnictva-ta-jogo-socialna-rol-dinastijatereshhenkiv/?utm_source=chatgpt.com
102. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // *Український історичний журнал*. 1996. №2. С. 65-73.
103. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.

104. Лазечко П. Меценати української культури // *Дзвін*. 2003. № 7. С. 114–115.
105. Левицький В. Легка промисловість українських губерній. Броди: Просвіта, 2018. 392 с.
106. Левицький В., Москалюк М. Джерела формування робітників легкої промисловості // *Краєзнавство*. 2017. № 1/2. С. 175–183.
107. Лень А. Забезпечення харчової промисловості України інженерно-технічними кадрами в другій половині XIX – на початку XX ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія. 2012. Вип. 2. С. 38–43.
108. Лень А. Розвиток технічного прогресу у борошномельній промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Україна–Європа–Світ*. 2012. Вип. 9. С. 340–344.
109. Лень А. Внутрішня торгівля товарами харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія Історія. 2012. Вип. 1. С. 68–72.
110. Листування з генеральним консульством США і Японії, Міністерством торгівлі і промисловості, головною конторою Всеросійської виставки // Держархів Житомирської області. Ф. 187 (Волинське товариство хмелярства). Оп. 1. Спр. 30. 158 арк.
111. Листування з Міністерством торгівлі і промисловості // ЦДІАК України у м. Києві. Ф. 575 (Канцелярія київського окружного інспектора). Оп. 1. Спр. 183. 275 арк.
112. Листування з російсько-англійською торговельною палатою про умови експорту хмелю в Англію і повідомлення палати про зарахування відділення хмелярства Волинського відділу імператорського російського товариства садівників дійсними членами російсько-англійської торговельної палати на 1911 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 187 (Волинське товариство хмелярства). Оп. 1. Спр. 3. 37 арк.

113. Листування із власниками пивоварних заводів у Росії, російсько-англійською торговельною палатою, англійськими, німецькими та іншими фірмами про продаж волинського хмелю // Держархів Житомирської області. Ф. 187 (Волинське товариство хмелярства). Оп. 1. Спр. 6. 92 арк.

114. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX-XX вв. Харьков: Консул, 1999. 288 с.

115. Лось Ф. Нариси історії України. Вип. 11. Україна в роки столипінської реакції. К., 1944. 143с.

116. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. М.: Госполитиздат, 1956. Т. 2. 728 с.

117. Мартинчук С. Соціальні взаємини підприємців та робітників Волинської губернії // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2016. Вип. 27. С. 250-256.

118. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: В-во Київського університету, 1972. 240 с.

119. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні. К.: Вища шк., 1988. 104 с.

120. Мельников М. Мукомольное дело. СПб., 1879. 28 с.

121. Меценатство на освітянській ниві М. Терещенка. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/1915>.

122. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: В-во «Рада», 2009. 336 с.

123. Москалюк М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2005. 20 с.

124. Москалюк М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 31–36.

125. Мочернюк Я. Роль польських поміщиків в розвитку підприємництва в Київській губернії у пореформений період // *Sciences of Europe*. 2016. № 9(9). Historical Sciences. С. 13.
126. Нариси історії України / [під ред. К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова]. К., 1944. 215 с.
127. Наша железнодорожная политика по документам архива комитета министров. Исторический очерк / [составил Н. А. Кислинский]. СПб.: Издание канцелярии комитета министров, 1902. Т. 2. 324 с.
128. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX веков. М.: Госполитиздат, 1954. 308 с.
129. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 580 с.
130. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.
131. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: В-во Академії наук Української РСР, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 496 с.
132. Новинский М. Г. Винокуренная промышленность Волынской губернии (Оттиск из трудов киевского агрономического общества). К.: Товарищество «Печатная С.П. Яковлева», 1913. 12 с.
133. Нікола Терещенка – гетьман цукру. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2557037-nikola-teresenko-getman-cukru.html?utm_source=chatgpt.com
134. Ніколаєва Т. Вплив підприємців на розвиток інфраструктури // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2004. Вип. 8. С. 192–193.
135. Ніколаєва Т. Роль підприємців в Україні в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // *Український історичний журнал*. 2005. №1. С. 82–96.

136. Ніколаєва Т. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861-1914 рр.) // *Український історичний журнал*. 2011. № 3. С. 95-107.

137. Об утверждении закладной крепости Девишека с Моранцем за недвижимое имущество в м. Зинькове // *Держархів Хмельницької області*. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 24. Спр. 1083. 29 арк.

138. Обзор Волынской губернии за 1911 год. Житомир, 1912. 180 с.

139. Обзор Волынской губернии за 1912 год. 104 с.

140. Обзор Волынской губернии за 1914 год. 86 с.

141. Обзор Киевской губернии за 1898 год. 134 с.

142. Обзор Киевской губернии за 1905 год. 130 с.

143. Обзор Киевской губернии за 1907 год. 166 с.

144. Обзор Киевской губернии за 1908 год. 187 с.

145. Обзор Подольской губернии за 1890 год. 144 с.

146. Обзор Подольской губернии за 1891 год. 156 с.

147. Обзор Подольской губернии за 1892 год. 182 с.

148. Обзор Подольской губернии за 1893 год. 171 с.

149. Обзор Подольской губернии за 1895 год. 208 с.

150. Обзор Подольской губернии за 1896 год. 207 с.

151. Обзор Подольской губернии за 1897 год. 176 с.

152. Обзор Подольской губернии за 1899 год. 252 с.

153. Обзор Подольской губернии за 1901 год. 215 с.

154. Обзор Подольской губернии за 1903 год. 195 с.

155. Обзор Подольской губернии за 1905 год. 164 с.

156. Обзор Подольской губернии за 1911 год. 460 с.

157. Обзор различных отраслей мануфактурных отраслей промышленности России. СПб., 1865. Т. III. 655 с.

158. Огляд Волинської губернії за 1883 рік // *Держархів Житомирської області*. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 307. 68 арк.

159. Огляд Волинської губернії за 1884 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 308. 74 арк.

160. Огляд Волинської губернії за 1885 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 309. 75 арк.

161. Огляд Волинської губернії за 1886 р. // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 доп. Спр. 310. 100 арк.

162. Огляд Волинської губернії за 1888 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 311. – 41 арк.

163. Огляд Волинської губернії за 1891 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 313. 65 арк.

164. Огляд Волинської губернії за 1895 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 314. 68 арк.

165. Огляд Волинської губернії за 1906 рік // Держархів Житомирської області. Ф. 67 (Волинське губернське управління). Оп. 1 (додаткова). Спр. 315. 73 арк.

166. Орлик С. Фінансові обмеження у Російській імперії під час Першої світової війни для інвесторів німецького, австрійського, угорського, турецького та болгарського підданства, які проживали на українських землях // *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Серія: історичні науки. 2024. №65. С. 80-94.

167. Орлик С., Орлик М. Проблема становлення та розвитку банківського кредитування в Наддніпрянській Україні (друга половина XVIII – початок XX ст.): сучасний науковий дискурс вітчизняних учених // *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. Вип. 15. С. 122-153.

168. Осередок економічної свободи та української ідентичності. URL: https://inb.dnsgb.com.ua/2024-3/06.html?utm_source=chatgpt.com
169. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. №1. С. 102-108.
170. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. Житомир, 1885. 77 с.
171. Памятная книжка Волынской губернии на 1889 год. Житомир, 1888. 65 с.
172. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. Житомир, 1890. 65 с.
173. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год. Житомир, 1893. 65 с.
174. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир, 1895. 65 с.
175. Памятная книжка Волынской губернии на 1896 год. Житомир, 1896. 65 с.
176. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 год. Житомир, 1898. 65 с.
177. Памятная книжка Волынской губернии на 1899 год. Житомир, 1899. 64 с.
178. Памятная книжка Волынской губернии на 1901 год. Житомир, 1901. 79 с.
179. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. Житомир, 1902. 99 с.
180. Памятная книжка Волынской губернии на 1903 год. Житомир, 1903. 97 с.
181. Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир, 1904. 99 с.

182. Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. Житомир, 1905. 43 с.
183. Памятная книжка Волынской губернии на 1909 год. Житомир, 1909. 44 с.
184. Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир, 1913. 635 с.
185. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир, 1914. 548 с.
186. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Житомир, 1915. 502 с.
187. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 год. Екатеринослав, 1894. 278 с.
188. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 год. Киев, 1857. 385 с.
189. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 год. К., 1912. 251 с.
190. Пилипенко Є. Видатні українські підприємці ХІХ – поч. ХХ ст. // *Київська старовина*. 2009. № 3. С. 50-62.
191. Пилипчук В. Товарні біржі в процесі оптової торгівлі // *Економіка України*. 1993. №9. С. 62-65.
192. По городам Юго-Западного края (Каменец, Бердичев, Житомир) // *Киевлянин*. 1888. №243. 9 ноября.
193. По звинуваченню Л. Качмана у безпатентній торгівлі вином // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (Волинське губернське акцизне управління). Оп. 1. Спр. 260. 19 арк.
194. По звинуваченню селян у будівництві незаконного винокурного заводу // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (Волинське губернське акцизне управління). Оп. 1. Спр. 262. 49 арк.
195. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // *Український історичний журнал*. 1996. №4. С. 124-132.

196. Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. Т. 36. Отд. II. № 37197.
197. Полное собрание законов Российской империи. Собр. II. Т. 36. Отд. II. № 37760.
198. Про введення в обіг пам'ятної монети «Родина Сими́ренків». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v1737500-05>
199. Про генеральну перевірку торгівлі і промисловості по Волочиську Старокостянтинівського повіту // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (Волинська казенна палата). Оп 2. Спр. 1984. 559 арк.
200. Про заснування ярмарків у Києві // ЦДІА України у м. Києві. Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатор). Оп. 627. Спр. 174. 5 арк.
201. Про повернення на 1893 р. місць під ларки на Житомирському базарі // Держархів міста Києва. Ф. 163 (Київська міська управа). Оп. 5. Спр. 62. 43 арк.
202. Про повернення у 1893 р. місця на Львівському базарі // Держархів міста Києва. Ф. 163 (Київська міська управа). Оп. 5. Спр. 61. 15 арк.
203. Про ревізію базарів у 1892 р. // Держархів міста Києва. Ф. 163 (Київська міська управа). Оп. 5. Спр. 146. 117 арк.
204. Просвітницька і благодійна діяльність династії Терещенків. URL: https://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2000/4/articles/5.pdf?utm_source=chatgpt.com
205. Протоколи засідань членів акціонерного товариства // Державний архів Рівненської області. Ф. 240 (Акціонерне товариство пивоварний завод «Бергшльос»). Оп. 1. Спр. 2. 67 арк.
206. Протоколи зібрань хмелярів Волині // Державний архів Житомирської області. Ф. 187 (Волинське товариство хмелярства). Оп. 1. Спр. 1. 246 арк.
207. Протоколы заседания особой комиссии по рассмотрению прошений иностранных подданных за 1915 г. // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 9д. Спр. 80. 110 арк.

208. Рапорти повітових поліцій і відомості про діючі винокурні заводи, виробництво вина, ціни на спирт і трьохпробне вино // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 1. Спр. 3323. 30 арк.

209. Реєнт О. П. Діяльність польських збройних формувань на Поділлі (перша половина 1918 р.) // *Сторінки воєнної історії України*. 2024. Вип. 28, С. 8–21.

210. Реєнт О. П. Росія та Україна на терезах історії: проблеми взаємовідносин крізь призму трьох глобальних війн // *Сторінки воєнної історії України*. 2025. Вип. 30. С. 8-23.

211. Реєнт О. П. Українські виміри Січневого повстання 1863–1864 рр.: Монографія / за ред. О. Реєнта, Б. Янишина. Рига, Латвія: Baltija Publishing, 2024. 318 с.

212. Реєнт О. П., Великочий В. Українська революція: сучасний вітчизняний історіографічний дискурс. Монографія. Київ–Івано-Франківськ. Місто НВ, 2024. 396 с.

213. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття): у 2 кн. / Ін-т історії України НАН України. К., 2021. 845 с.

214. Родина Симиренків: американська мрія на український лад. URL: <https://media.zagoriy.foundation/speczproyekty/rodyna-symyrenkiv-amerykanska-mriya-na-ukrayinskyj-lad>

215. Романюк Н. Сільські підприємці і підприємництво. Житомир: Полісся, 2012. 600 с.

216. Самотуга Ю. Благодійна діяльність Миколи Терещенка. URL: https://repository.sspu.edu.ua/bitstreams/9488f51a-122f-43d0-bf74-29565845a171/download?utm_source=chatgpt.com

217. Симиренки. Купці першої гільдії, спадкові почесні громадяни м. Одеса, промисловці, видатні вчені-помологи та соціологи, меценати // Держархів Черкаської області. Ф. 129 (Фонд роду Симиренків). Оп. 1. Спр. 2. 72 арк.

218. Скробат М. Історія успіху роду Терещенків. URL: https://spravjniistoriyi.com.ua/2024/05/27/istoriia-uspikhu-rodu-tereshcheniv/?utm_source=chatgpt.com
219. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2 т. К.: Державне видавництво України, 1927. Т. 2. 280 с.
220. Спогади про фірму братів Яхненко–Симиренко. URL: https://zdibrova.narod.ru/base/announcements/spfsym.pdf?utm_source=chatgpt.com
221. Справа Волинського акцизного управління з описом Бейзелмовського № 46 // Державний архів Житомирської області. Ф. 120 (Волинське губернське акцизне управління). Оп. 1. Спр. 37. 20 арк.
222. Справа Луцької міської ради // Держархів Житомирської області. Ф. 118 (Волинська казенна палат). Оп. 2. Спр. 942. 13 арк.
223. Справа по звинуваченню євреїв у приготуванні вина без дозволу акцизного управління // Держархів Житомирської області. Ф. 120 (Волинське губернське акцизне управління). Оп. 1. Спр. 261. 3 арк.
224. Степник З. Розвиток винокурної промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2018. 282 с.
225. Степник З. Розвиток винокурної промисловості... Дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2018. 282 с.
226. Стоколоса Т. Розвиток борошномельної промисловості на Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX століття. Дис. ... канд. іст. наук. Тернопіль, 2021. 304 с.
227. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк, 2003. 319 с.
228. Терещенки: глухівські мільйонери і меценати. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/tereshenki-gluhivski-miljoneri-i-mecenati/>
229. Фабричная и заводская промышленность в районе Юго-Западных железных дорог. Вып. III. К., 1895. 267 с.

230. Фабричная и заводская промышленность Украины в 1908 году. Вып. 5. Харьков. 1922. 665с.
231. Федір Степанович і Платон Федорович Симиренки. URL: https://library.khntusg.com.ua/simirenko-f?utm_source=chatgpt.com
232. Филимонов В. В. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольский, 1911. 218 с.
233. Цецик Я. Соціально-економічні відносини Волині // *Чорноморський вісник*. 2014. Вип. 9. С. 104–109.
234. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ про ярмаркову торгівлю // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 1. Спр. 9685. 2 арк.
235. Циркуляри і рапорти губернатора // Держархів Хмельницької області. Ф. 228 (Канцелярія подільського губернатора). Оп. 1. Спр. 9488. 168 арк.
236. Шестопаль О. Симиренко – фундатор економіки і організації промислового садівництва та його послідовники: присвячено 150-річчю від дня народження Льва Платоновича Симиренка. К., 2005. 70 с.
237. Южно-русская сельскохозяйственная газета. 1915. 17 сентября.
238. Як НКВД СРСР «загубив» Володимира Симиренка. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/12/29/163489/?utm_source=chatgpt.com
239. Якименко М. Економічні основи переселенського руху селян України в період капіталізму // *Історія народного господарства та економічної думки УРСР*. 1989. Вип. 23. С. 55–59.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дослідження

1. Мурмила Н. І. Особливості розвитку харчової промисловості Правобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // *Історія науки і біографістика*. 2023. №3. С. 265-276.
2. Мурмила Н. І. Внесок династії Симиренків у розвиток підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Історія науки і біографістика*. 2024. №3. С. 112-123.
3. Мурмила Н. І. Збут харчової продукції на Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX століття: економічні та інституційні особливості // *Вісник науки та освіти*. 2025. № 7(37). С. 2154-2165.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

4. Мурмила Н. І. Роль людського фактора у харчовій промисловості правобережної України другої половини XIX – початку XX століть // *Innovations and Prospects for the Development of Science and Technology in the 21st Century: Challenges of the Future*. 2022 . Polska. С. 118.
5. Мурмила Н. І. Етнічне походження підприємців цукрової промисловості Київської, Волинської та Подільської губерній у другій половині XIX – на початку XX століть // *Сумські історико-краєзнавчі студії: [збірник] / Міністерство освіти і науки України, СумДПУ імені А.С. Макаренка; [редкол.: Д.В. Кудінов, В.О. Оліцький, Ю.В. Подрез та ін.]*. 2023. С. 211-214.
6. Мурмила Н. І. Особливості формування буржуазії на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника*. Т. 4: До 70-річчя від дня народження професора Анатолія Григоровича Філінюка. 2023. С. 171-176.
7. Мурмила Н. І. Особливості розвитку торгівлі на території Правобережної України напередодні Першої світової війни // *Історична наука у*

XXI столітті: виклики та перспективи / Матеріали наукової конференції. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2023. С. 20-23.

8. Мурмила Н. І. Формування класу підприємців на території Правобережної України напередодні Першої світової війни // *Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, географії та методик їх викладання*. 2024. С. 35-39.

9. Мурмила Н. І. Терещенки – спадщина підприємництва і благодійності // *Публічне управління і політика*. 2025. №6(10). С.1-9.